

2018

А.М. Меметов, Л.А. Алиева, И.А. Меметов

Къырымтатар тили

А.М. Меметов,
Л.А. Алиева,
И.А. Меметов

Къырымтатар тили

5

5
сыныф

Китап — бильги анахтары.

Энъ яхшы дост — китаптыр,
Энъ яхшы зенгинлик — бильгидир.

Окъувсыз бильги ёкъ,
Бильгисиз кунюнь ёкъ.

ШАРТЛЫ БЕЛЪГИПЕР

Сеслер

Созукъ сес ○

Тутукъ сес △

Сёз кысымлары

тамыр

негиз

ялгъама

Джумле азапары

Муптеда _____

Хабер = = = = =

Айырыджы ~ ~ ~ ~ ~

Тамамлайыджы - - - - -

Ал - - - - -

Кочюрийме лаф

М(м) — муэллифнинъ сёзлери

К(к) — кочюрийме лаф

М: «К .(!?)»

«К, (!?)» — м.

М: «К . (!?)» — м.

А.М. МЕМЕТОВ, Л.А. АЛИЕВА, И.А. МЕМЕТОВ

КЪЫРЫМТАТАР ТИЛИ

Окъутув къырымтатар тилинде алып барылгъан
мектеплер ичюн

5

СЫНЫФ

2-нджи, гъайрыдан ишленильген нешир

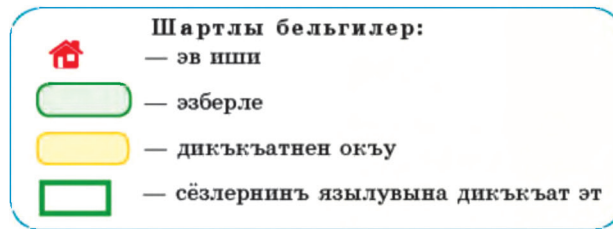
*Украина тасиль ве илим назирлиги
тарафындан тевсие этильди*

«Букрек» нешрият эви
2018

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ від 10.01.2018 № 22)*

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Меметов А.М., Алиева Л.А., Меметов И.А.

М49 Къырымтатар тили : окъутув къырымтатар тилинде алып барылгъан мектеплер ичюн. 5 сыныф. – 2-нджи, гъайрыдан ишленильген нешир. – Черновцы : Букрек нешрият эви, 2018 – 208 с. : ресимли.
ISBN 978-966-399-961-6

УДК 811.512.19(075.3)

Меметов А.М., Алиева Л.А., Меметов И.А.

М49 Кримськотатарська мова для закладів загальної середньої освіти з навчанням кримськотатарською мовою. 5 клас.– Вид. 2-ге, доопрацьоване. – Чернівці : Букрек, 2018. – 208 с. : іл.
ISBN 978-966-399-961-6

УДК 811.512.19(075.3)

ISBN 978-966-399-961-6

© Меметов А.М., Алиева Л.А., Меметов И.А., 2018
© Мустафаева Е., іл., 2018
© Видавничий дім «Букрек», 2018

ТИЛЬ ВЕ БИЛЬГИ АКЪКЪЫНДА ДЕРС

1-инджи ДЕРС

1-иш. Ана тили ве бильги акъкъында зиялыларнынъ фикирлерини окъунъыз. Бу ибарелерни насыл анълагъанынъызны озь сёзлеринъызнен изаланъыз.

«...Эр анги эмек ичюн белли бир бильги керек.»

«...Бильги ве гъае озюне къырларны, денъизлерни, табият аляметлерини бойсундыра ве оларны, инсангъа хызмет этмеге меджбур эте.»

«...Тиль ве эдебият джеми бильгилернинъ ве теракъкъиятыннъ негизидир... Эдебият акъыл ве ахлякъ хазинесидир. Эр бир халкъ бу хазиненинъ саиби олмакъ керек.»

(Исмаил Гаспринский)

Тильде бутюн халкъ ве онынъ бутюн ватаны джанлана; онда халкънынъ руху ве фикрининъ бутюн иджадий кучю, бутюн табият аляметлери, ватаннынъ кокю ве авасы, онынъ икълими, онынъ тарлалары ве чёллери, къырлары ве вадийлери, онынъ дагълары ве озенлери, фуртуна ве боранлары акс олуна... .

(К.Д. Ушинский)

2-иш. Ашагъыда берильген джумлелерни кочюрип язынъыз.

1. Бильги саиби — халкъ, озь бахтыны, озь боллугъыны озю тапар. 2. Инсангъа бильгисиз адым атмакъ мумкюн дегиль. 3. Бир шейни бильмек — бу эйи дегерлик; шу бильгенинъни бильмеген иле болюшмек даа да эйи дегерликтир.

(Исмаил Гаспринский)

Джумлелерде олгъан исим ве сыфатларны талиль этинъиз.

3-иш. Шиир парчасыны окъунъыз, мундериджеси акъкъында озъара суаль-джевап берип, субетлешинъиз. Шиир къач ве насыл джумледен ибарет олгъаныны къайд этинъиз.

Эр бир гульнинъ япрагъы,
озь къокъусы, тюсю бар,
Эр бир ашнынъ озь ады,
бибери бар, тузу бар,
Меним тувгъан халкъымнынъ да
озь тили бар,
Эм бу тильнинъ лезети,
озь джумлеси, сёзю бар.

(Ремзи Бурнаш)

4-иш. Тиль ве бильги акъкъында аталар сёзлерини язынъыз. Джумле азаларыны бельгиленъиз.

1. Илим акъыл чокърагъыдыр.
2. Тиль — акъыл теразеси.
3. Китап — бильги анахтары.
4. Джемаатнынъ сёзю
дагъ авдарыр.
5. Энъ яхшы дост китаптыр,
энъ яхшы зенгинлик бильгидир.

3—4-юнджи СЫНЫФЛАРДА КЕЧИЛЬГЕНЛЕРНИ ТЕКРАРЛАВ

Сёз теркиби. Исим

5-иш. Шиирни ифадели окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлернинъ тамыр ве ялгъамаларыны бельгиленъыз.

Меним кунешим

Мектеп — меним кунешим,	Севем окъув ханемни,
Битмез онынъ зиясы.	Оджапчемни, оджамны.
Одыр меним дост-эшим,	Севем эр бир ралемни,
Илим, бильги ювасы.	Мектебимни — анамны.

Анъыма саф нур төке,
Мектеп — меним кунешим.
Юрегимде ёкъ леке,
Фенчюн меним курешим.

(Эширеф Ибраим)

6-иш. Метинни окъунъыз. Сёз япыджы ялгъаманен кельген сёзлерни тапып, кочюрп язынъыз.

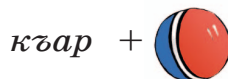
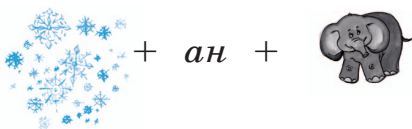
Дерслер башлангъанына баягъы кунълер кечкен эди. Бу кунълер мектеп окъувынынъ башлангъычы ве балаларнынъ севинчли кунълери олгъан. Олар шу кечкен кунълерде, окъувдан гъайры, бир чокъ ишлер даа япкъанлар.

Язда кийик отларнен чуллангъан, бина тамиринден булашкъан мектеп азбары артыкъ темиз. Ич бир кошеде чёплюк корюнмей.

Яз татилинде тютюн тизювджи, кырувджды олып чалышкыан балалар, башларынынъ ёргунлыгыны савуштыргъанлар. Олар шимди тазе кыветнен ишке киришкен, дерслерине чалыша ве эм де мектепнинъ ичтимаий-тешкилятий ишлерини янъыдан тешкилятландырувнен огърашалар.

(Ибраим Бахшыш)

7-иш. Ребусларгъа бакъып, дёрт сёз язынъыз. Бу сёзлернен джумлелер тизинъыз.

8-иш. Шиирни кочюрип язынъыз. Тамырдаш сёзлерни сечип, тамыр ве ялгъамаларыны бельгиленъыз.

Достлукъ
 Достлукъны север.
 Достлукъ
 Эр шейни енъер.
 Къадрине етсек,
 Олмамыз мухтадж,
 Достлукътыр, достум,
 Алтын тадж!

дОСТ
 достЛУКЪ
 достУМ
 ДОСТЫМ
 достТЫР

(Черкез Али)

9-иш. Метинни окъунъыз. Джумлелерде олгъан исимлерни къайдэтинъыз.

Ава темиз ве салкъын. Ачыкъ пенджеренден тазе ава, вишне тереклерининъ сакъызлы къабукъларынынъ къокъусы кире. Багъчадаки тереклер чыпакълангъанлар. Устьлериндеки урбаларыны — япракъларны, ташлагъанлар. Энди оларны тек къыш аджыр ве устьлерини ап-акъ къар чаршафынен орътер.

Кузь. Беденде ёргунлыкъ, инсанда рух котеринклиги, гузеллик пейда эте. Эм о, тез савуша. Саба тургъан сонъ, темиз авагъа чыкъып чапмакъны, арекет этмекни ким севмез?.. Бойле аре-

кетген сонъ, беденинге кучъ тола, ишке кеткенде, аякъларынъ тюбюнде, бетон сарсылгъан киби, ола.

(Эмиль Амит)

10-иш. Шиирни окъуп, исимлерни сечип язынъыз, сайысыны ве келишини бельгиленъиз.

Саба эрте, ава ачыкъ,
Коръдим мектеп ёлунда,
Кетятыр къартанайчыкъ
Сепети бар къолунда.

Мен, битайгъа ярдымлашып,
Алып бардым эвине.
Битай мени алгъышлады,
Пек севине-севине.

Не ёрулдым, не де талдым,
Не дерсиме кеч къалдым.
Пек огъурлы къартий экен,
Татарджадан беш алдым.

(Черкез Али)

3-юнджи ДЕРС

Сыфат, сайы, замир

11-иш. Метинни кочюрип, къайд этильген сёзлернинъ сёз чешитлерини бельгиленъиз.

Биз, бир афталыкъ ашымызны алып, **ешилъ** дагъларнынъ тёрюне чыкътыкъ.

Акъшам якъынлагъан эди. **Кичик** деречикте, фындыкъ тереклери тюбюнде **токътадыкъ**. Шеэрде кирагъа алгъан чадырымызны бу **ерде**, чокъракъ башында къурдыкъ. **Былтырдан** къалма къуру япракълардан, от-оленден озюмизге **ятакъ** азырладыкъ. Ёргъунлыгъымызны бираз савуштыргъан сонъ, чанталарымыздан отъмек, сарымсакъ, пиширилген эт, помидор, хыяр чыкъарып, чадыр огюнде софра **къурдыкъ**.

(Рустем Алиев)

12-иш. Нокъталар ерине сайыларны къойып, джумлелерни кочюрип азынъыз.

1. Мен ... сыныфта окъуйым.
2. Бизим къорантамыз ... адамдан ибарет.
3. Сыныфымызда ... талебе бар.
4. Бугунь бизде ... дерс оладжакъ.
5. Дерслеримиз саат ... башлана.

багъ
багъча
багъчаджы
багълай

13-иш. Ашагъыда берильген ребусларгъа эсасланып, сёзлер тизинъыз, оларнен дёрт джумле уйдурьп азынъыз.

100 + юк
2 + м

5 + ик
100 + юм

14-иш. Метинни окъуп, къайд этильген сёзлерни ашагъыдаки джед-вельге ерлештиринъыз. Фииллернинъ заманларыны бельгиленъыз.

Исим	Сыфат	Сайы	Замир	Фииль
...	...	...	...	...

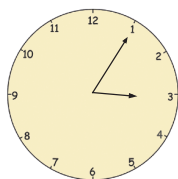
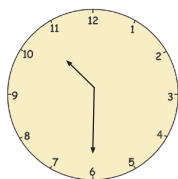
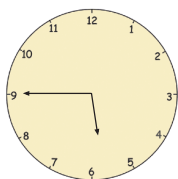
Бир заманда бар экен, **бир** заманда ёкъ экен, заманларнынъ биринде еди денъиз авлакъта, **Султан** падиша **яшагъан** эди. **О**, **зенгин** олгъанда — пек зенгин, саран олгъанда — пек саран бир падиша экен. **Онынъ** саранлыкъ хасталыгъы сарайда яшагъан бутюн адамларгъа, **бу** падишалыкъта яшагъан мол-лаларгъа, суфилерге, атта хырсызларгъа да кечкен экен. Бу хасталыкънен тек **зенгинлер хасталана** экенлер. Амма, демек-демек демекнен, кунюнъни кечир эмекнен, дегенлери киби, фукъарелернинъ алтынлары олмаса да, алтын зенааты бар экен. Зенаат, зенаатнен, Султан падишанынъ виляетини кезип чыкътым **къара** кёр атнен. Юрьдим, юрьдим **алты** ай **юрдим**, шеэрге якъын бир койге барып етип, **эки** агъа-къардашны корьдим. Агъасы — **Амет**, къардашы — **Мемет** озъара яшагъанлар пек **муаббет**. Мемет демирджилик япкъан, **Амет** чельде богъдай сачкъан, шойле етип бу тар дюнъяда кунълерини **кечиргенлер**. Меметнинъ алтын зенаатындан гъайры, Алланынъ бер-

гиси, етишкен **учь** огълу бар экен. **Олар** да баба, деде зена-
атыны кутип, демирджилик ялмагъа огрене экенлер.

(Масалдан парча)

15-иш. Елькъуванлар косътерген вакъытны экишер джумленен ифа-
деленъыз.

1. Саат ... (-дан, -ден, -тен) ... дакъыкъа кече.
2. Саат ... (-ге, -гъа, -ке) ... дакъыкъа къалды.

иш
ишкир
ишсиз
ишлей

16-иш. Суаллер ерине уйгъун кельген сёзлер иляве этип, джумле-
лерни язынъыз.

1. (Къайсы?) балалар (насыл?) окъуйлар.
2. Алие (не вакъыт?) (не ерге?) бараджакъ.
3. (Не заман?) (кимден?) (насыл?) мектюп кельди.
4. Мен (не вакъыт?) (не ерде?) (насыл?) раатландым.
5. Масаллар (не заман?) (кимлер тарафындан?) яратылды.
6. (Къаерден?) (насыл?) йыр эшитиле.

17-иш. Нокъталар ерине керекли сайыны къойып, ракъамларны
сёзлернен ифаделеп, джумлелерни язынъыз. Сёз чешитлерини
бельгиленъыз.

Мектебимизде дерслер саат ... башлана.

2-нджи дерс саат ... башланаджакъ.

3-юнджи ве 4-юнджи дерслер арасында тенеффюс ... дакъыкъа
девам эте.

5-инджи дерс саат ... башлана.

6-нджы дерс саат ... башлана.

6-нджы дерс саат ... бите.

Фииль

18-иш. Шиирни ифадели окъунъыз. Джумлелерде олгъан фииллерни тапып, заман ве шахсыны бельгиленъыз.

Талашувнынъ сонъу

Эки къушчыкъ бир башакъкъа
Тартышалар талашып,
Башкъа бир къуш о арада
Четте тура тамшанып.

Бири туткъан башакътан,
Бири туткъан сапындан.
Къуру тобан даянмай,
Башакъ четке атылгъан.

Учюнджи къуш гъагъасынен
Авеленген кокке таба,
Мынавларын бири бом-бош; биринде сап,
Шашкъан къалгъан экеви де кокке къарап.

(Джемиль Кендже)

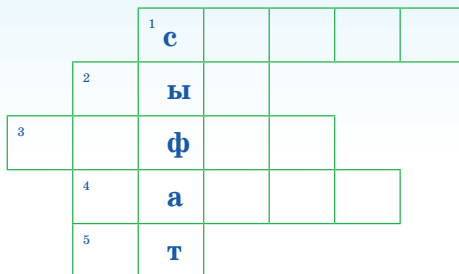
19-иш. Метинни кочюринъыз. Джумлелерде муптеда ве хабернинъ астларыны сызынъыз, насыл сёз чешитинен ифаделенгенини айтынъыз.

Осман Асан огълу, 1889 сенеси Акъчокъракъ коюнде иптидаий мектепни битирип, Багъчасарай шеэриндеки рушдиеге кирди. Шу йылларда Гаспринскийнинъ къалемдеши Багъчасарайлы Ильяс Бораганскийден хаттатлыкъ (каллиграфия) санатындан дерс алды ве, рушдиени битирген сонъ, Симферопольдеки гимназияда окъуды. Осман Асан огълу себатлы генч сыфатында та, иптидаий мектептеки девиринден башлап, ана тилимиздеки нефис эдебиятнен бир сырада рус эдебиятыны да мукеммель огренмек ичюн гъайрет этти. Нетиджеде, эр эки эдебият боюнджа да темелли бильги эльде этип, белли шаир, эдип, этнограф, археолог, фольклорджы, тарихчы, хаттат сыфатында халкъымызгъа, буюк алим оларакъ, танылды.

(Басыр Гъафаров)

20-иш. Кроссвордны толдурынъыз.

1. Ешилъ отлар пек севе,
балаларгъа сют бере.
2. Кевдеси — ичериде,
башы тышарыда.
3. Дёрт агъа-къардаш
бир сачакъ тюбюнде.
4. Эки къулакълы сакъа
адамларны бакъа.
5. Дёрттир онынъ аягъы,
демир мыкълы таягъы.
Мензильге япыштырыр
таштан къатты туягъы.

21-иш. Шиирни ифадели окъунъыз. Къайд этильген сёзлерни аша-
гъыдаки джедвельге язынъыз. Фииллернинъ заманыны бельгиленъыз.

Исим	Сыфат	Фииль
...	...	...

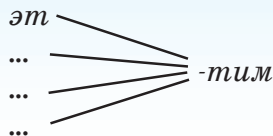
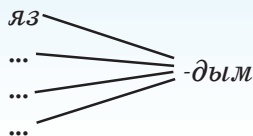
Бабанъ-деденъ седжде эткен тилине,
Оннен **гъайрет-кучъ топлагъан** белине.
Асырларнен сазын алып элине,
Йыр, дестанлар багъышлагъан илине.

Нидже-нидже поэмалар **сесленди**
Шенъ омюрнинъ багъчасында, къырында,
Миллетлернинъ **чин** достлугъы эсленди
Шаирлернинъ, кедайларнынъ йырында.

Бу тильнен йыр багъышлаймыз Ватангъа,
Сайгъы-урьмет деметлене инсангъа.
Ана тилинъ **чыкъарма** ич эсинъден.
Хош эзгилер алевленсин сесинъде.

(Джеваире Меджитова)

22-иш. Берильген схемаларгъа бакъып, фииллерни кечкен заманда язынъыз.

23-иш. Метинни кочюрип, джумлелерде олгъан фииллерни къайд этинъиз.

Чокъ чекиштик. Къанлы дженкте джаным-джаным аркъа-дашларымызны гъайып эттик. Ачлыкъ чеккен, къар-боранда къалтырап юрген вакъытларымыз да олды. Шимди партизанлыкъ кунълерини хатырлайым. Аджеба, насыл олды да, чыдалмаз аязларгъа, урьян-пурьянлыкъкъа, афталарнен сюръген ачлыкъкъа къатландым, сагъ къалдым! Зан этсем, бунынъ себеби — куреш, душмандан интикъам алув эшкы эди. Улу макъсат огърундаки куреш инсангъа тюкенмез гъайрет ве чыдамлыкъ ашлай экен.

(Юсуф Болат)

Нутукъ инкишафы дерси

**Нутукъ ве къонушув.
Къонушувнынъ эсас къаиделери**

Инсанлар даима бири биринен лакъырды эте, къонушалар: озъара бильги ве фикирлернен пайлаша, меслеатлашалар, бир шей акъкъында анълашалар. Къонушкъан вакъытта олар бири дигерини динълей, хаберлер айта, бирисининъ язгъаныны окъуй, я да озю яза, демек, нутукънен къуullanалар.

Лакъырды эткен ве язгъан вакъытта *не макъсатнен* ве *кимге* мураджаат эткенимизни бильмелимиз.

24-иш. Достунъыз, ана-бабанъыз ве къардашынъызнен селямлашынъыз. Бу селямлашув бир тюрлюми я да чешит тюрлю шекильде айтыламы? Селямлашкъан сонъ, бир де бир риджа я да башкъа макъсатнен мураджаат этинъыз. Бу мураджаатлар бири биринден насыл фаркълана?

Къонушувнынъ эсас къаиделери

1. Лакъырды эткен вакъытта сизнен къонушмакъ меракълы ве файдалы олмасына арекет этинъыз. Инсанларгъа сёзюнъизнен ве ишинъизнен ярдым этмеге тырышынъыз.

2. Къонушкъанда, субетдешинъизнен урьмет ве сайгъы иле лаф этинъыз.

3. Башкъаларны дикъкъатнен динълемеге огренинъыз.

4. Хатыранъызда олсун: субетдешнинъ лафыны больмек ве озюнъиз акъкъынъызда пек чокъ лаф этмек чиркиндир.

5. Субетдешинъизнинъ яшы, табиатыны даима назарда тутмалы ве онъа меракълы олгъан шейлер акъкъында лакъырды этмелисинъыз.

25-иш. Диалог парчасыны окъунъыз. Сайгъы, урьмет киби мунасебетлерни ифаделейиджи незакет ибарелерини сайлап, дефтеринъизге язынъыз. Диалогны девам этинъыз.

— Селям алейкум! — деди Рефат, китапхененинъ къапусындан атлап. — Иш къолай кельсин.

— Алейкум селям, Алла разы олсун. Хош кельдинъиз, буюрынъыз, — деди китапханеджи.

— Сагъ олунъыз. Китапханеге язылмагъа кельдим, — деди Рефат.

— ...

— ...

26-иш. Ашагъыдаки вазиятни тасавур этинъиз: достунъыз бугунъ китапханеге кельмеди. Телефоннен багъланып, кельмегенининъ себебини сорамакъ керек. Эгер телефонны достунъызнынъ къартанасы алса, насыл сёзлернен мураджаат этерсинъиз? Роллерге болип, телефонлашув диалогыны тизинъиз.

27-иш. Ашагъыдаки вазиятке эасланып, диалог тизинъиз: бир талебе — ана тили оджасы, экинджиси — мектеп талебеси. Оджа фильнен багълы бир къач суаль бере, талебе исе бу суаллерге джеваплана.

28-иш. Шиирни окъунъыз. Исимнен берабер кельген фииллерни тапып, кочюринъыз.

Къора бою кеткенде,
Корьдим сырлы кобелек.
Узандым, къол етмеди,
Чюнки юксек бу терек.

Мен: — Амет, — деп кычырдым.
— Ярдым эт, — деп чагъырдым.
— Кобелекни тутайыкъ,
Юва ясап къапайыкъ.

Амет манъа дарылды,
Тап чырайы тюрленди.
— Ёкъса санъа кобелек
Тийдими, — деп сёйленди.

— Баарде къурт чыкъарыр,
Дут япрагъы кемирир.
Сонъра кирип къозакъкъа,
Йипек ясап джан берир.

(Черкез Али)

29-иш. Метинни кочюрип язынъыз. Сёз чешитлерини бельгиленъыз. Сиз, къонушкъанда, насыл ибарелерни къуллаңасынъыз?

Бугунъ Айшечик танъ маалинде турды. О, айванларына ем берди. Къокъласыны юкълатты. Шу арада къартанасы: «Вай, бебейим, сен энди турдынъмы? Даа эрте де!» — деди.

«Иш адамлары эрте туралар», — деп джевапланды Айшечик.

Айшечик, яш олса да, къартанасындан дюнья къадар шей огренди. Ятса: «Геджелер хайыр», софрадан турса: «Кисенъизге бинъ берекет», — дей.

Мусафир кельсе: «Хош кельдинъиз, эвге буюрынъыз», — деп къаршылай. Кеткен мусафирни: «Огъурлы ёллар, кене келинъиз», — деп озгъара.

(Юсуф Болаттан)

СИНТАКСИС

6-нджы ДЕРС

Сёз бирикмелери

Ресимге бакъынъыз. Бу ресимнинъ мундериджесини къайсы сёзлер муайен ве аныкъ косьтере?

Мектеп. Орта мектеп. Балабан мектеп. Шеэр мектеби. Элли единджи мектеп. Тамирленген мектеп. Бу мектеп. Андаки мектеп. Мектептен къайта.

Ресимде тасвирленген предметни башта бир сёзнен адландырынъыз, сонъ эки сёзнен — сёз бирикмесинен.

Сёз бирикмеси эки къысымдан ибарет: *баш* сёз ве *таби* сёзден.

30-иш. Ашагъыда берильген схемагъа эсасланып, сёз бирикмелерини язынъыз.

яхшы
окъугъан
бу
экинджи

талебе

эвге
саба
тез
чапып

кете

Таби сёз баш сёзнен манаджа багълана. Бу багъны суаль ярдымынен косьтермек мумкюн. Суаль баш сёзден таби сёзге бериле:

не вакъыт?
эрте турды

насыл?
мерахълы китап

31-иш. Сёз бирикмелерини кочюрип язынъыз. Баш ве таби сёзлерни къайд этип, олар арасындаки манаджа багъны бельгиленъыз.

насыл?   не?
Иш орьнеги: ешилъ терек; меджмуа окъуй.

Ишини битирди; мерахълы икяе; бешинджи сыныф; тез чапа; аляджи талебе; шу озен; меселени чезди; денгъизден чыкъты; янъы эв; биринджи сентябрь.

Таби сёз баш сёзге тек манаджа дегиль, грамматик да багълана билир. Бу багъ, эксерий алларда, ялгъамаларнен, я да мунасебетчилернен ифаделенир:

не ерде?
багъчада чалыша

насыл?
дикъкъатнен дингълемек

Сёз бирикмедеки сёзлер бири дигеринен ялгъамасыз да багълана билирлер:

насыл?
тербиели бала

не?
китап окъудым

32-иш. Берильген сёз бирикмелеринде манаджа ве грамматик багъ мунасебетлерини бельгиленъыз.

Тюневин кельди; мектептен кельди; берекет джыйдылар; берекетни джыйдылар; мектеп азбары; мектепнинъ азбары; алтын юзюк; алтындан япылгъан юзюк; учъ талебе; учъте бир къысмы; дюльбер бина; таш ёл; ташнен тёшельген ёл.

33-иш. Аталар сёзлерини окъунъыз. Сёз бирикмелерини сечип, дефтерингизге язынъыз.

1. Файдасыз сёзни айтма, файдалы сёзден къайтма. 2. Тирнеклининъ суву къыргъа акъар. 3. Таякъ эттен отер, сёз — кемиктен. 4. Кимиси сув тапмаз ичмеге, кимиси копюр тапмаз кечмеге. 5. Инсан таштан серт, чечектен назиктир.

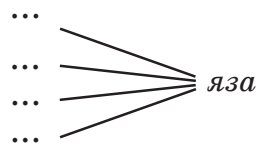
Бу аталар сёзлерининъ маналарыны озъ сёзлерингизнен изаланъыз.

34-иш. Берильген сёз бирикмелерини, орьнекте косьтерильгени киби, денъиштиринъыз:

Иш орьнеги: *алтын юзюк — алтындан япылгъан юзюк.*

Агъач къашыкъ, таш ёл, демир къапу, алтын билезлик, булюр боюнджакъ.

35-иш. Схеماغъа эсасланып, сёз бирикмелери тизинъыз. Баш ве таби сёзлерни бельгилеп, манаджа ве грамматик джеэттен талиль этинъыз.

Сёз бирикмелеринен джумлелер тизинъыз.

36-иш. Ашагъыда косьтерильген иш орьнеги киби, сёз бирикмелерини денъиштирип язынъыз.

Иш орьнеги: *радио динълемек — радионы динълемек.*

Дерс япмакъ; мектюп язмакъ; икяе окъумакъ; отъмек кетир-мек; антер ювмакъ; савут темизлемек; эв сипирмек; софра донатмакъ.

37-иш. Шиирни окъунъыз. Сёз бирикмелерини сечип, оларны талиль этинъыз.

Сёз бирикмелерининъ талиль этиов тертиби:

1. Баш сёзни бельгилеп, ондан таби сёзге суаль кзоймакъ.
2. Баш сёз насыл сёз чешитинен ифаделенгенини къайд этмек.
3. Таби сёз насыл сёз чешитинен ифаделенгенини бельгилемек.

Темиз кокте ялдай Ай,
 Дюнъя юзюн ялдызлай.
 Йылтырагъан кумюш Ай,
 Нурны ич де къызгъанмай,
 Чюнки нурлар — кунешнинъ,
 Не зору бар бу ишнинъ?
 (Амет Мефаев)

38-иш. Ашагъыда берильген джедвельге эасланып, сёз бирикмеси акъкъында умумий малюматны изаланъыз.

Сёз бирикмеси (умумий малюмат)

Тильде беджерген вазифеси	Тизилиши	Сёзлер озъара насыл багълана
Предмет, алямет, иш-арекетни адлай	таби сёз баш сёз └──────────┘ нени? └──────────┘ китанны окъуй	манаджа ве грамматикаджа └──────────┘ насыл? └──────────┘ меракълы китап └──────────┘ ненинъ? └──────────┘ китаннынъ саифелери

 39-иш. Берильген сёз бирикмелерини талиль этинъыз. Бу бирик-мелерни къулланып, джумлелер уйдурып, дефтерге язынъыз.

Меним агъам; спорт мейданы; дагъгъа ёл алды; ягъмурлы гедже; сувукъ къыш; бир баш къой; яваш юре; саба уянды.

Джумле

40-иш. Ашагъыда берильген сёз бирикмелерини ве джумлелерни тенъештиринъиз ве фаркъларыны косътеринъиз. Сёз бирикмелерде там фикир ве интонация ифаделенеми?

кузь авасы
авушыджы къушлар

сувукъ ава
серин ель

Кузь кельди.
Авушыджы къушлар учып
кеттилер.
Авалар сувуды.
Серин ель эсе.

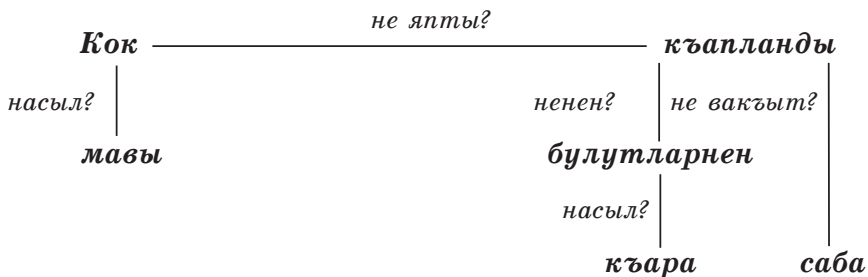
41-иш. Берильген сёзлерни окъунъыз. Джумле тизмек ичюн бу сёзлерни насыл денъиштирмек керек? Джумлелер тизип, дефтерге язынъыз.

Сентябрь, кузь, кельмек. Кузь, япракълар, сарара. Багъчалар, юзюмлер, топланмакъ. Бостанлар, зарзаватлар, котериле. Куньлер, кунь-куньден, къыскъармакъ. Къушлар, сыджакъ, мемлекетлер, учып кетмек. Балалар, мектеп, кетмек.

Джумледе сёзлерни бири-бирине багълагъан ялгъамаларны къайд этинъиз.

Ашагъыда берильген джумледе сёзлернинъ багъланувыны козетинъиз.

Саба мавы кок къара булутларнен къапланды.

Джумледе сёзлер озъара грамматик багънен бирлешелер. Джумленинъ негизини муптеда ве хабер тешкиль этер.

42-иш. Схемаларгъа бакъып, суаллерге джевап берингиз:

1. Джумленинъ негизини къач баш аза тешкиль эте?
2. Къайсы джумлелернинъ негизи бир баш азадан ибарет?

не?

1. Кузь.   2. Авалар сувумагъа башлады.

къайда?

3. Одунгъа бармакъ керек.

не заман?

4. Къышта дагъгъа   бармакъ кыйын.

не ерге?

неге?

5. Одунгъа язда да барыла.

не заман?

Джумле бир баш азадан да ибарет олур, я муптеда, я бир хаберден. Месея: Гедже. Къаранлыкълашты.

43-иш. Метинни кочюрип язынъыз. Джумле негизлерини бельгиленгиз.

Ачувлы ель кирли памукъкъа бенъзер булутларны эп айдаштыра. Оларнынъ арасында, алтын купе киби, ай йылтырай. Япракълары сийреклекшен тереклерни, биналарны сарылтым ренкке чевире. Чым-чырт сокъакъ бойлап кимерде юк машинасы тасырдап кече. Къаранлыкъ кошелерни ярыкълата ве, сокъакънынъ сонъундаки эвнинъ артына бурулып, козьден джоюла. Кене сукюнет. Онынъ ели къалдырымнынъ четиндеки къуру япракъларны арыкъкъа кетирип ургъаны эшитиле. Ёл бою эки адам кете. Яваш бир сеснен лакъырды этелер.

(Эмилъ Амил)

44-иш. Метинни кочюрингиз. Джумлелернинъ негизини къайд этингиз.

Эреджеп даа еди яшыны толдурмагъан эди. Танъ къаранлыгъында копеги Къараманнен берабер душман эсаретинден

къачты. Копек ашыкъа. Бала онынъ пешинден етишип оламай. Къараман кете-кете, токътала. Сонъра индже сеснен кичик достунынъ янына къайтып келе. Эреджепчик онынъ юнью бойнундан тутта ве копегинен ян-янаша кете. Сувукъ ель къар бурьтюгини Эреджепнинъ бетине шыпырта. О, ушюген эльчиклеринен бетини къапатаджакъ ола. Тая, йыкъыла. Кене тура ве копегининъ артындан эп адымлай.

(*Рустем Алиевден*)

45-иш. Джедвельге эсасланып, сёз бирикмеси ве джумле арасындаки фаркъларны косътеринъиз. Мисаллер узъре фикирлеринъизни тасдыкъланъыз.

Сёз бирикмелери ве джумлелернинъ тенъештирме таснифи

Сёз бирикмеси	Джумле
Предмет, алямет, арекетни адлай.	Там фикир ифаделей.
Сёзлер мана ве грамматика джеэттен озъара багълылар.	Сёзлер мана ве грамматика джеэттен озъара багълылар.
Интонациясы там дегиль.	Там интонациягъа малик.

46-иш. Шиирни ифадели окъунъыз. Суаль ве нида джумлелерини кочюрип язынъыз.

Достлар ичюн къурулгъанда мезелер:

— Янъы йылда не истейсинъ? — деселер,

Мен дер эдим:

— Къатмер гуллер чокъ олсун!

Мен дер эдим:

— Къара куньлер ёкъ олсун!

Мен дер эдим:

— Кулькю олсун юзьлерде!

Мен дер эдим:

— Тюркю олсун тиллерде!

Достлар манъа кенъеш олсун! — дер эдим.

— Танълар олсун, кунеш олсун! — дер эдим.

(*Амет Мефавез*)

47-иш. Метинни кочюрип язынъыз. Джумле негизлерини къайд этинъыз.

Алининъ къулагъында тесадюфен насылдыр аджыныкълы бир сес эшитилди. «Бу не экен?» — деп, о, достуны токъ татты. Экиси де, этрафкъа бакъынып, динълендилер. Сес чалылар ичинден келе эди. Балалар анда чаптылар.

Сыныфдашлар корьгенлерине шашып къалдылар. Бир турначыкъ чалылар арасында къысылып къалгъан. Бичаре ачлыкътан ве ушюгенинден дыр-дыр къалтырай. Гъарипчик меджалсызлангъанындан, къанатларыны котерип оламай. Къаргъа батып къалгъан. Онъ къанаты исе сынъган. Афыдан ясалгъан къанат киби, асылы тура.

Къушнынъ алыны пек аджыгъан Али Энверге:

— Кель, бичарени алып беслейик. Бааръ кельген сонъ, учурырмыз, — деди.

(Эскендер Фазыл)

8-инджи ДЕРС

Нутукъ инкишафы дерси

Нутукъ шекиллери

Инсан нутукъны эки шекильде къуллана: агъзавий (*агъыздан айтылгъан*) ве язма (*язы, язмакъ*). Лакъырды эткенде ве динълегенде, биз агъзавий нутукътан фаьдаланамыз. Язгъанда ве окъугъанда, биз язма нутукътан къулланамыз.

48-иш. Аталар сёзлерини окъуп, суаллерге джевап берингиз: къайсы ибарелерде язма нутукъ акъкъында айтыла, насыл аталар сёзлери агъзавий шекиль акъкъындадыр, икметли сёзлернинъ къайсы биринде эм агъзавий, эм язма шекиль къулланыла?

Айткъанны динъле, сёйлегенни анъла.
Окъумакъ-язмакъ — иненен къую къазмакъ.
Айткъангъа бакъма, айткъанына бакъ.
Къалем туткъаннынъ сёзю отъкюр.
Айтылгъан сёз — атылгъан окъ.
Айтмагъа да биль, къайтмагъа да.
Язы язмакъ — иненен къую къазмакъ.
Уйдурмагъа бильмесенъ, къошма, къонушмагъа
бильмесенъ, къошулма.
Къалем къылычтан кескиндир.
Сёйлейиджи акъыллы олса, динълейиджи акъылланыр.
Къалемде къыймет язгъангъа зийнеттир.
Файдасыз сёзни айтма, айдалы сёзден къайтма.

49-иш. Ашагъыдаки суаллерге язма шекильде джевап берингиз.

1. Инсан нутукъны насыл шекиллерде къуллана?
2. Биз не вакъыт агъзавий ве язма нутукълардан айдалана-мыз?
3. Сизинъ фикрингиздже, нуткъумызнынъ насыл шекли эвельдже пейда олды: агъзавий я да язмамы?

50-иш. Аталар сёзлерини окъуп, маналарыны насыл анълагъанынъызы изалангъыз. Эр бир икметли сёзге, манасына коре, суаль джумлелерини уйдуруп, дефтерге язынъыз.

Айткъан сача, динълеген джыя.
Лафны, адамына коре, айт.
Кямил инсан сёзюнден беллидир.
Шакъа этип айтсанъ да, тюшюнип айт.
Китап язмакъ — иненен къую къазмакъ.

шакъа этмек
лаф этмек
иш этмек
тариф этмек

51-иш. Ашагъыдаки джедвельни дикъкъатнен окъунгъыз. Нутукъкъа къоюлгъан талаплар боюнджа, бири-бирингизге суаллер берип, джевапланынъыз. «Нутукъ насыл олмалы?» — суалине джевапны бир джумленен язынъыз.

Нутукъкъа къоюлгъан талаплар

Нутукъ насыл олмалы?	Бунгъа насыл иришмели?
Мундериджели	Беян эткен фикрингиз эсас мевзугъа аит олмалы, ондан арткъач бир шей айтма ве язмангыз.
Изчен	Фикрингизни белли бир тертипте беян этингиз.
Ифадели	Эсас фикирни ифаделеген сѣзлер ве ибарелерни сечип къулланынгыз.
Ерине коре уйгъун Догъру	Кимнен ве насыл шараитте лаф эткенингизни даима назардан къачырмангыз. Теляффюз этюв къаиделерине риает этингиз, джумлелерингизни догъру тизингиз.

52-иш. Ашагъыдаки суаллерге агъзавий шекильде джевап берингиз.

1. Газета ве меджмуаларны окъугъанда, биз нутукънынъ насыл шеклинен къулланамыз?

2. Къырымтатар тилинде насыл газета ве меджмуалар нешир олуна? Сиз къайсы бирлерини окъуйсынгыз?

3. «Терджиман» газетасы акъкъында нелер билесингиз? Бу газета не заман, кимнинъ муарирлигинде чыкъарыла эди? Газетанынъ шиарыны билесингизми?

53-иш. Нокъталар ерине тюшюрилген сѣзлерни къойып, ашагъыдаки джумлелерни дефтерге язынгыз. Джумлелернинъ, макъсадына коре, чешитлерини бельгиленгиз.

1. 1889 сенесининъ июль айында белли мутефеккир, журналист Исмаил Гаспринский Къырымда «...» газетасыны нешир этип башлады. Газетанынъ шиары «...» эди.

2. 1918 сенеси Къырымда «...» газетасына темель къоюлды, 1991 сенесининъ январь айында гъайрыдан дердж олунып башлады.

Джумленинъ баш азалары. Муптеда

54-иш. Джумлелерни окъуп, негизлерини сечип язынъыз. Муптеда насыл сёз чешитинен ифаделенгенини ве къайсы келиште олгъаныны бельгиленъыз.

Эмен агъачынынъ япракълары яваштан шувулдаштылар. Олар ельнинъ окъталмасына къаршы кельмек тедаригинде экен. Ельнинъ экинджи толкъуны даа эпкин келип урунды. Гъурурлы япракълар даа зияде къарышты, шувулдаштылар. Ель кечти. Башакълары толушып тургъан экин ызанларыны сыйпады, мысырбогъдайларны саллады. О, темельсиз кьоюлгъан черенлерни котерип бакъты да, узакъларгъа, даа узакъларгъа джайрап кетти.

(Джафер Гъафар)

Муптеда — баш келиште келип, ким? я да не? суаллерине джевап берген джумленинъ баш азасы. Муптеда джумледе хабернен манаджа ве грамматикаджа багълыдыр.

Муптеда, эксерий, баш келиште кельген исим я да замирнен ифаделене.

Муптеда ве хабер джумледе бойле къайд этиле:

Мен дерсимни азырладым.

55-иш. Метинни кочюрип язынъыз. Муптеданы сечип, насыл сёз чешитинен ифаделенгенини айтынъыз.

1965 сенеси шаирнинъ «Къавал» адлы китабы нешир этильди. Окъуйдыжыларымызда буюк меракъ догъургъан «Къавал» джыйынтыгъы пек тез даркъалды. Пек чокъ йыллар шаир озюнинъ колемдже энъ буюк эсери «Аслыхан» поэмасы устюнде чалышты. Эм шу эсеринде шаир озюнинъ иджадий ёлуна екюн чеккен киби ола. Поэма узакъ кечмиш эфсанелерининъ сюжети эсасында язылгъан.

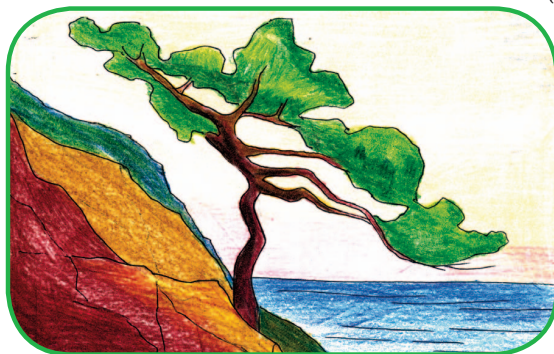
(Джевдет Аметов)

56-иш. Ашагъыда берильген замирлерни муптеда ерине къулланып, алты джумле уйдурып язынъыз. Джумлелеринъиз икъе, суаль, нида маналарыны тапысын.

Къулланмакъ ичюн замирлер: *мен, сен, о, биз, сиз, олар.*

57-иш. Шиирни кочюрип язынъыз. Муптедаларны къайд этинъиз. *Сыфат + исим* тизиминде сёз бирикмелерини сечип язынъыз. Джумлелернинъ макъсадына коре чешитлерини бельгиленъиз.

Мавы далгъаларны ярып кече геми.
Серин ель юзюмни опъкенге ошай...
Ялы манзарасы эсир этти мени,
Чамнынъ къокъусы юрегимни охшай...
Чамдай яшавчан терек бармы экен?
Сарп къаяларгъа биле мине шу чамлар!
Ялыгъа, денъизге чамлар баш эгген:
«Табиат къадрини бильсин, — деп, — адамлар...»
(Амет Мефеев)

58-иш. Аталар сёзлерини кочюринъиз. Джумлелерде олгъан муптедаларны бельгиленъиз.

1. Урбанынъ янъысы яхшы, достнынъ — эскиси.
2. Къуш къанатына ишана, инсан — достуна.
3. Эски дост душман олмаз.
4. Акъ дост къара кунъ ичюндир.
5. Аркъадашынъ озюнъден абадан олсун.

59-иш. Метинни окъунъыз. Джумлелерде олгъан баш азаларны къайд этинъиз.

Мен Аюв-дагънынъ тёпесине тырмашам. Узакъкъба, къаяларгъа бакъам да, ялынъыз бир шейни корем — Чамны! Мен

онынъ нефес алгъаныны сезем, япракъларынынъ шувулдагъаныны эшитем.

Онынъ тамырлары сарп къаянынъ чатлакъларындан ер тапып, теренликке кирип кеткенлер.

...Мындаки Чам — бу къаялар тереги. Чам — бу ернинъ саиби.

Суву, дымлыгъы аз олгъан, бу ялы бою къаяларында башкъа ич бир терек осип оламай. Ташлы ерлернинъ адетий осюмлиги — лиден оту биле бу къаяларгъа илишип оламай. Илишип къалгъан сою исе даа яхшы этип тамырланмаздан эвель биринджи фуртунадан сувурылып чыкъа. Чам исе тура, озюни сыкъмай.

(Амет Адиль)

60-иш. Аталар сёзлерини кочюрюп, муптеда ве хабер насыл сёз чешитинен ифаделенгенини бельгиленъиз.

1. Бирлик эв — берекетли эв,
къавгъалы эв — алекетли эв.
2. Емишини аша, пытагъыны сындырма.
3. Вакътынъ кетти — бахтынъ кетти.
4. Муаббет аят — узун омюр.
5. Достсуз адам — къанатсыз къуш.
6. Эйи дост акърабадан эйдир.

бир
бирлик
бирден
бирдемлик
бирлешме
бирлешинъиз

10-ундъжы ДЕРС

Хабер

Метинни кочюринъиз. Муптеда ве хаберни къайд этинъиз. Хабер насыл сёз чешитинен ифаделенгенини айтынъыз.

...Къуйып, ягъмур ягъды. Чёль ёлу янында машина беклеп турдым. Ягъмур чокъкъа сюръмеди. Къыбладан эскен ель къара булутларны айдаштырды. Кок юзюни арындырды. Къырмызы кунеш уфукъкъа бакъмакъта. Серин ель эсти.

(Эскендер Фазылдан)

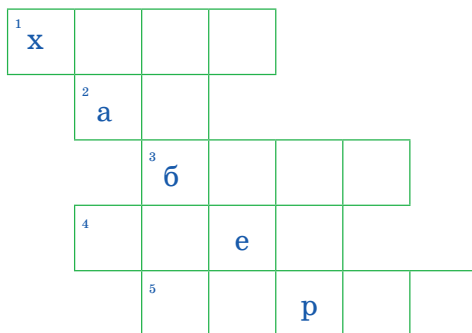
Хабер — муптеданен багъланып, предмет не яла? не ола? кимдир? недир? насылдыр? суаллерине джевап берген джумленинъ баш азасы. Хабер, эксерий, фильнен ифаделене. Бундан гъайры, хабер исим, сыфат, сайы, замирнен ифаделене билир.

61-иш. Ашагъыда берильген джумлелерни кочюрп язынъыз. Хаберлерни къайд этип, насыл сёз чешитинен ифаделенгенини айтынъыз.

Акъмесджит — Къырымнынъ меркезий шеэри. Эки кере эки — дёрт. Бу ишни беджерген — меним. Китап — сенинъ энъ якъын достунъдыр. «Анам» шириനി эзберлейджек — сенсинъ.

62-иш. Кроссвордны толдурынъыз.

1. Узундыр бою, ешилдир сою,
Беяздыр къаны, сувдыр джаны.
2. Акъшам олса, къызара,
Саба олса, агъара.
3. О, гизленип отура,
Къой, эчкини къыдыра
Ормандыр яшав ери,
Ады не? — десенъ, ...
4. Дагъдан башлай,
Дагъгъа дёнмей.
Вадий кезе,
Дагъны севмей.
5. Башы таракъ,
Къуйругъы оракъ.

Муптеда ве хабер — джумленинъ баш азалары. Къалгъан азалар — джумленинъ экинджи дередже азалары.

63-иш. Ашагъыда берильген метинни кочюрп, джумленинъ баш ве экинджи дередже азалары насыл сёз чешитлеринен ифаделенгенини бельгиленъыз.

Эппейи юрьдим. Кой энди артта къалды. Сагъ тарафта юзюм багълары, сол тарафта исе мысырбогъдай экинлери корюнди. Кой багъларынынъ ортасындан кечкен ёлгъа бурулдым. Уфукъкъа догъру узангъан тегиз ёлакълар бойлап адымладым. Узакъ-

тан къызларнынъ кулькюси эшитильди. Бираз юрьген сонъ, багъларнынъ уджуна чыкътым.

(Рустем Алиев)

Джумледе муптеда вазифесинде кельген *о*, бу замирлеринден сонъ виргуль къоюлып: О, тизесини узакътан таныды. Бу, эжимге ярдым этеджек.

Джумледе экинджи дередже азасы вазифесинде кельген *о*, бу замирлеринден сонъ виргуль къоюлмаз: О тизесини Энвер узакътан таныды. Бу эжимге эмишире ярдым этеджек.

64-иш. Ашагъыда берильген джедвельни мисаллернен толдурынъыз.

Муптеда вазифесинде кельген <i>о</i> , бу замирлери	Экинджи дередже азалары вазифесинде кельген <i>о</i> , бу замирлери
<u>О</u> , китап окъуй. ...	<u>О</u> китапны мен окъуйым. ...
<u>Бу</u> , онъа кедер эте. ...	<u>Бу</u> иш онъа кедер эте. ...

65-иш. Ашагъыда берильген джедвельге эасланып, «Джумленинъ баш азалары» мевзуда чыкъыш азырланъыз. Къаиделеринъизни мисаллернен тасдыкъланъыз.

Джумленинъ баш азалары

	Муптеда	Хабер
Нени бильдире?	Предметни	Предметнинъ алыны, арекетини
Насыл суаллерге джевап бере?	ким? не?	не япты? не олды? не япа? не ола? не япаджакъ? не оладжакъ? кимдир? недир? къачтыр? къачындыдыр?
Насыл сёз чешитлеринен ифаделенир?	исим, сыфат, сайы, замир	фииль, исим, сыфат, сайы, замир

66-иш. Джумлелерни кочюрип, *о, бу* замирлерининъ джумледе беджерген вазифесини сызыкъларнен бельгиленъиз.

1. О, анасына ярдым этти. О чанта агъыр эди. 2. Бу, пек агъыр суаль эди. Бу суальге о тез джевап берип оламады. 3. Бу, Къырым ярымадасынынъ гъурурыдыр. Бу манзара ве аваны тек Къырымда тапмакъ мумкюн. 4. О, къараман учуджыдыр. О зенаат акъкъында мен яшлыкътан арзу эте эдим. 5. Бу, пек меракълы зенааттыр. Бу ишке буюк авесликнен кириштим.

11-инджи ДЕРС

Джумленинъ экинджи дередже азалары. Тамамлайджы

Эр эки тарафта олгъан джумлелерни окъуп, озъара тенъештиринъиз. Оларнынъ фаркъларыны косьтеринъиз.

Кузь.

Ель эсти.

Геми узакълашты.

Чешит ренкли кузь кельди.

Акъшам серин ель эсти.

Балабан геми денъиз саилинден узакълашты.

Джумлелернинъ баш ве экинджи дередже азаларыны къайд этинъиз. Суаллер ярдымынен экинджи дередже азалары насыл сёзлерни изалагъаныны косьтеринъиз.

Джумленинъ экинджи дередже азалары муптеда ве хаберни, базан исе, озъ-озълерини изалайлар. Джумленинъ экинджи дередже азалары — тамамлайджы, айырыджы ве ал.

67-иш. Суаллер ерине, уйгъун кельген сёзлерни иляве этип, кочюринъиз. Экинджи дередже азаларынынъ астыны далгъалы сызыкънен сызынъыз.

1. Эскендер (*къаерден?*) (*кимни?*) чагъырды.
2. Учуджы (*насыл?*) (*неден?*) тюшти.

3. Фатиме (не вакъыт?) (къайда?) кетти.
4. (Къайсы?) къардашым (къачынджы?) (неде?) окъуй.
5. Рефат (не вакъыт?) (насыл?) (нени?) окъуды.
6. (Не вакъыт?) (къаерде?) (насыл?) чечеклер ача.
7. (Ким?) (кимге?) (не?) язды.

Тамамлайыджы кимни? нени? кимге? неге? кимде? неде? кимден? неден? кимнен? ненен? ким акъкъында? не акъкъында? суаллерине джевап берип, предметни ифаделей.

Тамамлайыджы исим, замирнен ифаделенир ве бойле (— — —) сызыкънен сызылыр: *Ель терекни йыкты.*

68-иш. Ашагъыда берильген джумлелерде къайд олунгъан сёзлер насыл суаллерге джевап бергенини ве насыл сёзнен багълангъаныны косьтерингиз.

1. Сервер **ик**яе яза.
2. О, **къушчыкъны** ашата.
3. Бу китапны мен **Алиге** береджегим.
4. **Къараманлыкъ акъкъында** биз

сёз бермек
кете бермек
къол бермек
умют бермек

макъаледен окъуп бильдик.

5. Бу **вазифени** олар **достунен** беджердилер.

69-иш. Метинни окъунгъыз. Джумле азаларыны талиль этингиз. Тамамлайыджыларны сечип, багъланып кельген сёзнен кочурип язынгыз.

Къараман онъа бу гедже де бир тилим отъмек кетирди. Къар устюнде эссиз яткъан Эреджепчик бу сефер отъмек къокъусындан уянмады. Копек онынъ алыны анълады. Пальтосынынъ якъасындан къапып, суйреклей-суйреклей, кеманеджининъ эвине алып кельди. Якъуб ве къарысы баланы союндырып, тёшекке яткъыздылар. Къараман исе, кичик достунынъ янагъына тилини сонъки кере тийсетип, кери къайтты...

(Рустем Алиев)

70-иш. Берильген дёртлюкни язынгыз. Джумленинъ баш азаларыны ве тамамлайыджыны сызыкънен къайд этингиз.

Яланджылыкъ эр бир ерде юзь къызартыр,
Яланджыны ошатам мен кийик дагъгъа.
Чюнки дагъгъа кирген сайын ёл узаныр,
Къыйын олур, къайтып чыкъып, кетмек алдгъа.

(Ремзи Бурнаш)

71-иш. Шиирни ифадели окъунъыз. Тамамлайдыжыларны бельги-ленъыз.

Истегим

Достлар манъа шойле суаль берселер:

— Янъы йылда не истейсинъ? — деселер,

Мен дер эдим:

— Къавгъа-дава олмасын.

Мен дер эдим:

— Дженкке ич ер къалмасын.

Мен дер эдим:

— Кульсюн къувнакъ сабийлер.

Мен дер эдим:

— Кульсюн азиз аналар.

Боллукъ олсун, байлыкъ олсун! — дер эдим.

— Бахт чокъ олсун, сагълыкъ олсун! — дер эдим.

(Амет Мефаев)

72-иш. Метинни окъунъыз. Хабернен барабер кельген тамам-лайдыжыларны сечип, кочюринъыз.

...Мектебимизде, эсасен, дин, Къуран, теджит дерслерине эмиет бериле, эсап, окъув-язув, география дерслерине экинджи дереджели меселе деп бакъыла эди.

1918 сенесининъ бааринде, ниает, мектебимизге янъы оджа ёлладылар. О, юксекче бойлу, эсмери, о девирнинъ адети боюнджа, бурнунынъ тюбюнде уфакъ мыйычыкълары олгъан йигит эди.

Адет узъре, эр кес адий татар урбалары, унчкъурлы штан кийип, беллерини сырлы къаземир (къозмуз) къушагъынен байлай эдилер. Костюмни, дёгмели штанны, къайтарма якъалы кольмекнен галстукны ялынъыз мырзалар кие эди. Янъы оджанынъ бойле кийингени ичюн, биз оны мырза белледик. Лякин янъылдыкъ. О, Джафер Гъафар эди.

Янъы оджа мектепте пейда олгъанынен, бир ерде окъугъан тюрлю сыныф балаларыны эки одагъа больдилер. Бойлеликнен, биринджи сыныф балалары эски одада къалды. Экинджи ве учюнджи сыныфлар исе янъы оджагъа берильди. Иште, о кунъден итибарен, Джафер оджанен танышлыгъымыз башланды.

(Эмир Фаикъ)

Айырыджы

73-иш. Шиирни окъунъыз. Къайд олунгъан сѣзлер насыл суаллерге джевап берелер? Олар нени ифаделейлер? Насыл сѣз чешитлерине аитлер?

Мавы денъиз далгъалары алдында
юксек сельби эскен ельден саллана.
Зийнети бар тик **дагъларнынъ** къойнунда,
козь огюмде **дюльбер** левха джанлана.
Сельби оськен,
    мавы кокке узангъан,
Япракълары **серин** ельден тепрене.
Кунъдюз кунеш
    къыздыргъанда эр заман
талдасында кельген-кечкен эглене.

(Амет Мефаев)

Айырыджы — насыл? кимнинъ? суаллерине джевап берип, предметнинъ аляметини косьтерген джумленинъ экинджи дередже азасыдыр.

Айырыджы исим, замир, сайы, сыфатнен я да саиплик келишинде кельген исим, замирнен ифаделенир.

Айырыджы джумледе далгъалы (~~~~~) сызыкънен къайд олуныр: Онынъ дюльбер язысы эр кесни тааджиплендирди.

74-иш. Метинни кочюрип, муптеда ве хабер, тамамлайыджы ве айырыджыларнынъ астларыны сызынъыз.

Чомай озю ойле пек мазаллы корюнмесе де, чабик ве такъатлы яш олгъаны, онынъ арекетлеринден анълашыла эди. Аркъадашы Мустафа айта: «Чомайнынъ шай уфакъ олгъанына бакъманъыз. О, алты бучукъ пут чеке, тени, бабасынынъ япкъан балталары киби къатты, чимтильмей, эльге кельмей».

Чомайнынъ бети куленч. Онынъ комюрдай сия, узун кирпикли козьлери куле; къарталнынъкине ошап бираз къамбур-

джа кельген чёкме буруны ве онынъ астындаки темиз, къара улпачыкълардай уджлары бираз устьке майышып тургъан мыйычыкълары ве къызларнынъки киби тазе, индже, къып-къызыл, эр къызны сукъландыраджакъдай дудачыкълары, муляйим чырайы куле.

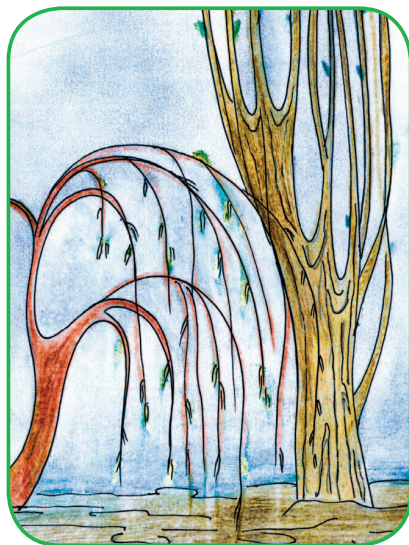
(Умер Ипчи)

75-иш. Шиирни окъунъыз. Айырыджыларны изалап кельген сёзнен берабер кочурип язынъыз, насыл сёз чешитинен ифаделенгенини айтынъыз.

Тал

Пенджеремнинъ огюнде тал
Такъты алтын купелерин.
Къарт сельбиге, гуя бир дал
Янтайгъан да, опе элин.
Билем, ярын тёкер о тал
Енгиль алтын сыргъаларын.
Япракъларнен оръюлир тал,
Юва олып торгъайларгъа.
Талнынъ назик пытагъындан
Къоям сувгъа бирисини.
Онынъ тазе къокъусындан
Ильхам догъа коксюмде.

(Амет Мефеев)

76-иш. Метинни окъунъыз. Айырыджылары багъланып кельген сёзлернен берабер кочурип язынъыз.

Мурат эм чалылар арасындан артына айланып бакъа-бакъа, къыргъа тырмаша, онынъ пешинден такъылгъан Сарманчыкъ да, къуйругъыны къалакъландырып, тилини чыкъларып, бир шей къаравуллар киби этрафына бакъына эди.

Мурат артыкъ яры ёлуны алгъан, о, энди къыргъа тырмашкъан, къалгъан ёлу пек о къадар тик дегиль эди. О, шимди озюни бирев излемегенине ишанмагъанындан, къаянынъ тап кенарына келип, сейирге башлады, о, саатлердже къыргъа чапса да, санки ич де ёл алмагъан киби олды, чюнки къая тёпесинден бакъкъанда, бутюн кой аля даа онынъ аягъы алтында тура эди. Мурат бирден элесленди. Койлерининъ ашагъы башындан башлап айланчыкъланып кеткен ёлда бир къач атлы коръди,

о, даа зияде элсленип бакъты, козьлерине инангъысы кельмей эди, чюнки атлылар, тургъан сайын, чокълаша...

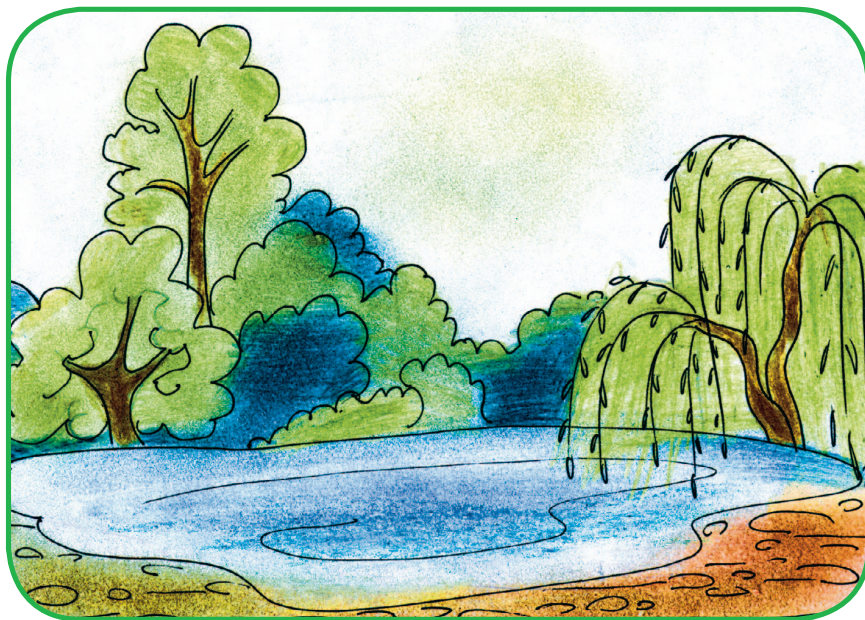
(Джафер Гъафар)

77-иш. Шиирни ифадели окъунгъыз. Тамамлайджы ве айырыджыларны бельгиленгъиз.

Голь

Кичик бир голь
ешиль тогъай ичинде,
чименликлер оськен онынъ четинде.
Зумруд даллар
сувгъа саркъып туралар,
сув устюнде кольгеленип ойнайлар.
Балыкъчы да
къармагъыны далдыргъан
умют иле беклеп тура ялыда...
Бульбуль исе
татлы тюркю алдыргъан
баш устюнде
къарт эменнинъ далында.

(Амет Мефаев)

78-иш. Метинни окъуп, айырыджыларнен багъланып кельген сёз бирикмелерини кочюрип язынъыз. Айырыджылар насыл сёз чешитинен ифаделенгенини бельгиленъыз.

Кобелечиклернинъ бир данеси озюне къышлыкъ азырламай. Учъ-дёрт ай язнынъ чечеклеринен яшайлар. Олар озьлерининъ йымырталарыны топракъ ичине быракъалар. Экинджи сенеси бу йымырталардан тыртыр деген къуртчыкълар яратылыр. Бу тыртырлар, оськенден сонъ, джансыз бир алгъа келирлер. Бунъа къозакъ дерлер. Ахыр сонъу шу къозакътан кобелеклер догъалар. Бойледже, кобелеклер ялынъыз бир яз яшайлар.

Лякин, балкъуртлар бутюн яз бою турмадан чалышалар. Оларнынъ балындан инсанларнынъ да файдалангъаныны эр кес биле. Балкъуртлар, къышта сувукъ олгъанда, уюшип къалалар. Баарьде, авалар къыздыргъанынен, балны ашайлар.

(Абдулязиз Герайбай)

79-иш. Метинни кочюрип, муптеда ве хабер, тамамлайыджы ве айырыджыларнынъ астларыны сызынъыз.

Амет акъай джыйнакълы, дикъкъатлы ве ишинде меракълы бир адам эди. Коре-коре сорай, арай озь ишининъ устасы олгъан эди. Онъа «балджы Амет» дер эдилер. О, бу лагъапкъа ляйыкъ эди.

Балджы Аметнинъ къорантасы бир къадын, бир къоджадан ибарет эди. Оларнынъ йигирми беш юва къурт иле ярым гектар азбар багъчасы бар эди.

О, азбарында алты чешит мейва асрар эди: эрте кираз, эрте къайсы, эрте шефтали, бера александра, бумажный ранет ве сынап алмасы. Онынъ багъчасында бу чешитлернинъ эр биринден йигирми бешер терек булуныр эди. О, бу алты чешиттен бирини не денъиштирив, не оларнынъ сайыларыны эксильтип арттырыр эди. Онынъ къурт ювалары да йигирми бешни кечмез эди. Артса, арткъаныны, я сатар, я да бир достуна багъышлар эди. Балджы Амет, къуртчулыкъны беджерип япкъаны киби, багъчаджылыкъны да беджерип япа эди.

(Абляким Ильмий)

Нутукъ инкишафы дерси

Диалог ве монолог

Диалог — эки я да бир къач адам арасындаки субет. Грек тилинден алынма сёз диалогос — эки шахыснынъ нуткзу манасыны анълата.

Субетте иштирак эткен эр бир шахыснынъ сёзю янъы сатырдан языла. Сёзден эвель тире къоюла.

Меселя:

— Селям, Аким. Не ичюн тюневин мектепке кельмединъ?

— Селям, Юсуф. Тюневин хасталандым, онынъ ичюн мектепке келип оламадым.

Бундан гъайры, нуткъумыз монолог шеклинде ола билир. Монолог бир инсаннынъ нуткъудыр. Юнан тилинден алынма сёз *монологос* — бир шахыснынъ нуткъу манасыны анълата.

80-иш. Метинни окъунъыз. Диалогларда къач шахыс иштирак эте? Оларнынъ сёзлери насыл токътав ишаретлеринен къайд этиле.

Азиме меракълы китап окъуй эди. Акиме исе ресим япа. Одагъа оларнынъ анасы кирип, айта:

— Къызлар, манъа савут ювмагъа ярдым этинъиз!

Акиме ашханеге анасына ярдым этмеге чыкъа. Бираз вакъыттан сонъ, кери къайтып, Азимеден:

— Я сен не ичюн ярдым этмейсинъ? — деп сорай.

— Мен шимди мында дегилим, — дей Азиме, козюни китаптан алмаздан. — Мен Австралияда кезинем, этрафымда папагъанлар, тимсахлар юре.

Акиме терен кокъос кечирип, ашханеге къайта. Бираз вакъыттан сонъ, о, темиз савутларны алып кирди.

— Энди мен эвге къайттым, — деди Азиме, темиз савутларны корьген сонъ. — Я дудакъларынъ не ичюн бем-без олгъан?

— Эки дондурма ашадым: бириси озюмнинъки, экинджиси — сенинъ дондурманъ эди.

— Я менимкини не ичюн ашадынъ?

— Анам: «Азиме Австралиядан къайткъандже, дондурмасы ирир», — деди.

(Ление Алиева)

81-иш. Метинни окъунъыз, насыл шекильде язылгъаныны бельгиленъиз. Джевабынъызны мисальнен исбатланъыз.

Бир заманлар олар — къыз достлар, бир де бирининъ эвине топланыр, нагъыш, орьнек чеберлигинен мешгъуль олур эдилер. Эм эр бири халкъ санатынынъ акърансыз устасы олмагъа тырышыр эди. Иште, бу маса орьтюсининъ орьнеклери де шу кунълерден бир хатиредир... О вакъытнынъ чебер элли нагъышчыларыны шимдики къызларнен тенъештирмек мумкюнми? Земане къызларынынъ девирге мунасиб буюк ишлернен огърашкъанларыны, шойле уфакъ-тюфеклерге вакъытлары олмагъаныны билъмеген адам олмаса керек. Биз эвельде тувгъан Ватанымызнынъ ренкли чечеклерини, муджизевий левхаларыны, буюк къамилликнен джизезликлеримизде акс эттирген

исек, энди кызылар шойле ильванларны, шойле манзараларны Ватан топракларында яраталар. Юреклерине синъген дюльберликлерсиз яшап оламайлар... окъуй, чалыша, ана-бабаларына ярдымлашалар.

(Эмиль Амит)

82-иш. «Телефон диалогы»ны тизинъиз. Субетинъизде *селям алейкум, багъышланъыз, замет олмаса, сагъ олунъыз, селям айтынъыз, сагълыкъ-нен къалынъыз* киби ибарелерни къулланынъыз.

83-иш. Берильге метинни кочюрп язынъыз. Диалогда ишлетильген токътав ишаретлерининъ къоюлувына эмиет беринъиз. Кениш ве кениш олмагъан джумлелерни къайд этинъиз.

...Бир кунъ Асаннынъ анасы:

— Огълум, сен энди балабан йигит олдынъ, бир айдан сонъ секиз яшына киреджексинъ, шеэрден якъын бир койчикте бабанънынъ акърабалары бар, мен сени оларгъа алып барайым, бельки бир кысыметинъ чыкъар, — деди.

Эртеси куню ана-бала ёлгъа чыкътылар. Ялынаякъларынен ёлнынъ тозуны чангъытып, арареттен дудакълары чатлагъан алда, бай акърабанынъ эвине кельгенде, кунъ къавушып, къаш къарара башлагъан эди. Бираздан сонъ ятмакъ тедариги башлады. Бай, ыргъатыны чагъырып, азбарда аят къапынынъ къаршысында тургъан маджаргъа бир-эки къучакъ тобан ташла-ламасыны эмир этти:

— Мусафирлерге бир павана бер, сефанен къокъулы тазе тобан устюнде оны орытип юкъласынлар, лакъырдыны исе сонъ бакъармыз, саба ола, хайыр ола, — деди.

(Гъани Мурад)

84-иш. Диалогны девам этинъиз.

— Селям, Эдем. Сен къайда кетесинъ?

— Асангъа. О, хасталангъан. Ал-хатир сорамагъа кетем.

— Мен де сенинъ иле барсам, къаршы олмазсынъмы?

— ...

— ...

85-иш. «Хастаханеде» серлевалы диалог уйдурп язынъыз. Бир талебе — эким, экинджиси — хасталангъан 5-инджи сыныф талебеси. Эким суаллер бере, хаста джеваплана. Субет иштиракчилерининъ сёзлерини язгъанда, токътав ишаретлерини дикъкъатнен къоюнъыз.

14-юнджи ДЕРС

Ал

Ал — кѳаерге? кѳаерде? кѳаерден? не вакъыт? насыл алда? суаллерине джевап берген джумленинъ экинджи дередже азасы.

Ал иш-арекетнинъ ерини, вакътыны, тарз-алыны бильдирир.

Аллар зарфларнен сайы, сыфат я да исимлернен ифаделенирлер.

*Ал джумледе бойле сызыкънен (—·—·—·—·—) кѳайд этилир.
не заман? насыл тарзда? кѳаерге?*

Саба мен тез.тез китапханеге барып кельдим.

86-иш. Метинни окъунъыз. Кѳайд олунгъан сѳзлер насыл суальге джевап бергенини, нени ифаделегенини ве насыл джумле азасы олгъаныны айтынъыз.

Бутюн кунъ кок юзюнде юрип, артыкъ ёрулгъан кунеш денъизнен ве кѳадимий Судакънен сагълыкълашып, сабагъа кѳадар бир чырым алмакъ ичюн, Перчем дагъынынъ артына гизленейим деген вакъытта, биз Эреджепнен Шаншурет кѳырына чыкъылгъан таш мердивенге аякъ бастыкъ. Басамакъларнынъ эки тарафында мозаиканен безетильген буюк бетон череплердеки чечеклер кунешнинъ акъшам селямыны аларакъ, тазе авагъа хош кѳокъу сачмакъталар. Биз ашыкъмай юкъары юре бердик ве тезден кѳыр устюндеки мейданчыкъкъа чыкътыкъ.

(Рустем Алиев)

87-иш. Ашагъыда берильген сѳзлерни джумледе ал вазифесинде кѳулланынъыз.

Шеэрде, ярын, тез, бу йыл, мектепке, эвден, яз-кѳыш, чокъ, шимди, дагъгъа, мында, эвель-эзельден.

88-иш. Берильген суаллерге джевапларны язынъыз. Джумлелерде алларнынъ астларыны сызынъыз.

1. Сен не ерде яшайсынъ? 2. Сен не йылы догъулдынъ? 3. Бу йыл къач яшны толдураджакъсынъ? 4. Мектепте дерслер саат къачта башлана? 5. Дерслерден сонъ эвде насыл ишлер беджересинъ? 6. Дерслеринъни къач саат девамында япасынъ?

89-иш. Ашагъыдаки схемаларгъа эсасланып, эр бирине экишер джумле уйдурыв язынъыз.

1. _____ -.-.-.-.-. =_____ .
2. _____ - - - - - -.-.-.-.- =_____ ?
3. _____ -.-.-.-.- - - - - - =_____ !

90-иш. Метинни кочюринъиз. Джумлелернинъ баш ве экинджи дередже азаларыны сызыкъларнен бельгиленъиз.

Хайбулланынъ бабасы, Якъуб агъа, койде окъумыш адамлардан бири сайыла эди.

Хайбулла энди мектеп чагъына еткенде, бабасы, огълунда музыкъларгъа буюк авеслик олгъаныны билип, пек севиинди, чюнки онынъ озю де койде белли чалгъыджы эм де йырджы сайыла эди. Той-джыйынларда онъа мытлакъа саз чалдырып, тюркюлер айттыра тургъанлар. Баба, чокъ тюшюнип отурмай, онъа кемане алып, махсус оджа тутты. Огълуну земаневий окъумыш чалгъыджы япмакъ истеди.

«Эмек къойсанъ, таш устюнде гуль битер», — дегенлер. Хайбулла ана-бабасынынъ урметлерини акъламагъа тырышты.

(Джевдет Аметов)

91-иш. Берильген суаллерге джевап беринъиз. Джевапларынъызны мисаллернен тасдыкъланъыз.

1. Джумленинъ къайсы азалары баш азалар сайылалар?
2. Муптеда насыл суаллерге джевап бере? Нени бильдире?
3. Хабер не ифаделей ве насыл суаллерге джевап бере?
4. Муптеда ве хабер насыл сёз чешитлеринен ифаделене билерлер?
5. Къайсы джумле азалары экинджи дередже азаларгъа кире?
6. Экинджи дередже азалары насыл суаллерге джевап берелер ве насыл сёз чешитлеринен ифаделенелер?

джевап бере
сёз бере
рух бере
яза бере

92-иш. Ашагъыдаки джедвельге эсасланып «Экинджи дередже азалары» серлевалы чыкъыш азырланъыз.

Джумленинъ экинджи дередже азалары

	Тамамлайджы	Айырыджы	Ал
Не ифаделейлер?	предмет	предмет-нинъ аляметини я да саибини	иш-арекетнинъ аляметини (ерини, вакътыны, макъсадыны, тарзыны)
Насыл суал-лерге джевап берелер?	<i>кимни? кимге? нени? неге? неде? неден? кимде? кимден? ким акъкъында? кимнен? ненен?</i>	<i>насыл? кимнинъ? ненинъ?</i>	<i>къаерге? къаерде? къаерден? не заман? не ичюн? насыл тарзда? не себептен?</i>
Насыл сёз чешитинен ифаделене?	исим, замир, сайы	сыфат, исим, сайы, замир	исим, зарф, сайы, замир, сыфат

Чыкъышнынъ планы:

- 1 Къырымтатар тилинде джумленинъ экинджи дередже азалары.
2. Тамамлайджы: ифаделеген манасы, суали, насыл сёз чешитинен ифаделене?
3. Айырыджы: ифаделеген манасы, суали, насыл сёз чешитинен ифаделене?
4. Ал: ифаделеген маналары, суали, насыл сёз чешитилеринен ифаделене?

Сойдаш азалы джумлелер

93-иш. Берильген джумлелерни ифадели окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлерни насыл интонациянен окъумалы?

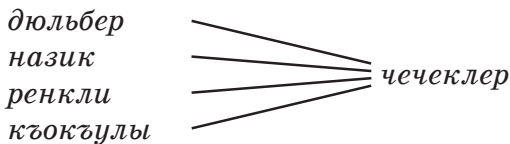
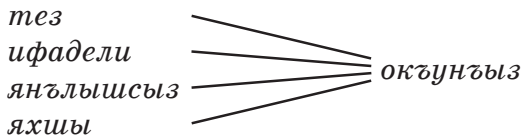
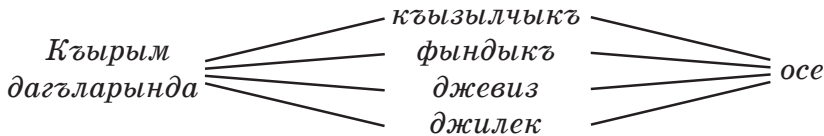
Эмине, Сание, Улькер китапханеде отуралар. Олар масаллар, лятифелер, дестанлар акъкъында малюмат топлайлар. Масалар устюнде газета, меджмуа ве китаплар бар. Къызлар макъалелерни араштыра, окъуй, кочюрип язалар.

Джумленинъ сойдаш азалары айны бир суальге джевап берир ве айны бир джумле азасына аит олурлар.

Сойдаш азалар бири-бирине бойсунмазлар ве саюв интонациясынен теляффуз этилирлер.

Сойдаш азалар джумленинъ эм баш, эм экинджи дередже азалары ола билирлер.

94-иш. Схемаларгъа эасланып, сойдаш азалы джумлелер язынъыз. Сойдаш аза оларакъ, насыл джумле азалары келирлер?

иш эте
тасниф эте
лаф эте
джельп эте

Джумленинъ сойдаш азалары арасында виргуль кьоюлыр.

Ве багълайджысынен бирикип кельген сойдаш азалары арасында виргуль кьоюлмаз.

Меселя: Талбелер дерсте окъуй, яза, эзберлей ве ресим япалар.

Джумлени ашагъыдаки схеманен косьтермек мумкюн:

_____ - . . . . . ( ) , ( ) , ( ) ве ( ) .

95-иш. Шиирни кочюрип язынъыз. Сойдаш азаларны тапып, токътав ишаретлерининъ кьоюлувыны изаланъыз.

Яхшылыкъ да,
Яманлыкъ да инсаннынъ
Озюндендир.
Зеэрли тиль ольдюрир.

О, бир дегиль,
Бир омюрде юз джаннынъ
Севги ве бахт
Оджагъыны сѣндюрир.

Тили шербет,
Юзю нурлу инсаннынъ
Кенди гузель,
Къальбинде де нур янар.

(Черкез Али)

нур
ышыкъ
шавле
ырыкъ

96-иш. Джумлелерни окъунъыз. Сойдаш азалар насыл джумле азаларына аит олгъанларыны бельгиленъыз. Сойдаш азалары арасында токътав ишаретлерини кьоюшп, джумлелерни кочюрип язынъыз.

1. Дюльгер тахтаны ольчей пыча эренделей ве мыхлай.
2. Дагълар дерелер багъ-багъчалар койлер къарнен орьтюльген.
3. Койлюлер багъчаларда тарлада бостанда чалышалар.
4. Мектеп талбелери ана-бабалар оджалар мектеп биначасыны тамирледилер.
5. Багъчамызда сары без мавы мор пемпе чечеклер осе.
6. Риза Рефат ве Заир балыкъ тутмагъа кетелер.

97-иш. Метинни окъунъыз. Сойдаш азаларны сечип, токътав ишаретлерининъ къоюлувыны изаланъыз.

Кунеш, тамам Бекирнинъ эви узерине келип, сыджакъ ышыкъларынен Къызылташнынъ тенеке дамларыны, бош ёлларыны, терк этильген тарлаларыны якъып къавургъан арада, Романкъошнынъ артындан, адждера киби, къоджаман бир булут кокке котерильди, дагъларнынъ устюнде токъталды, къабарды, къуршун ренкли демирге бенъземеге, базы ерлери исе къарармагъа башлады. Сонъра, дюнъянынъ къаерине энеджегини бильмегендай, къыврылды, къопукъ, кесик бир къач къара парчаны дагъларнынъ къара учурымларына пускюрди: ягъмур кельмекте эди.

Къызылташлылар телюкени ис этмей эдилер. Къадынлар софаларда акъшам емеклерини пиширелер, чамашыр ювалар, айванларны суваралар, акъшамны, акъшамнен берабер шеърден къайтаджакъ къоджаларыны беклейлер.

(Джынгъыз Дагъджы)

Сойдаш азаларнен берабер джумледе *умумийлештириджи сёзлер* де келе билерлер. Умумийлештириджи сёзлер джумленинъ сойдаш азаларынен берабер бир сой суальге джевап берип, айны бир джумле азасы вазифесини беджерелер.

Умумийлештириджи сёзден сонъ эки ноқъта (:) къоюлып: *Дагъда тюрю тереклер осе: чам, эмен, акъкгайын, тал, нарат, джевиз.*

Умумийлештириджи сёз сойдаш азалардан сонъ кельсе, ондан эвель тире (—) къоюлып.

Койлюлер, курешчилер — эписи мейдангъа кельдилер.

98-иш. Ашагъыда берильген сёзлернинъ эр бир такъымына умумийлештириджи сёз къойып, джумлелер тизинъиз.

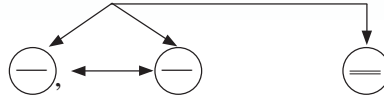
1. Акъмесджит, Кефе, Кезлев, Ялта, Алушта.
2. Хыяр, согъан, къапыста, патильджан, хавуч.
3. Оракъ, чалгъы, сюрдюч, курек, тырнавуч, къазма.
4. Эренде, балта, кельпеден, чёкюч, бурав, пычкъы.
5. Мелевше, пападие, акъбардакъ, ляле, къаранфиль.

99-иш. Ашагъыда берильген джедвельге эасланып, «Сойдаш азалары» мевзусы боюнджа умумий малюмат берингиз.

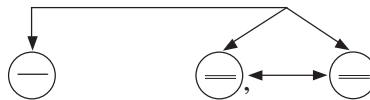
Сойдаш азалы джумлелер

Баш азалар

1. Бир хаберге багълангъан сойдаш муптедалар.

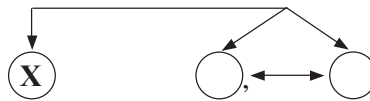

2. Бир муптеданен багълангъан сойдаш хаберлер.

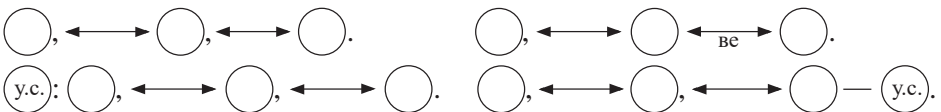

Экинджи дередже азалары

Бир къач тамамлайджы, айырыджы, аллар бир сой суальге джевап бере ве бир джумле азасынен багълана.

Сойдаш азаларда токътав ишаретлери

100-иш. Токътав ишаретлерини догъру къойып, нокъталар ерине сойдаш азаларыны тапып, джумлелерни язынгыз.

1. Яз татилинде мен бир къач языджыларнынъ эсерлерини окъудым: ... , ...
2. Мектеп багъчасында тюрлю чечеклер осе: ..., ...
3. Къырымда чокъ озенлер бар: ..., ...
4. Къырым дагълары булардыр: ..., ...
5. Бизим азбарда мейва тереклери осе: ..., ...

ис эте
ифаде эте
акс эте

Нутукъ инкишафы дерси

Мектюп язув тертиби

Мектюп инсаннынъ белли бир иджадыдыр. Мектюплер чешит тюрлю оларар: ишнен багълы мектюплер, достунъа, догъмушынъа язылгъан мектюплер, хайырлав мектюплери, газетагъа ёлланылгъан мектюплер.

Мектюп учъ къысымдан ибарет ола.

Кириш сёз: незакетли шекильде язылгъан хитап, мураджаатлар.

Месея: *Къыйметли достум! Азиз сыныфдашлар!
Урьметли оджам! Сайгъылы догъмушлар!*

Эсас къысым: мектюпнинъ мундериджеси;

Нетиджелев къысмы незакет ибарелеринден ибарет ола: *сагълыкънен къалынъыз; селям айтынъыз; сайгъы ве урьмет иле; эллеринъизни опип къалыджы, ...*

Мектюп язув къаиделери

1. Мектюп, тизим джеэттен, саде, мундеридже боюнджа, самимий шекильде язылмалы.

2. Мектюбинъизде хош, меракълы вакъиалар акъкъында язынъыз. Мектюпнинъ метини ифадели ве джанлы олмалы.

3. Алгъан мектюплерге мытлакъа джевап бермек керек.

4. Башкъаларнынъ мектюплерини окъумакъ олмай.

5. Мектюп алгъан ве язгъан адамларнынъ адреслери конвертте догъру, анълайышлы шекильде язылмалы. Конвертнинъ сол тарафында озюнъизнинъ адынъыз, сой адынъыз, яшагъан сокъагъынъыз, эв номерасы, коюнъиз, районнынъыз, джумхуриетинъиз языла, почта индекси бельгилене. Сагъ тарафта исе мектюп алыджынынъ ады, сой ады, яшагъан сокъагъы, эв номерасы, кою, районы, джумхуриети языла, почта индекси бельгилене.

101-иш. Ашагъыдаки мураджаатларны диккъъатнен динъленъиз. Оларны язгъан мектюплеринъизде насыл ишлетмек кереклигини тасавур этинъиз. Бир къач данесинен джумлелер тизинъиз.

Азиз достум! Бизим генч достларымыз! Мераба, Энвер! Азиз койдешим. Къыйметли агъам! Урьметли Сафие апте!

102-иш. Ашагъыда берильген мектюпни окъунъыз. О, насыл дуйгъуларнен язылгъан? Къач къысымдан ибарет?

«Гедже тюшюмде, кунъдюз эсимде, башымнынъ таджы, гонълюмнинъ иляджы, дердимнинъ дерманы, къуванчимнынъ ферманы, агъачымнынъ гулю, далымнынъ бульбули, ерде изим, кокте йылдызым Момине эсапыма чокъ-чокъ селямлар идуп, хатыр-шерифини суаль идерим. Ве бабам Темирша эфендиге чокътан-чокъ селямлар идуп, ал-хатир шерифлерини истифсар идерек, эллеринден оперим. Ве куръпе къозуларым Айше иле Эсманынъ козьчиклеринден опип, меним бу дженктен сагъ-селямет эвге къайтып бармакълыгъым ичюн, танъриден гедже-кунъдюз дуа этип истеменъизни риджа этем...»

(Мемет Нузет)

Бу парчаны окъунъыз ве берильген мевзулардан бирини сайлап (*достунгъызгъа, догъмушларынгъызгъа, ордудаки аггангъызгъа ве иляхре*) мектюп язынъыз.

103-иш. Джумлелеринъизде сойдаш азалар, хитапларны къулланып, достунгъызгъа, догъмушларынгъызгъа ёллайджакъ мектюп язынъыз. Мектюпнинъ башында ве сонъунда незакет ибарелерини ишлетинъиз.

17-нджи ДЕРС

Кочюрильме лаф

Сёйлейиджи биревнинъ нуткъуны денъиштирмезден, айны озюни айта биле.

Меселя: Алим: *«Ярын мен сыныфта невбетчилик япаджам», — деди.*

«Ярын мен сыныфта невбетчилик япаджам». — кочюрильме лаф.

Алим деди — муэллифнинъ сёзю.

104-иш. Метинни ифадели окъунъыз. Кочюрильме лафлы джумледе кочюрильме лаф ве муэллифиниъ сёзюни къайд этинъиз.

Шевкет агъа мында яшай. Биз Аметнен кимерде онъа киремиз, лакъырды этемиз, кенъешемиз. Биз экимиз де онынъ шегиртлери эдик.

Иш вакътында оннен лаф этмек олмай. «Бакъ, огрен», — деп ташлай о, къыскъадан, озю исе эп моторны къарыштыра. Онынъ озю шойле: «Эгер киши бир дакъикъа вакътыны бош кечирсе биле, кене омюри бою япаджакъ шейнинъ сонъуна чыкъалмаз», — дей. Шевкет агъа раатлыкъ кунълерини биле озьджесине откере: джебине терек макъасыны къояр да, элине лескерини алып, койнинъ четинде даа якъынларда отуртылгъан парккъа кетер. Анда о, акъикъатен, темиз авада раатлана. Теречиклернинъ тубюни къаза, пытай, тюзете. Юзюм чубукъларынынъ узанып кеткен сойларыны котерип, тельге багълай.

(Эмиль Амит)

Муэллифиниъ сёзлери кочюрильме лафтан эвель:

Энвер деди: «Мен бешинджи сыныфта окъуйым».

Кочюрильме лафтан сонъ:

«Мен бешинджи сыныфта окъуйым», — деди Энвер.

Кочюрильме лафнынъ ортасында келе билир:

«Мен, — деди Энвер, — бешинджи сыныфта окъуйым».

Кочюрильме лафлы джумледе къоюлгъан токътав ишаретлерине эмиет беринъиз!

105-иш. Джумлелерни окъунъыз. Токътав ишаретлерини изаланъыз.

1. «Эскендер, юрь китапханеге барайыкъ», — деди Февзи.

2. «Мен сизге, эниште, ярдым этерим», — деген о.

3. «Саба шерифинъиз хайырлы олсун, къартана», — деди Фериде.

4. «Ферузе, къайдени окъу», — деди оджа.

5. «Имтианларгъа азырланынъыз, талебелер», — деген илян астылар.

ярдым эте
сейир эте
икъе эте
лакъырды эте

106-иш. Метинни окъунъыз. Муэллиф сёзю ве кочюрильме лафнынъ ерини бельгиленъиз. Токътав ишаретлерининъ къоюлувыны изаланъыз.

Чомайнынъ, дёрт киши йыкъкъан сонъ, токътамагъа, курештен чекильмеге акъкъы бар эди, лякин мырза онъа бакъмады.

Чомайнынъ куреш аркъадашлары чапып келип, Чомайны, мырзанынъ элинден алмакъчюн, чеккеледилер: «Болмаз, болмаз; йигит учевни йыкъса раатланыр; дёртевини йыкъса даа да раатланыр. Курештирмеймиз», — дейлер. Чомайны тарталар.

Эр кес кычыра, эр кес багъыра. Мырзагъа: «Бу инсанлыкъ дегиль, Чомайны быракъ!» — деп эмир этелер.

Атта юкъары якълылар озьлери де бунгъа къошулалар, олар да мырзанынъ Чомайдан эль чекмесини истейлер: «Бу артыкъ акъайлыкъ дегиль», — дейлер.

Бунгъа Джеппар акъай да къарыша: «Олмаз, олмаз, быракъ, мырза, йигит раатлансын!» — дей.

Лякин Чомай бутюн бу гурюльдешкен халкъкъа озюнинъ кулюмсиремесинен джевап бере, эм айта: «Аркъадашлар, аркъадашлар, — дей, — мен башкъасынен курешмесем биле, Джан Али мырзанен куреширим. Мен бу мырзанен курешмеге чокътан берли фырдат арай эдим. Ялварам сизге, мени быракътынъыз, курешейим...», — дей.

Халкъ Чомайнынъ кыызгъаныны дуйды. «Аферин йигит, бар, куреш, йигит. Ойле исе, биз къарышмаймыз», — деди ве ерлерине чекильдилер.

(Умер Ипчи)

107-иш. Токътав ишаретлерини къойып, джумлелерни кочюрип язынъыз.

1. Къыйметли достум сангъа селям ёллайым деп мектюпни башлагъан.

2. Спортнен огърашынъыз балалар деген шиар диварда асувлы эди.

3. Бу шиирни Алим ифадели окъу деди оджасы.

4. Сизни Рефат Алиевич догъгъан кунюнъиз иле хайырлайым деп элини алды.

селям эте
ифаде эте
гъайып эте
хитап эте

108-иш. Метинни кочюрип язынъыз. Кочюрильме ве кыя лафлы джумлелерде токътав ишаретлерини догъру кююнъыз.

Байрамда бабам къой сойса, къардашымнен экимизни чагъырып къягъыткъа сарылгъан бир-эки пиширимлик этни бизге узата да:

Буны Эфтаде аланъызгъа алып кетип беринъ, бабам, анам сизге байрам хайырлап йибердилер, денъиз, элини опюнъ, одуны бармы-ёкъмы сорап билинъ, — деп тенбилей эди.

Биз де Эфтаде аланынъ эвине севине-севине кетер эдик. О, эвини пек темиз тута, бир ерге тоз къондурмай, собасы, джез-веси, гугюмлерини йылтыратып къоя, кийизнинъ устуне бас-магъа да чекинесинъ.

Алам, биз кетирген этни элимизден алып:

Сагъ олунъ, тосунларым, дюнья тургъандже турынъ, бинъ байрамгъа етишинъ, Алла сизни белялардан-къазалардан, душ-манлар шеринден сакъласын, — деп башларымызны сыйпай.

109-иш. Метинни окъунъыз. Кочюрилъме лафлы джумлелерни кочю-рип, токътав ишаретлерининъ къоюлувыны анълатынъыз.

— Къайда эдинъ, сансарчыкъ?
Биз сени чокъ къыдырдыкъ.
— Тавгъа бардым арабанен,
Фындыкъ джыйдым торбанен.
Ёлда арабам къырылды,
Фындыкъларым тёкюльди.
— Агълама сен, сансарчыкъ,
Арабанъны ясармыз.
Фындыкъларны топлармыз,
Чувалларгъа къоярмыз.

(А. Бакиев)

110-иш. Токътав ишаретлерини къойып, метинни кочюрип язынъыз.

Денъиз устуне гедже къаранлыгъы чёке башлады. Толкъун-лар юкъусурап, ялыгъа акъырын-акъырын урулалар.

Гедже дей Керим Мустафа. Онынъ сесинде тюшюндже сезиле. Кунеш ял алмагъа кетмекте. Денъиз устю батаяткъан кунеш-нинъ нурларында чайкъала.

Кунеш ял алмагъа истей деп текрарлай къарт. Онынъ батаят-къаныны ве хусусан догъаяткъаныны корьмек не къадар бахт!

(Амет Адиль)

18-инджи ДЕРС

Муреккеп джумле

Эр эки тарафта язылгъан джумлелерни окъунъыз. Оларнынъ грамматик негизлерини тапынъыз. Эр бир джумледе къач грамматик негиз бар?

Шу йылы къар номай ягъды.
Къатты сувукълар олды.
Пек чокъларнынъ инджир
тереклери сувукътан
гъайып олды.

Шу йылы къар номай
ягъды, эм де къатты сувукълар
олды, пек чокъларнынъ
инджир тереклери сувукътан
гъайып олды.

(Джевдет Аметов)

Муреккеп джумле эки я экиден зияде адий джумлелерден ибарет.

Муреккеп джумлени тешкиль эткен джумлелер манаджа ве интонациянен озъара багълылар.

111-иш. Метинни окъунъыз. Эки ве экиден зияде грамматик негизлерден ибарет олгъан джумлелерни сечип кочюринъыз.

Къач кунълер олюм алында, эссиз яткъан Эреджеп бугунь озюне кельди, Якъуб ве онынъ къарысы Сакине, Эреджепчикни олюмден къуртармакъ ичюн, нелер-нелер япмадылар! Ниает, оны эджель панджасындан чекип алдылар. Шимди Сакине бир фильджан сют ичине эки къаве къашыкъ бал къойып къарыштырды, оны Эреджепчикке ичирди.

Якъуб, дженк башлангъан сонъ, кеманесини элине алмагъан эди. Бугунь о, Эреджепчикнинъ сагъ къалгъанына къуванып, тым-тымны чалды. Озюне не олгъаныны да анълап оламагъан бала, кемане сесини эшиткенинен, дженкни, анасынынъ ольдюрийгенини, балачыкълар эвиндеки кроват тюбюнде Къараманнен берабер яткъаныны, чеккен бутюн азапларыны тюш беллеп, къуванды. Амма бираз даа озюне кельген сонъ, буларнынъ эписи тюш олмагъаныны анълады.

(Рустем Алиев)

Адий джумлелер муреккеп джумледе интонация ве багълайыджылар ярдымынен багъланып келирлер. Языда муреккеп джумле теркибиндеки адий джумлелер бири биринден виргульнен айырылалар.

Кунь батты, денгизде рузгяр котерильди. 1 , 2 .
Кунь батты, ве денгизде рузгяр котерильди. 1 , ве 2 .

112-иш. Метинни окъунъыз. Джумлелернинъ негизлерини тапынъыз. Муреккеп джумлелерни тапып, тизилювини схема узъре косътеринъыз.

Танъ агъаргъанда, шеэр четиндеки эвчикке келип етилер. Душманнынъ денгизден аткъан ильки топлары ялы кенарындаки бу эвчикке ургъан. Къараман дивардаки деликтен ичери сокъулды, эвге кирген сонъ, «пешимден кель» дер киби, айланып Эреджепчикке бакъты. Бала копекнинъ «тилини» анълай эди, «дегинини» япты.

Оданынъ къапы ве пенджерелери олгъан ерде таш, топракъ, агъач ве кирамет парчаларындан бир оба асыл олгъан. Одагъа ярыкъ тек Къараманнен Эреджепчик кирген деликтен тюше. Шунунъ ичюн онынъ ичи къаранлыкъ, киргенинънен, ич бир шей корюнмей. Эреджепчик копекнинъ артындан дёрт-аякълап барды.

(Рустем Алиев)

113-иш. Шиирни кочюрип язынъыз. Джумлелернинъ грамматик негизлерини белгилеңиз.

Мен бир баарь ельчигим,
Хоштан-хош гонъюльчигим.
Юреклерге зевкъ берем,
Юзьни сыйпар эльчигим.
Гуль-чечекнинъ янагъын
Опе назик дудагъым,
Балаларнынъ юзюни
Сыйпамакътыр мурадым.

(Зейтулла Албатлы)

Муреккеп джумлени тешкиль эткен адий джумлелер арасында *ве, эм, амма, лякин, чюнки, исе, ёкъса, ки, я да, да (де), не* багълайыджылардан бири ишлетилир.

114-иш. Метинни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, схемаларыны сызынъыз.

Шу йылы къар номай ягъды, эм де къатты сувукълар олды, пек чокъларнынъ инджир тереклери бузлап, гъайып олды. Шай олса да, ойле терен ягъгъан къарлар мында койлюлерни севиндире эдилер, чюнки юзюм кутюклери къышта къар сувуна тойсалар, бир даа сувгъа ихтиядж олмай, берекет яхшы ола тургъан.

Бузлагъан инджир тереклеринде филислер пейда олды, олар, юзюм асмасы киби, пек чабик осе ве экинджи йылы кене де берекет берелер.

(Джевдет Аметов)

115-иш. Ашагъыда берильген джумлелерни девам этип, муреккеп джумлелер язынъыз.

1. Кузь кельди, ве ... . 2. Денъиз далгъалана, ве ... . 3. Саба ачылды, ... исе ... . 4. Кунъ чыкъты, лякин ... . 5. Тюневин Эмин хасталангъаны ичюн, ... 6. Къышта къар номай ягъды, онынъ ичюн ... . 7. Мен тюневин китапханеге барып оламадым, чюнки ... . 8. Ава ачылды, амма ... .

116-иш. Джумлелерни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни тапып, дефтерге кочюринъыз.

Куреш, чокъ халкъларда олгъаны киби, бизде де ярышлашув, кучъ сынавы, яни миллий спорт шеклини алгъан ве, айны заманда, кутьлевий темаша, эглендже ерини туткъан, бир адеттир. Куреш, эвеля, балалардан башлай, сонъ осъмюрлерге ве буюклерге кече. Мында бир адам арды-сыра учъ адамны йыкъса, яни оларнынъ курегини ерге тийдирсе, енъди сайыла ве о, куреш майданындан чекиле. Оларнынъ ерине даа кучъю йигитлер чыкъалар. Бойле этип, энъ сонъки куреште гъалип чыккъкъан курешчи, ондан эвель енъип чыккъкъан ве кенаргъа чекильген курешчилернинъ учюни де арды-сыра йыкъса, о, «баш куреш»ни ве куреш джультесини ала.

(Сабрие Эреджепова)

117-иш. «Севимли анам» серлевалы метин язынъыз. Метинде адий джумлелерни ве муреккеп джумлелерни къайд этинъыз.

Муреккеп джумленинъ синтактик талили

Муреккеп джумлени ашагъыдаки тертипте талиль этмели:

1. Макъсадына коре джумленинъ чешитини бельгилемек.
2. Муреккеп джумле теркибинде олгъан адий джумлелернинъ сайысыны косьтермек.
3. Адий джумлелер муреккеп джумле ичинде насыл багъ васталарынен бирлешкенини англатмакъ (интонация, багълайыджылар).
4. Токътав ишаретлерининъ къоюлувыны изаламакъ.

Агъзавий талиль орьнеги

Яры гедже якъынлашты, койнинъ ышыкълары бирер-экишер сѣнди, ве койнинъ эр бир эвине къою къаранлыкъ кирди. (Дж.Гъ.)

Бу — икяе джумлеси, учъ адий джумледен ибарет. Биринджи джумледе грамматик негиз—*яры гедже якъынлашты*, экинджисинде — *ышыкълары сѣнди*, учюнджисинде — *къаранлыкъ кирди*. Биринджи ве экинджи джумле интонация ярдымынен багълангъан, экинджи ве учюнджилери *ве* багълайыджысынен багълангъан.

Язма шекильде талиль орьнеги

Яры гедже якъынлашты, койнинъ ышыкълары бирер-экишер сѣнди, ве койнинъ эр бир эвине къою къаранлыкъ кирди. (Дж.Гъ.)

□ 1 □ , □ 2 □ , ве □ 3 □ .

118-иш. Метинни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, агъзавий талиль этинъыз.

Кунеш, алтын нурларыны сепе-сепе, къыр артына янтайды. Зийнеддин эфенди къайсы терегининъ тюбуне отурды, козь алмадан, онынъ эп узанмакъта олгъан кольгесине бакъты.

Къайсы терегининъ кольгеси бираз даа узанды. Зийнеддин эфендининъ тюшюнджелери де узана берип, генчлик чагъына барып етти, о заманлары корип кечиргенлери, джанлы левхалар киби, козьлери алдындан кечтилер.

...Ильк баарде отъкериле тургъан дервизаларда о, балабан бир бугъаны сыртына юклей, джеми джемаатны тааджиште къалдыра эди. Шунунъ ичюн де халкъ арасында онынъ лагъабы «Бугъакотерен» олып къалгъан эди. Лякин Зийнеддин эфенди тек бир кучь-къуветинен мешур дегиль эди, аш ашамагъа кельгенде де ич бир бугъадан артта къалмай эди. Ашны къашыкънен дегиль, чөмючнен ялмап-юта эди. Сырасы тюшип, о, емиш терегине чыкъса, къоджаман теректе япракътан башкъа ич бир шей къалмай эди.

(Юсуф Болат)

119-иш. Шиирни ифадели окъунъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, синтактик талиль этинъыз.

Эй, хорлангъан, къуллукъ эткен йигитлер — яш татарлар!

Атеш, сувгъа, фуртунагъа къаядай таш татарлар!

Биз заманны анъламасакъ, заман бизни анъламаз,

Культөпеде айтышсакъ да, бизни кимсе динълемез.

Юксельтейик биз Къырымны, урьлюк шаны айлансын,

Бутюн татар — къарты, яшы бирдемликке байлансын!

(Амди Герайбай)

120-иш. Ашагъыда берильген схемаларгъа бакъып, муреккеп джумлелер уйдурып, дефтеринъызге язынъыз.

[1], [2], [3] !

[1], [2], ве [3] .

[1], чюнки [2] .

[1], исе [2] ?

121-иш. Метинни окъунъыз. Адий ве муреккеп джумлелерни синтактик талиль этинъыз.

...Къыз хош, назик сеси иле йигитке дарги тилинде бир шейлер даа анълатты, бир шейлер даа исбат этер экен, явлукъ астындаки ири ве сыджакъ козьлер Караевке гизлиден эки-учь дефа кескин назарлар аттылар.

Къыз даргидже не айтты? Дагълы не джевап берди? Незир анъламады.

Сонъ киши атыны кери чевирди, бир аягъыны котергендже, лыкъ этип, эгер устуне тюшти. Зенгиге токъунмады. Незир шинелини чыкъарды, эгерге багъламакъ истеди, ёлдашы башыны терсине саллады. «Керекмей... дере боюнда — туфан», — деген манада ишмар этти. Караев таби олды, чюнки эгер кичкене ве ортасы батыкъ эди.

(Шамиль Алядин)

122-иш. Берильген схема боюнджа муреккеп джумлелер уйдурьп язынъыз.

1 , амма 2 .

1 , онынъ ичюн 2 .

123-иш. Метинни кочюрип, джумлелерни синтактик талиль этинъыз.

Кююмизде базы бир йылы оджа олмай, олса да, тез авуша эди. Мен, секиз, докъуз яшында мектепке баргъанда, оджамыз — Нусрет Ильмий Мудждабаев эди. О, шу девирнинъ малюматлы, медений адамларындан сайылгъан. Ильки элифбени, окъув-язув бильгисини ондан огрендим.

Дерс эснасында чешит меракълы мисаллер кетире, эдебий икяечиклер айта, китабет яздыра, шиирлер эзберлете, йыр-лата... дерслеримиз пек меракълы кече эди. Биз, балалар, онынъ медениетли ве зекаветли олгъанына сукълана эдик.

(Зиядин Джавтобели)

Нутукъ инкишафы дерси

Незакет ибарелери

Къырымтатар тилинде, башкъа тиллерде олгъаны киби, селямлашмакъ, сагълыкълашмакъ, риджа, хайырлавны ифаделемек ичюн, махсус сёз ве сёз бирикмелери бар. Меселя, селямлашув ибарелерине ашагъыдаки сёзлер ве сёз бирикмелери кирелер:

Селям алейкум. Мерабангъыз. Селям. Саба шерифингиз хайырлы олсун. Акъшам шерифингиз хайырлы олсун.

Бу сёз бирикмелери — незакет ибарелери.

Дикъкъатнен окъунгъыз ве хатырангъызда тутунгъыз!

Селямлашув ибарелери	Джевапланув ибарелери	Къулланылувы
<i>Селям алейкум.</i>	<i>Алейкум селям.</i>	Эр бир вазиятте, эсасен, эсли-башлы адамларгъа мураджаатта къулланыла
<i>Мераба.</i>	<i>Мераба Хош кельдинъ.</i>	Акърандашлар озъара селямлашкъанда
<i>Саба шерифингиз хайырлы олсун.</i>	<i>Сизге де шай олсун.</i>	Саба корюшкенде
<i>Акъшам шерифингиз хайырлы олсун.</i>	<i>Сагъ олунгъыз. Сизге де шай олсун.</i>	Акъшам корюшкенде
<i>Селям.</i>	<i>Селям.</i>	Эсасен, яшлар озъара селямлашкъанда, къулланыла

Незакет ибарелерине даа бойле бирикмелер кире: *Сагълыгъынгъыз насыл? Сагъ-селяметсизми? Не бар, не ёкъ? Не хаберлер бар? Ишлерингиз насыл?*

124-иш. Диалогларны окъунъыз. Незакет ибарелерини къайд этинъыз.

— Селям алейкум, Зекие ала. Сагъ-селяметсизми? Ишлеринъыз яхшымы? Абляз агъанынъ сагълыгъы яхшымы?

— Алейкум селям, Рустем. Аллагъа чокъ шукюр, ишлеримиз, сагълыгъымыз бир къарар. Озюнъден сорамалы.

— Мераба, Азиз. Ишлеринъ насыл? Сагълыгъынъ яхшымы?

— Мераба, Эльдар. Сагъ ол, меним ишлерим, сагълыгъым гузель. Сенде не бар, не ёкъ? Мектепте ишлеринъ, окъушынъ яхшымы?

— Саба шерифинъыз хайырлы олсун, Фатма бита. Яхшы юкълап турдынъызмы. Сагълыгъынъыз насыл? Коръген тюшлеринъыз хайыргъа олсун.

— Санъа да шай олсун, балам.

селям бермек
селям ёлламакъ
селям этмек
селямыны алмакъ
селямлашмакъ

125-иш. «Эдебият дерсинде» серлевалы диалог уйдурынъыз. Оджа иле талебе арасында эдебияттан кечирильген суаль-джевап шеклинде диалог тизинъыз.

126-иш. Шиирни окъунъыз. Джумлелернинъ макъсадына коре чешитлерини белгилеп, токътав ишаретлерининъ къоюлувыны анълатынъыз.

Ана иле бала арасында

— Бу китапны ким йыртты?

— Абу элим.

— Не шай эттинъ я, балам, а, гузелим?

Китапны ич йыртмазлар, тек окъурлар,

Окъугъанлар — гуллер дайын къокъурлар!

Я бу черепке не олды?

— Авдарылды.

— Я о джамгъа наптынъ сен?

— Шай, къырылды.

Пенджеренден къолларым джамгъа етти,

Мени корип череп де тайды кетти.

— Я долапны ким ачып къанфет алды?

— Элим алды, кетирип агъызыма салды.

— Ялан, ялан! Къабаат бар козьлеринъде,

Янълышлыкъ бар, балайым, сёзлеринъде.

— Бакъма козьге, анайым, тийме къолгъа!
Багъышлайыкъ оларны, биз бир ёлгъа.
Энди артыкъ козь коръмез, къол да тутмаз,
Бизден изин олмаса, агъыз да ютмаз!
(Мемет Нузет)

127-иш. Ашагъыда берильген метинни окъунгъыз. Диалогда кириш сёз, кочюрильме лафларны, токътав ишаретлеринен догъру къайд этип, кочюрингиз.

Кузьде бир чочамий торгъайнынъ къанатчыгъы зайыф ола, онынъ ичюн о, сыджакъ мемлекетлерге учып кеталмай.

Сен къайда кетесинъ чочамий? Тезден сувукълар башлайджакъ, бузларсынъ.

Къайда кеткенимни озюм де бильмейим, достларымнен учып оламадым. Ормангъа кельдим.

Олмаса, меним пытакъларымнынъ арасында яша, мен сени, чарем олгъаны къадар, аяздан къорчаламагъа тырышырым, —

дегенде, пытакъларыны ерге эгилтип, къушчыкъ ичюн ювачыкъ япкъан. — Сен къоркъма, мен сени бутюн къыш озюминъ урлукъларымнен бакъарым.

Чокъ сагъ ол мераметли чам тереги деген къушчыкъ.

Сувукъ еллер эсип башлагъан. Ель къышбабадан къайсы тереклернинъ япракъларыны тѣкмек кереклигини сорагъан.

Къышбаба

Чам терегинден гъайры, бутюн тереклернинъ япракъларыны тюшюр деген.

Иште, ондан берли, чам тереги яз-къыш ешилъ олып тура.

(Дерсликтен)

128-инш. Ашагъыда берильген ибарелернинъ джевапларыны язынъыз. Бу ибарелер ярдымынен диалог тизип, дефтерге язынъыз Джумлелерни синтактик талиль этинъыз.

Саба шерифинъыз хайырлы олсун. — ...

Аш татлы олсун. — ...

Акъшам шерифинъыз хайырлы олсун. — ...

селям бер
джевап бер
сѣз бер
эмиет бер

21-инджи ДЕРС

Синтаксисни умумийлештирюв ве текрарлав

Суаллерге джевап беринъыз:

1. Синтаксис нени огрене?
2. Сѣз бирикмелери насыл сѣзлерден ибарет олурлар?
3. Джумле бу недир?
4. Адий ве муреккеп джумлелернинъ фаркъларыны анълатынъыз.
5. Насыл джумле азаларына сойдаш азалар дерлер? Мисаллер кетиринъыз.
6. Муреккеп джумле теркибинде кельген адий джумлелер озъара насыл васталарнен багълана билирлер?
7. Кочюрильме лаф акъкъында не билесинъыз? Языда къоношма насыл косьтериле?

129-иш. Берильген исимлерге уйгун кельген сыфатлар кьошып, сёз бирикмелери тизингыз.

Абиде, алет, манзара, джедвель, эшья, ребер, кезинти, чанта, чокъракъ, эмек, юрт, шурет.

Бир къач сёз бирикмени джумлелер ичинде къулланынъыз.

130-иш. Ашагъыда берильген орьнекке бакъып, сёз бирикмелерини денгъиштирип язынъыз.

Иш орьнеги: *Кой багъчасы — койнинъ багъчасы.*

Шеэр меркези; икяе муэллифи; шиир язгъан адам; мектеп талебеси; хастахане бинасы; кой эалиси; байрам башланмасы; аякъмашна копчеги; бала опыкеси.

131-иш. Шиирни кочюрип язынъыз. Джумлелерни синтактик талиль этингыз. Хитапларны къайд этингыз.

Эгер...

Мен сизни бу акъкъан сувларгъа бенъзетем,
Эй, кокте ялдагъан булутлар керваны!
Япракълар сарарса, тарсыкъув пек сезем
Ве дейим: «Къайдасынъ, шенъ баарь ани?»

Эгер де омрюме кьоюлса сонъ нокъта,
Бир изсиз кетмем мен булутлар тарзы.
Эй, талий язысы, ашыкъма, токъта!
Ватангъа чокъ борджлум, буюктир арзум.
(Шерьян Али)

132-иш. Метинни кочюрип язынъыз. Джумлелерни синтактик талиль этинъыз.

Терекнинъ къавий агъачы, онынъ тамырларыны багърына ерлештирген бу къаянынъ озю киби, табиат хышымларынынъ даимий уджюмлери ве дженюп кунешининъ амансыз сыджагъындан къаверенки ренк алгъан, пытакълары ве ине-япракълары когерип къалгъанлар.

Мындаки Чам — бу къаялар тереги. О Чам — бу ернинъ сайби. Суву, дымлыгъы гъает къыт, мераметсиз бу ялы бою къаяларында башкъа ич бир терек осип оламай ве осьмеге де джесарет эталмай.

(Амет Адиль)

133-иш. Берильген схемагъа бакъып, адий джумлелер уйдурып язынъыз.

 134-иш. Кочюрильме лафлы джумлелерде токътав ишаретлерини догъру къойып, метинни кочюрип язынъыз.

Эминенинъ омрюнде энъ аджыныкълысы — бабасынынъ вакъытсыз олюми эди. О, шимди шойле бир левханы да хатырлады: ораза айы. Эмине шу йылы докъуз яшында олса да, ораза тута. Кунъ исе узун, ачлыкътан байылгъан саати ола. Бир кунъ акъшамны зорнен тапты. Бош мидеси бир кереден тюрюю ашнен толгъаны киби, оны юкъу басты. Лякин, анасы: Юкълама, темчиткедже отурайыкъ. Меним джаным сыкъыла деген эди. Отурдылар. Эмине бабасыны хатырлады. Анасындан сорады: Бабамнынъ ольгенине къач йыл толды, я, ана. Къурбан байрам арфеси кельсе, тамам секиз йыл оладжакъ деп, терен кокюс кечирди де эй, заваллы, вакъытсыз ольди...мубарек кунъде джан теслим этти, сёзлерини къошты.

(Джафер Гъафар)

ФОНЕТИКА

22-нджи ДЕРС

Сес ве ариф

Бизим нуткъумыз агъзавий я да язма шекильде ола биле. Лакъырды эткенде, биз *агъыз нуткъуны* къулланамыз. Язгъанда — *язма нуткъундан* файдаланамыз.

Агъыз нуткъуны биз эшите ве айтамыз, чюнки о, сёзлерден ибарет, сёзлер исе, сеслерден асыл ола.

Язма нуткъуны корьмек, язмакъ ве окъумакъ мумкюн, чюнки сеслер языда арифлер иле ифаделенирлер. Сеслерни биз эшите ве айтамыз. Арифлерни — коре ве язамыз.

Суаллерге джевап язынъыз:

1. Лакъырды эткенде, биз насыл нутукъны къулланамыз? Я язгъанда?
2. Сеслер языда ненен ифаделенелер?
3. Биз нени эшите ве айтамыз?
4. Биз нени коре ве язамыз?

Эр бир ариф белли сесни ифаделей (йымшакълыкъ ве къаттылыкъ ишаретлеринден гъайры).

Базы бир арифлер бир къач сес бирикмесини бильдирир: *е (й + э), ё (й + о), ю (й + у), я (й + а).*

Эки бельги бирикмеси бир ариф ве бир сесни бильдирир: *дж, гъ, къ, нъ.*

135-иш. Сёзлерде олгъан ариф ве сеслернинъ сайысыны бельгиленъиз.

Ягъмур, еллер, къар, бурчакъ, аяз, къырав, яшын, чёллер, савурмакъ, къаранлыкъ, тарла, ёлламакъ, дагълар.

Элифбе

Къырымтатар тилинде олгъан арифлер, белли бир тертипте ерлешип, элифбени тешкиль этелер.

Элифбе — тильде олгъан ариф ве бельгилернинъ белли бир тертипте ерлешмеси.

Къырымтатар тилинде 37 ариф бар. Бундан 35 данеси сес ифаделейлер, 2 данеси (ь — йымшакълыкъ ве ъ — къаттылыкъ ишаретлери) сес бильдирмейлер.

Элифбе сырасы, лугъатлар ве чешит джедвеллерни тизгенде, къулланыла.

А	Б	В	Г	Гъ	Д	Е	Ё	Ж	З	И
<i>a</i>	<i>бэ</i>	<i>вэ</i>	<i>гэ</i>	<i>гъы</i>	<i>дэ</i>	<i>е</i>	<i>ё</i>	<i>жэ</i>	<i>зэ</i>	<i>и</i>
Й	К	Къ	Л	М	Н	Нъ	О	П	Р	С
<i>йы</i>	<i>ка</i>	<i>къы</i>	<i>эль</i>	<i>эм</i>	<i>эн</i>	<i>энъ</i>	<i>о</i>	<i>пе</i>	<i>эр</i>	<i>эс</i>
Т	У	Ф	Х	Ц	Ч	Дж	Ш	Щ		
<i>t</i>	<i>у</i>	<i>эф</i>	<i>ха</i>	<i>це</i>	<i>чэ</i>	<i>дж</i>	<i>ша</i>	<i>ща</i>		
Ъ	Ы	Ь	Э	Ю	Я					
<i>къаттылыкъ ишарети</i>	<i>ы</i>	<i>йымшакълыкъ ишарети</i>	<i>э</i>	<i>ю</i>	<i>я</i>					

136-иш. Сёзлерни окъунгъыз. Ариф ве сеслернинъ сайысыны бельгиленгъиз. Бу сёзлер бири-биринден насыл фаркъланалар?

къол — голь

тола — тель

сен — сель

озды — узьди

туз — кузь

чул — чель

кес — кель

тон — кунь

оз — озь

бара — баарь

тен — тель

тур — гурь

ал — эль

137-иш. Тапмаджаларны кочюрип, эзберленгиз. Эки бельги бирикмесинен бильдирилген арифлерни къайд этингиз.

Акътыр тарласы,
Къарадыр йымыртасы,
Эльнен экилир,
Тильнен джыйылыр.
(*dərφndv 'rɛB*)

Менде де бар, сенде де бар
Инсанда да бар, адамда ёкъ.
(*nφdv «H»*)

ана — анъа
энди — енъди
яна — янъы
сана — санъа
онда — онъда

138-иш. Сыныфдашларынгызнынъ джедвелини элифбе тертибинде язынгыз. Джедвель тизгенде, биринджи, экинджи, учюнджи ве башкъа арифлернинъ тертибини де назаргъа алынгыз.

139-иш. Языджы ве шаирлернинъ сой адларыны элифбе тертибинде язынгыз.

Чобан-заде Б., Гаспринский И., Болат Ю., Дерменджи А., Булгъанакълы Гъ., Мамбет Б., Шакир-Али Я., Селим Ш., Эдемова У., Герайбай А., Алим А., Черкез-Али., Фазыл Р., Одабаш А., Шемьи-заде Э., Къадыр Ы. Алядин Ш., Ипчи У., Нузет М., Умеров Э., Амит Э., Селямет Э., Аметов Дж., Бурнаш Р., Осман А.

140-иш. Къырым кой ве шеэрлерининъ адларыны элифбе тертибинде язынгыз.

Къарасувбазар, Тавбадракъ, Кефе, Гаспра, Багъчасарай, Акъяр, Акъмесджит, Ускут, Къояш, Булгъанакъ, Алушта, Демирджи, Тавдаир, Ялта, Коккозь, Эски Къырым, Чоткъара, Судакъ, Коръбек, Улу Озен, Бешкъурткъа, Кезлев, Къоз, Арпат, Шума, Байдар, Уркуста, Албат, Сюрень.

Бир къач сёзнен джумлелер уйдурьп, дефтерге язынгыз.

141-иш. Шиирни кочюрип язынгыз. Сес бильдирмеген арифлерни бир сызыкънен бельгиленгиз.

Ананы айбетле, къальбине тыныш бер,
эр саба тургъанда, алыны сора.
Бир анъ кеч кельсенъ ишинъден эгер,
ананънынъ къальбини гъам-къайгъы сара.

Ананы ынджытма, кельсе де юзге,
артынъдан теляшнен тельмирип къала.
Арзу, къуванчыны багъышлай бизге,
гъам иле кедерни озюне ала.
Айбетле Ананы!

(*Билял Мамбет*)

23-юнджи ДЕРС

Нутукъ сеслери. Созукъ ве тутукъ сеслер

Бильгилерни текрарлангъыз

Ашагъыда берильген сёзлерни окъунгъыз. Бир сеснинъ денгъишюви сёзнинъ манасына насыл тесир эте?

ода — ада

аза — аса

джам — чам

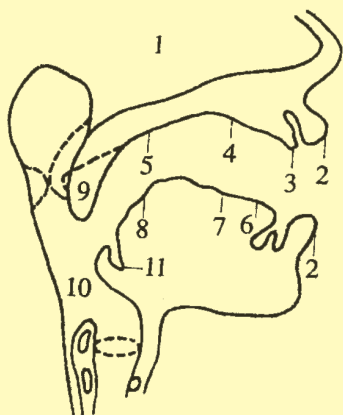
алды — алты

дерт — дёрт

озюм — юзюм

Бу сёзлерни теляфюз эткенде, насыл мучелер иштирак эте?

Инсаннынъ тили сёзлерден асыл ола. Сес сёзнинъ энъ уфакъ къысмыдыр. Нутукътаки сеслернинъ пейда олувында ашагъыдаки сёйлев мучелери иштирак эте.

1. Бурун бошлугъы
2. Дудакълар
3. Тишлер
4. Къатты танълай
5. Йымшакъ танълай
6. Тильнинъ огъ къысмы
7. Тильнинъ ортасы
8. Тильнинъ арт къысмы
9. Уфакъ тиль
10. Богъаз
11. Терен (чукъур) тиль арты

Ашагыдаки сёзлерни сес чыкъарып окъунъыз. Эр бир арифнинъ теляффузында насыл сес мучелери иштирак эткенини бельгиленъыз.

Къайсы арифлерни окъугъанда, сеслер созулып, агъыздан кедерсиз чыкъа?

Ава акъымы агъыз бошлугъында къайсы арифлерни окъугъанда маниаларгъа огърай? Сес бильдирмеген арифлерни къайд этинъыз.

ава	багъ
седа	узун
гонъюль	яхшы
сёзлер	фукъаре

Давуш ве шувултынынъ иштирак эткен дереджесине коре, къырымтатар тилиндеки сеслер эки чешитте олалар: *созукъ* ве *тутукъ*.

Созукъ сеслерни теляффуз эткенде, давуш иштирак эте. Акъ джигерден чыкъкъан ава акъымы маниагъа огърамай, кедерсиз чыкъа.

Тутукъ сеслерни теляффуз эткенде исе, шувулты я да давушнен шувулты иштирак эте. Акъ джигерден чыкъкъан ава акъымы агъыз бошлугъында маниаларгъа огърай.

Созукъ сеслер языда 10 арифнен, тутукъ сеслер 25 арифнен ифаделенелер.

Сес ве арифлернинъ джедвели

Созукъ сеслерни ифаделеген арифлер	Тутукъ сеслерни ифаделеген арифлер	Сес ифаделемеген арифлер
а, е, ё, и, о, у, ы, э, ю, я	б, в, г, гъ, д, ж, з, й, к, къ, л, м, н, нъ, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, дж, ш, щ	ь (йымшакълыкъ ишарети) ъ (къаттылыкъ ишарети)

142-иш. Ашагъыда берильген тапмаджаларны язынъыз. Созукъ сеслерни ифаделеген арифлерни бир сызыкънен, тутукъларны эки сызыкънен, сес бильдирмеген арифлерни далгъалы сызыкънен бельгиленъиз.

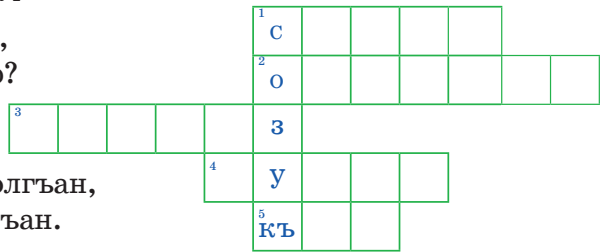
Эр кунъ юрер,
Еринден кочъмез.
(шар)

Къулагъыны бурсам, джанлана,
Копчеклери айлана,
Акъсыргъанда къайнана,
Келин-киев уяна.
(шардрару)

143-иш. Элифбе тертибинде эр бир арифнен башлангъан сёзлер язынъыз. Къайсы бир арифлер сёз башында кельмез?

144-иш. Кроссвордны толдурынъыз.

1. Кошеде тымыр-тымыр,
Кимдир экен бу ишкир?
2. Саллана, саркъа
Ерге тюшмеге къоркъа.
3. Гедже бакъсам, кок толгъан,
Саба бакъсам, ёкъ олгъан.
4. Озю тура, озю отура.
5. Деде сагъынып кельген
Без тонгъа бурюнген.

145-иш. Метинни окъунъыз. Арифлер ифаделеген сеслерни (созукъ я тутукъ) бельгиленъиз.

Чечеклер эп осьтилер. Оларнынъ даллары къабарды, япракълары гурьлешти. Олар кяде бир пенджеренден эсип кечкен елден саллана ве эвнинъ ичи, гуль багъча киби, къокъуй эди.

Бу назик къокъуны сезип, балкъуртлар ве кобелеклер пенджерере якъын келип башладылар.

(Самедин Шукурджиев)

146-иш. Ашагъыдаки моделлерге эасланып, сёзлер язынъыз.

Шартлы бельгилер: ○ — созукъ сес; △ — тутукъ сес.

○△

ат

...

...

○△○

агъа

...

...

△○△

танъ

...

...

○△△○

афта

...

...

△○○△

бааръ

...

...

147-иш. «Сыныф одамыз» серлевалы тариф метинини язынъыз.

148-иш. Метинни кочюрип язынъыз. Созукъ сес бильдирген арифни бир сызыкънен, тутукъ сес ифаделеген арифни эки сызыкънен бельгиленъыз.

Мавы козь денъизге бакъсанъ, кунешнинъ зиясындан козюнъ къамаша. Къашан далгъалар чакъылларнынъ устюнден чапкъылып, ялыгъа чыкъа ве, эр бир ташчыкънынъ устюнде бирер кичичик кунеш къалдырып, артларына къачалар. Серинден ельчик эсе.

(Эмиль Амит)

24-юнджи ДЕРС

Созукъ сеслерни ифаделеген арифлер

Ашагъыда берильген арифлерни окъунъыз. Созукъ сеслернинъ теляфюз этилюв хусусиетлерини козетинъиз: бу сеслерни айткъанда, ава акъымы насыл чыкъа? Оларнынъ теляфюзында насыл сес мучелери иштирак эте?

а, е, ё, и, о, у, ы, э, ю, я

Созукъ сеслерни ифаделеген 10 ариф бар: **а, е, ё, и, о, у, ы, э, ю, я.**

Бу арифлерни окъугъанда, акъ джигерден чыкъкъан ава акъымы агъыз бошлугъында ич бир тюрлю маниягъа огърамайып кече. Мында тек сес безлери титревинден мейдангъа кельген давуш иштирак эте.

149-иш. Шиирни кочюрип язынъыз. Созукъ сеслерни косътерген арифлернинъ астыны сызынъыз.

Истер исенъ

Бал ашамакъ истер исенъ,
Къоркъма балкъурт чакъышындан.
Балыкъ тутмакъ истер исенъ,
Къоркъма озен акъышындан.

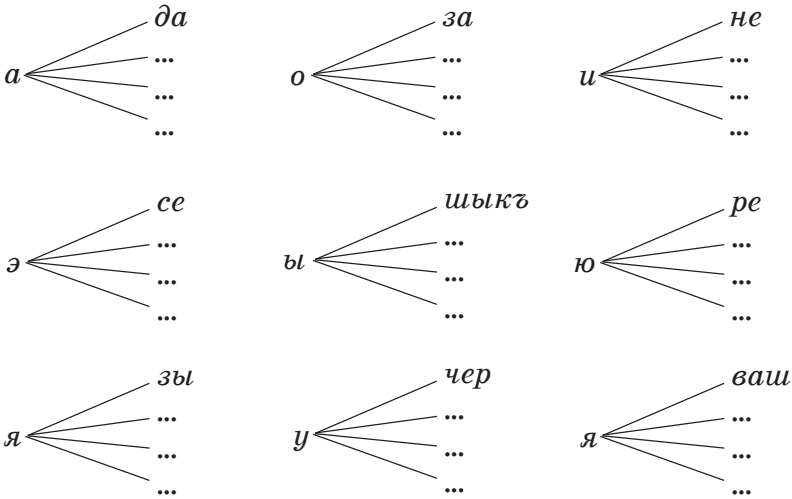
Истер исенъ къазанмагъа
 Джемиеттен сайгъы-уръмет,
 Кичиклерге нумюне ол,
 Буюклерге итибар эт!
 (Эрдживан Керменчикли)

кЯТИП
 лЯТИФ
 лЯЗИМ
 лЯЛЕ

150-иш. Ашагъыда берильген аталар сёзлерини кочюрип язынъыз. Нокъталар ерине келишкен созукъ сесни косътерген арифни язынъыз.

1. Окъувсыз — б..льги ёкъ, б..льгисиз — к..нюнъ ёкъ.
2. Йиг..тке къ..ркъ ун..р де аз.
3. Иш севм..зни эль севм..з.
4. Ил..м къазангъан — ач къ..лмаз.

151-иш. Берильген схемаларгъа эсасланып сёзлер язынъыз.

152-иш. Берильген метинни кочюрип язынъыз. Созукъ сеслерни ифа-делеген арифлерни бир сызыкънен, тутукъларны ифаделеген арифлерни эки сызыкънен бельгиленъыз.

Къартананынъ торуны бар эди. Торуны кичик олгъанда, чокъ юкълай эди. Къартана исе торунына отъмек пишире, эв сипире, чамашыр юва, тике, юнъ ишлей ве токъуй эди.

Сонъ къартана пек къартайды. Торуны исе осьти, балабан къыз олды. Энди о, къартанасына отъмек пишире, эв сипире, чамашыр юва, юнъ ишлей ве токъуй.

(Лев Толстой)

153-иш. Ашагъыдаки шиирни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлерни кочюрп, созукларынынъ чешитлерини бельгиленъыз.

Анама уча анъым

Бакъсам къара **козьлеринъе**,
Къулакъ салсам **сёзлеринъе**,
Козъ ташласам излеринъе
Я баш къойсам тизлеринъе —
Анайыма уча анъым,
Анамдайын **сыджакъ** къаным!

Мен къувансам — **куле юзюнь**,
Мен мугъайсам — **кусе юзюнь**,
Дерсинъ, меннен даим анам,
Шу анъ **яшлыгъымны** анъам,
Анайыма уча анъым,
Анамдайын **сыджакъ** къаным!

(Ремзи Бурнаш)

154-иш. Берильген аталар сёзлерини окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлерни кочюрп, созукъларны бельгиленъыз.

1. **Къоян** озъ колеткесинден къоркъар.
2. **Йигит** адынен анъылыр.
3. Ат **ольсе**, налы къалыр,
Йигит ольсе, намы къалыр.
4. **Йигитни эмек** танытыр.
5. Адамны сынайджакъ олсанъ, бир айткъан **сёзюне**, бир де **япкъан** ишине бакъ.
6. Акъикъат атеште **янмаз**, сувда батмаз.
7. **Догърулыкъ** сарсылса да, йыкъылмаз.
8. **Догъругъа ёл эр ерде** ачыкъ.
9. Достуна **уръмет** эткен, озюне сайгъы къазаныр.
10. **Достеуз** адам — къанатсыз къуш.

155-иш. «Мен буюклерге ярдым этем» серлевалы икяечик язынъыз. Сёзлерде олгъан созукъ ве тутукъ сеслерни къайд этинъыз.

Нутукъ инкишафы дерси

Метин

Дуйгъу ве фикирлерни толу ве кениш шекильде бир джумленен ифаде этмек кыйыын ола. *Метин* — манаджа ве грамматикаджа озъара багълангъан джумлелерден ибарет олгъан кениш сёз. Метинде джумлелер изчен бир тертипте ерлешелер.

156-инш. Ашагъыда берильген джумлелер такъымыны озъара тенъештирингиз. Къайсы бирини метин деп адландырмакъ мумкюн? Не себептен? Джевабынъызны исбатлангъыз.

I.

1. Баарънинъ аджайип кунълеринден бири эди.
2. Бираз вакъытлар сукюнет девам этти.
3. Чобан, къолундаки ыргъагъыны саллап, багъырды.
(*Юсуф Болат*)

II.

...Баарънинъ аджайип кунълеринден бири эди. Даа сабадан башлап, кунешнинъ атешли шавлелери, ерни кызыдырып, уйле мааллелеринде исе дагълар ве кырлар акъчиль тумангъа булгъаланып къалдылар. Сыджакънынъ тесиринден къушлар биле сусып, чалыларнынъ кольгелеринде гизлендилер.

Бу тынчлыкъкъа, айнени айтыр киби, чель теренликлеринден къавалнынъ гъамлы ве къайгъылы эзгилери келе башлады. Бу даууш эп якъынлашты ве сонъра бирден тынып къалды. Бираз вакъытлар сукюнет девам этти, лякин чокъкъа бармадан, кескин бир сес тынчлыкъны, пычакъ киби, кесип ташлады:

— Эй! Айда, айда! — Сес кесильди, сонъ кене де къавалнынъ дауушы котерильди ве тёпенинъ артындан чобан ве онынъ копеги корюндилер. Чобан къолундаки ыргъагъыны саллап, багъырып-багъырып, чокъракъкъа догъру кетмекте эди.

(*Юсуф Болат*)

157-иш. Ашагъыдаки схемагъа эсасланып, метиннинъ хусусиетлерини изалангъыз.

Метиннинъ аляметлери

мевзу ве эсас фикир бар;

серлева къоймакъ мумкюн;

джумлелер арасында
манаджа багъ бар;

джумлелер изченликнен
тертип этиле;

джумлелерни багъламакъ ичюн, тиль
васталарындан къуллауув:
(багълайыджылар, замир, зарф,
текарлы сёз, тамырдаш сёзлер ве иляхре).

158-иш. Берильген тертипте метин язынгъыз: сыныфынгъызда олып кечкен энъ меракълы, шенъ вакъиа. Не ичюн бу адисе сизни эеджанландырды, акъылынгъызда къалды? Метинге серлева къоюнгъыз. Метинде олгъан джумлелерингъизни макъсадына коре талиль этингъиз.

Метин озъара багълы олгъан къысымлардан ибарет. Манаджа бирликни тешкиль эткен метин парчасы, башкъа парчалардан биринджи сатырда сагъ тарафкъа сюрюлип язылыр ве абзац деп адланыр.

159-иш. Берильген метинни окъуп, серлева къоюнгъыз. Абзацларнынъ къайд этилювини анълатынгъыз. Метиннинъ планыны тизингъиз. Нида джумлелерини сечип, дефтерингъизге кочюрингъиз.

«Артыкъ куреш буюди...» дедилер. Он алты пара койнинъ энъ адакълы, энъ намлы курешчилери куреш алкъасынынъ от сафына чыкъып, кимиси чёккелеп, кимиси багъдаш къурып, кимиси де тизленип къаршы-къаршыгъа ер алдылар.

...Къарт курешчи Джешпар акъай дервиза алкъасынынъ ортасына тюшип, элиндеки дервиза байрагъыны ерге урып-урып айтты:

«...Энди баш куреш башлай. Эки якъта да он экишер курешчи бар... Баш курешни алгъан кишиге мына бу байракънен берабер дёрт яшлыкъ бир бугъа бериледжектир!.. Балакътан тутса, сайылмай, тизи ерге тийсе, сайылмай! Эр кес акъайджа курешмели, йыкъкъан кишисининъ джавурыны ерге салмалылар!» — деди.

Зурналар кученип чыйкбылдады, давулджы чокъмарыны авада бургъалап, давулнынъ тюм-тюз янагъына юкледи. Халкъ бинъ джаннен курешни сейир этмеге азырланды.

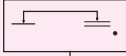
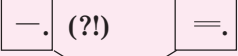
Артыкъ буюк куреш башлангъан эди.

(Умер Инчи)

160-инш. Ашагъыда берильген джедвельге эсасланып, «Джумле» мевзусында чыкыш азырлангъыз.

Джумле акъкъында малюмат

Тильде беджерген вазифеси	Там фикир ифаделей						
Тизим хусусиетлери	<p style="text-align: center;">Грамматик негизи бар</p> <div style="display: flex; justify-content: space-around; align-items: center;"> <div style="text-align: center;"> (?) </div> <div style="text-align: center;"> (?) </div> </div> <p style="text-align: center;">Эки баш азалы джумлелер Бир баш азалы джумлелер</p>						
Макъсадына коре чешитлери	<table style="width: 100%; text-align: center;"> <tr> <td>Икяе (хабер, икяе)</td> <td>Суаль (суаль)</td> <td>Эмир (эмир)</td> </tr> <tr> <td><input type="text"/> .</td> <td><input type="text"/> ?</td> <td><input type="text"/> .(!)</td> </tr> </table>	Икяе (хабер, икяе)	Суаль (суаль)	Эмир (эмир)	<input type="text"/> .	<input type="text"/> ?	<input type="text"/> .(!)
Икяе (хабер, икяе)	Суаль (суаль)	Эмир (эмир)					
<input type="text"/> .	<input type="text"/> ?	<input type="text"/> .(!)					
<p style="text-align: center;">Икяе, суаль, эмир джумлелери кучьлю дуйгъулар ифаделесе, нида джумлелери олурлар</p> <div style="display: flex; justify-content: space-around; align-items: center;"> <div style="text-align: center;">Икяе!</div> <div style="text-align: center;">Суаль?!</div> <div style="text-align: center;">Эмир!</div> </div>							

Къалын ве индже созукъ сеслерни ифаделеген арифлер

Ашагъыда берильген сёзлерни окъунъыз. Созукъ сеслерни теляффуз эткенде тиль насыл арекет эте (огге я да арткъа чекилеми?)

алды	ине
яваш	эниште
ёлджу	тёшеклер
юкълады	тюшелер

Созукъ сеслер къалын ве индже олалар. Къалын сеслерни теляффуз эткенде, тилимиз арткъа чекиле, агъызымыз кенъ ачыла. Индже сеслерни теляффуз эткенде, агъызымыз тар я да орта кенъликте ачыла, тилимиз исе огге, тишлерге таба чекиле.

161-иш. Метинни окъунъыз. Созукъ сеслернинъ къалын, индже чешитлерини бельгиленъиз.

Танъ маалининъ ильки нурлары араннынъ тахталары арасындан ичери сокъулгъанынен, эки афталыкъ бузавчыкъ Акъбаш, козьлерини ачып, ашлав башында отургъан анасына чевирилди. Лякин анда сыгъырны коръмейип, тааджиПЛенди ве дымлы бурнуны акъкъайын тахталарына сюрюп алды. Бакъса, шу арада къапыдан кимдир кирди. Акъбаш эр кунъ саба онынъ бойнуны сыйпагъан, сыртыны къашыгъан, онъа къокъулы пичен къаптыргъан шорбаджысыны таныды.

(Самедин Шукурджиев)

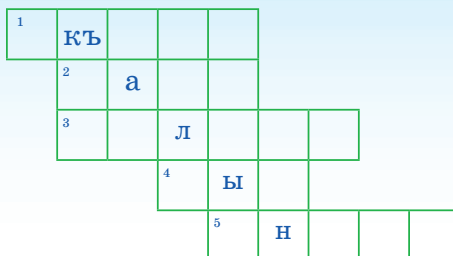
162-иш. Метинни кочюрюп язынъыз. Къалын созукъ сесни ифаделеген арифни бир сызыкънен, инджени эки сызыкънен къайд этинъиз.

Пенджеренинъ эки къанаты да ачыкъ. Къою мавылыкъта урюк терегининъ япракъсыз даллары тепренелер. Оларнен бирликте, гуя оларгъа илинген киби, йылдызлар да тепренелер. Пытакълар пенджеренинъ ачыкъ къанатларына шыкълана ве серин ель одагъа, джанлана башлагъан ешиллик, тазе топракъ къокъуларыны алып келе.

(Эмилъ Амит)

163-иш. Кроссвордны толдурынъыз.

1. Саба, уйле, ...
2. Мектепте талебенинъ масасы.
3. Мектеп баласы.
4. Йыл мевсими.
5. «Адам» сёзюни насыл сёзнен денъиштирмек мумкюн.

164-иш. Метинни окъунъыз. Созукъ, тутукъ сеслерни ве сес ифаделеген арифлерни талиль этинъыз.

Кузьнинъ къышнен денъишмесине аз къалгъан. Салкъын ельнинъ къувалап кетирген титис булутлары тек ягъмурнен токътамай, ара-сыра куръпечик, атта япалакъланып къар да тюшип ала. Лякин олар даа темеллешамай, артындан кельген ягъмур сагъанагъы ердеки къарны сувнен къарыштыра.

Ялынъыз аванынъ булуттан айынып айдынлангъан вакътындан, артыкъ Чатырдагънынъ къышлыкъ чал къалпагъыны кийип азырлангъаны корюне.

(Джафер Гъафар)

165-иш. Нокъталар ерине индже созукъ сеснен кельген сёзлерни язынъыз.

Аса — ..., адым — ..., язы — ..., ёл — ..., юк — ..., ышыкъ — ..., одун — ..., якъа — ..., от — ..., ёкъ — ... .

166-иш. Кочюрп язынъыз. Нокъталар ерине созукъ сесни косъ-терген арифни къоюнъыз.

Денъиз инсаннынъ коз...ни эп оз...не чеке, санки сени сынъырлап тута, онынъ мавы тюс...нден коз...нъни аламайсынъ. Эп онъа бакъып тураджагъынъ келе. Денъиз пек кениш ве тынч. О, ялыдан башлап уф...къкъа догър... эп юксельген киби. Онынъ кокнен къош...лгъан еринде аз кемерли бир сызыкъ бойдан-бойгъа соз...лгъан. Денъизнинъ тюс... бир кельсейди, кокнен денъизни айырды этмек кучъ ол...р эди.

(Умер Инчи)

Индже созукъ сеслерни ифаделеген арифлер

Джумлени окъунъыз. *И, е, э* арифлерини окъугъанда, тильнинъ арекетине эмиет беринъыз.

Эништем шеэрден чешит ренкли дефтерлер кетирди.

И, е, э арифлерини окъугъанда, тиль огге аркет эте.
Бу арифлер ог сыра я да *индже* сеслерни ифаделейлер.
 Меселя: *эниште, шеэрлеримиз.*

167-иш. Мегинни окъунъыз. Индже созукъ сес ифаделеген арифлерни къайд этинъыз.

Япалакъ-япалакъ къар ягъмакъта эди. Эки къар данечиги, булуттан узюлип, ерге догъру ынтылды. Олар бири-бирининъ пешинден чапышып, дигер къар данечиклери ичинден уюрилип кече ве кулюше эдилер.

— Ой да яхшы, пек яхшы!

— Сен къаерге тюшмек истер эдинъ? — деп сорады олардан бири.

— Тюшмек дегиль, мен энмек истейим! — деди экинджиси.

— Эбет, эбет, мен де энмек истейим.

(Самедин Шукурджиев)

168-иш. Схемагъа эасланаракъ, сёзлер язынъыз.

и

э

е

169-иш. Джумлени кочюрип язынъыз. Индже созукъ сеслерни ифаделеген арифлерни сызыкънен бельгиленъыз.

Дюльгер, адети узъре, эр кунъ танъда турып, чананы еке, явлукъ ичине бир коше отъмек, бир баш сарымсакъ къойып, богъчалай ве Фикрет иле дагъгъа чыкъып кете. *(Ш.А.)*

170-иш. Шиирни окъунъыз. Индже созукъ сеснен кельген сёзлерни къайд этип, дефтерге кочюрип язынъыз.

Пелит

Кузьде рузгяр къарт эменден
Бир пелитни тюшюрди.
Табий кучъ, къувет иле
Узакъларгъа уфюрди.

Ягъмур, къарда, къыш-аязда
Чекти пелит заметлер.
Къара ташлар чатлагъында
Тапты дуракъ — тар бир ер.

Кельди бааръ. Пелит патлап,
Тамыр атты, бойланды.
Индже далда уфакъ япракъ
Ешилъ ренкке боянды.

Кечти йыллар. Кучълю эмен
Эн-боюна юксельди.
Сёйлешип о, къартал, ельнен
Пекишти къыр устюнде.

(*Мустафа Ибраим*)

171-иш. Моделлерге эасланып, сёзлер тизинъыз. Бир къач сёзнен джумлелер уйдурып, дефтерге язынъыз.

	и	
--	---	--

	е	
--	---	--

	э	
--	---	--

172-иш. Аталар сёзлерини кочюрип язынъыз; индже сес косьтерген арифнинъ тюбюни сызыкънен сызынъыз.

1. Ягъмур иле ер ешерир,
Эмек иле иль ешерир.
2. Ямангъа баш олгъандже,
Яхшыгъа ёлдаш ол.
3. Ерни кунеш яраштырыр, инсанны — иш.
4. Яманнынъ иши яры ёлда къалыр.
5. Яхшыгъа яман юкъмаз.

Е нъиш
шилъ
ди
кюн

Къалын созукъ сеслерни ифаделеген арифлер

Джумлени окъунъыз. Сёзлерде олгъан созукъ сеслерни теляф-фюз этинъыз. Тиль насыл арекет эте?

Яя дайым, анахтарны алып, къапуну ачты.

А, ы, я арифлерини окъугъанда, тиль арткъа чекиле.
Бу арифлер арт сыра, я да къалын сеслерни ифаделейлер.
Месея: алдылар, якъын.

173-иш. Джумлени окъунъыз. **А, ы, я** арифлеринен кельген сёзлерни тапып, созукъ сеслерни талиль этинъыз.

Эвнинъ къабургъасындаки ешилъ багъчада алма, армут, эрик, шефтали, къайсы балланып пишмекте, оджакъларда помидор, бибер, согъан, сарымсакъ, бакъла къувамына кельмекте. *(Ш.А.)*

174-иш. Метинни кочюрип язынъыз. Къайд олунгъан сёзлернинъ созукъ сеслерини талиль этинъыз.

Къырымда эр бир **койнинъ озь ярашыкълыгъы**, текрарлан-маз **дюльберлиги** ве **озюне** хас анъанелери бардыр. Кешки Къырымдаки татар койлерининъ эписини бильсем, оларнынъ **гузел-ликлери** акъкъында бир нефес баас этсем!

Озюм дюньянынъ бир четинде, **ябаний юртта** булунам, амма акътылым-фикрим дюньянынъ меркезиндеки Айсерез коюнде-дир. **Дюнья** меним ичюн **Айсерезден** башлана ве кене Айсерезде бите. **Бу койнинъ** ады акътылымдан кечкенде, ичим нур-гъа тола, джошам.

(Фейзи Юртэр)

175-иш. «Ана тили дерсинде» серлевалы диалог тизинъыз. Бир талебе — ана тили оджасы, къалын сеслерни ифаделеген созукъ арифлер акъкъында суаллер бере, экинджи талебе — 5-инджи сыныф талебеси, оджанынъ суаллерине джеваплана.

176-иш. Шиирни окъунъыз. Сёзлерде къалын ве индже созукъларны ифаделеген арифлерни сызыкъларнен бельгиленъыз.

Къарлар ягъды

Балачыкълар пенджерен къарашты.
Агъарды таш-толачыкълар,
Кениш чёллер ярашты.

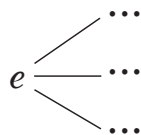
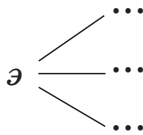
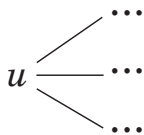
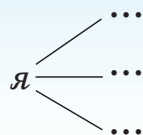
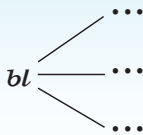
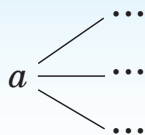
Кельди энди къарт кышбабай,
Аджджы тие аязы.
Санки дерсинъ, алай ерде —
Памукънынъ бем-беязы.

...Мектеплерге сюрип кире.
Балаларны хайырлай.
Эр янъы йыл байрамында
Балаларнен бир йырлай.

(Осман Амит)

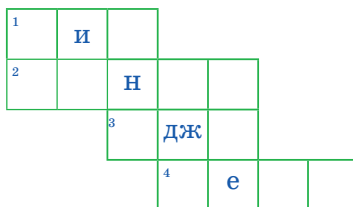

177-иш. Нокъталар ерине сѣзлер язынъыз.

178-иш. Кроссвордны толдурынъыз.

1. Аран толу акъ тавукъ.
2. Акъшам кетер, саба келир.
3. Мектепте дерс берген адам.
4. «Тюс» сѣзюни насыл сѣзнен денъиштирмек мумкюн?

179-иш. Метинни кочюрип язынъыз. Къалын сеслерни ифаделеген арифлерни сызыкънен бельгиленъыз.

Кунеш Къуш-Къая артындан котериле башлагъанда, баба ве огъул салкъын сувлу Чавке-Текнеге барып етилер. Тежран раатлангъан сонъ, айланчыкъ, энъиш ёл иле Топал-Къады дересине энген сонъ, Салядин агъа чокъракъ янында атны тударды, ог аякъларыны тыршавлап, дагъ ичине йиберди: «Ашасын, тойсун!..» — деди о. Сонъ богъчаны чезди, ири кепекли богъдай унундан пиширилъген отъмектен узун тилим кесип, Фикретке берди, дигер тилимни де озюне кесип алды. Баба ве огъул сув башында, таш устюнде отурып, отъмеклерини копюрте берип сарымсакълап, буюк иштиа иле ашадылар. Ашагъан сонъ, Салядин къалкъты, текне устюндеки улукънынъ сувукъ сувундан ичти, эки агъызлы балтасыны алып, къалын, юксек бик тереклери арасына кирди.

(Шамиль Алядин)

Нутукъ инкишафы дерси

**Метиннинъ чешитлери.
Метиннинъ мевзу ве мундериджеси**

Метин — манаджа бири биринен багълы олгъан эки я экиден зияде джумлелер. Метинлер учъ тюрлю олалар: икяе метини, тариф метини, фикир этюв метини. **Икяе метининде** бир вакъиа, адисе акъкъында икяе этиле. Икяе метинине *Не олды?* суалини къоймакъ мумкюн.

Тариф метининде бир де-бир предмет, адисе тарифлене. Тариф метинине *Насыл?* суалини къоймакъ мумкюн.

Фикир этюв метининде адисе, вакъианынъ себеби акъкъында фикир юрьсетиле. Бойле метинлер *Не ичюн?* суалине джевап берелер.

180-иш. Метинни окъунгъыз. Мундериджесине коре, метиннинъ чешитини бельгиленгъиз.

Кузь кельди. Багъчалар сарарды. Ёл четинде, дерелерде, тёпелерде ешилъ чалылар къызардылар. Софанынъ огюне сюслендирген чечеклер тѣкюльди. Бостанларда бакъла сырыкълары чыплакълашты. Къарылгъачлар эвлернинъ сачакъларыны быракъып, сыджакъ улькелерге учып кеттилер...

(Джынгъыз Дагъджы)

181-иш. Эки метинни тенъештирип, олар арасында олгъан умумий ве фаркълы хусусиетлерни къайд этингъиз.

Кичик достлар, сизлер Арсагъан дагъларыны билесингъизми? Бу хусуста нелер эшиттингъиз? Чакъмакъ ташлары йылтырап тургъан, кестане ренкли къая парчалары бир-бири устюне юксельген учурымларны козь огюне кетирингъиз. Бу дагълар бакъыр, къуршун ятакъларынен зенгинлер.

Оларнынъ этегиндеки ем-ешиль буюк дерени коръсе эдингъиз. Оба-тёпелерден, ташлардан тюшкен булжор учан сувлар

дередики копюкли озенге тѣкюлелер. Серин ельчиклер толкъунларнынъ эбедий инъильтисини туманлы далгъаларнынъ башларына алып чыкъалар.

(Решид Мурад)

Татлы сѣзлер — бу, эр сѣзлер.
Аджджы сѣзлер — зеэр сѣзлер,
Татлы сѣзлер таш яралар,
Аджджы сѣзлер баш яралар.
Татлы сѣзлю ерге энмез.
Пычакъ ярасы тюзелир,
Сѣз ярасы ич тюзельмез.

(Ремзи Бурнаш)

Я хшы
ман
лан
шын
йла

Биринджи икяенинъ мевзусы — табиат манзарасы, экинджисининъки — мераметлик, эдеп, тербие, инсан фазилетлери.

Мевзу — бу метиннинъ эсас мундериджеси.

Метиннинъ мевзусы, адет узьре, онынъ серлевасында акс эттириле.

182-иш. Метинни окъуп, мевзусыны бельгиленгъыз. Метиннинъ серлевасы мевзусына уйгъунмы?

Кичкене ярдымджы

Ахтемнинъ бабасы балта, эренде, чѣкюч, мых алды ве Ахтемге:

— Огълум, Ахтем, къана, бар арандан тюневин азырлагъан тахтамызны алып кель. Экимиз отургъыч ясайыкъ, — деди.

— Баба, мен оны энди пычип азырладым! — деди Ахтем ве арангъа чапты.

Ахтем арандан парча-парча кесильген тахтачыкълар алып кельди. Буну корип, бабасы шашып къалды.

— Ачувланмангъыз, баба, мен сизге ярдым эттим, — деди Ахтем.

(«Кенджелерге окъунгъыз» китабындан)

183-иш. Шиирни ифадели окъунъыз. Мевзу ве эсас фикрини бельгиленъыз. Эсас фикир къайсы джумледе ифаде этильген? Бу джумле метиннинъ къайсы кысмында ерлешкен?

Адлары силинген койлер

Чокъ доландым мен Къырымнынъ бабам юрьген чёллерини,
Эждатларым нидже асыр сабан сюръген чёллерини.

Пычма таштан, кираметли эвлерини кыдырдым,
Халкънынъ джойып къалгъан дертли койлерини
кыдырдым.

Сарыболат, Аджиболат, Акъманайны кыдырдым,
Аджи-Тархан, Джуртчы, Семен, Токъманайны
кыдырдым.

Догъгъан коюм Буюк-Асны тапалмадым, тувгъанлар.
Онъа чокътан «Берёзовка» деген бир ад къойгъанлар.

Шашып къалдым бизим койде осеми деп акъкъайын,
Бир акъкъайын корюнмеди, долансам да кунъ сайын.

Къонърат, Къыпчакъ, Къыятларнынъ ады-ёлу силинген,
Анъылмасын деп бир заман башкъа халкълар тилинде.

Бойле бир ал Ер юзюнде, аджеп, къайда корюльген?
Къабаатсыз койлер биле харитадан сюрюльген.

(Шакир Селим)

184-иш. «Коюмиз (шеэримиз) акъкъында» серлевалы метин азынъыз, диалог ве монологларны ишлетинъыз. Джумлелеринъизде баш азаларны сызыкъларнен бельгиленъыз.

30-ынджы ДЕРС

**Эм къалын, эм индже созукъ сеслерни
ифаделеген арифлер**

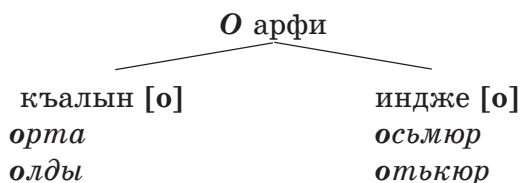
Берильген сёзлерни окъунъыз. Къайд олунгъан арифлер насыл сеслерни ифаделейлер?

одун
урба
ёл
юз

оте
утю
чёлъ
тюш

О, у, ё, ю арифлери эм къалын, эм индже сеслерни ифаделейлер.

Меселя: орду, окюнч.

185-иш. Метинни окъунъыз. **О** арфинен кельген сёзлерни теляффюз этип, талиль этинъиз.

Копюрли койнинъ юкъарысында, дагълардан баш алып койге якъынлашкъанда, эки пытакъкъа айырылгъан деренинъ кена-рында, къыргъа битишкен дам эвчикте, энди экинджи асыр омрюнинъ биринджи он йыллыгъыны кечирмекте олгъан бир ихтияр озюнинъ сонъки кунълерини яшамакъта эди.

О, Копюрли койнинъ биринджи сакини эди. Энди багъаналары, сачакълары чюрип, къартнынъ озю киби тиз чёке башлагъан эвчиги — бу ерлерде тикленген биринджи эв эди. Къапусы алдында къораланып алынган топракъ — бу ерлерде чекильген биринджи къора эди.

(Юсуф Болат)

186-иш. «Ана тили дерсинде» серлевалы диалог тизинъиз. Бир талебе — ана тили оджасы эм къалын, эм индже сеслерни ифаделеген созукъ арифлер акъкъында суаллер бере, экинджи талебе — 5-инджи сыныф талебеси, оджанынъ суаллерине джеваплана.

187-иш. Аталар сёзлерини кочюрип язынъыз. **О** арфи олгъан сёзлерни талиль этинъиз.

1. Озю темизнинъ юзю ачыкъ олур.
2. Догъру сёз къылычтан отъкюрдир.

3. Омюр этюв — ильге хызмет этюв.
4. Ольген кьой борюден кьоркъмаз.
5. Озю буюкнинъ сёзю буюк.
6. Сакъынгъан козге чёп тюшер.
7. Дёнюмсиз ишке башламаз,
Ошекчи ошегини ташламаз.

эали
эеджан
эйилик
эйкель

188-иш. Ашагъыдаки джедвельни толдурынгъыз.

Къалын [o] сесинен кельген сёзлер	Индже [ö] сесинен кельген сёзлер
окълав ...	огрене ...

189-иш. Метинни кочюрип, сёзлердеки созукъ сеслерни ифаделеген арифлерни сызыкъларнен бельгиленгъиз: къалын сес бильдиргенни — бир сызыкънен, индже сес бильдиргенни — эки сызыкънен.

Сабадан ягъмур ягъа —
Не къадар тазе ава!
— Мен ягъам, — десе, ягъсын!
Арыкълар сувгъа толсун.
Осер ешилъ когетлер,
Чечек ачар тереклер!
Купелер такъар кираз...
Мен де осерим бираз!

(Нузет Умеров)

190-иш. Ашагъыдаки сѣзлерде нокъталар ерине индже **о** сесини косъ-терген арифни язынъыз.

..грѣмек, т..шек, ..кюнмек, д..рт, к..рюшмек, с..нмек, к..р, г..льчик, ч..ль, к..ше, т..лемек, дж..немек, д..гме, к..ръмек, с..з, т..пе, к..бете, г..ль, ..тъмек, ..льчемек, ч..кюч.

191-иш. Берильген метинни окъунъыз. **О, у, ё, ю** арифлери иле кельген сѣзлерни сечип, кочюрип язынъыз, къалын я да индже олгъаныны къайд этинъыз.

Ыргъатнынъ догъгъан ве яшагъан ери Ускут коюннинъ ортасында. Бир джапчыкънынъ этегинде таштан япылгъан кичик бир эвчик бар. Къапыдан киргенде, кичик ашхане, ондан бир одагъа киресинъ — бу оларнынъ яткъан одасы эди. Шашыладжакъ шей, бу къадар кичик эвде алты джан насыл яшагъан ве сыгъгъан экенлер? Эвлерининъ топракъ дамы, юкъарыдаки къомшуларынынъ азбарынынъ бир парчасы эди.

Ыргъат Къадырнынъ балалыгъы Ускутте кечти. Секиз яшында кой мектебине къатнап башлады. Талѣбелер арасында энъ истидатлы, энъ чалышкъырлардан бири эди. Кой мектебини, бутюн дерслерден, аля ишаретинен битирди.

(Эшреф Шемъи-заде)

31-инджи ДЕРС

У арфи

Берильген сѣзлерни окъунъыз. **У** арфининъ теляффюзына эмиег беринъыз. Бу сѣзлерде **у** арфи насыл сеслерни ифаделей?

урба

дува

узакъ

уяна

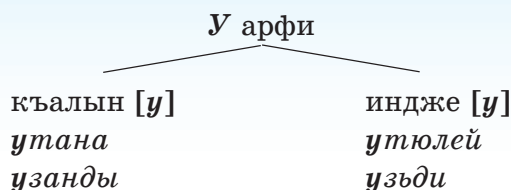
кутюк

урьмет

кунъ

укюмет

У арфи эм къалын, эм индже созукъ сесни ифаделей.

192-иш. Метинни окъунъыз. У арфинен кельген сёзлерни сечип, созукъ сеслерни талиль этинъыз.

Юсуф адыны ташыгъан мераметли бир адам къомшусындан чечек фидеси алып, оны дым топракълы черепке отуртты ве пенджере ичине ерлештирип къойды.

— Ось, Ферузым! — деп, онъа ад да къойды.

Юсуф оны эр кунь саба сувара, тюбюндеки топракъны йымшата ве оны кунешнинъ куйдюриджи сыджагъындан, эсип кечкен еллерден къорчалай эди.

Эвдекилер де чечекни инсан адынен анъып башладылар. Чечек кунь сайын осьти ве бойгъа кетти. Арадан чокъ кечмеден, фиде юксек бойлу, дюльбер бир чечекке чевирильди.

(Самедин Шукурджиев)

193-иш. «Ана тили дерсинде» серлевалы диалог тизинъыз. Бир талебе — ана тили оджасы «У» арфи акъкъында суаллер бере, экинджи талебе — 5-инджи сыныф талебеси, оджанынъ суаллерине джеваплана.

194-иш. Ашагъыдаки джедвельни мисаллернен толдурынъыз.

Къалын [у] сесинен кельген сёзлер	Индже [ү] сесинен кельген сёзлер
<i>къура</i> ...	<i>умют</i> ...

195-иш. Метинни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлерни дефтеринъызге кочюрип язынъыз, созукъ сеслерни талиль этинъыз.

Кунеш артыкъ озюнинъ сачакълы, беяз зиясыны денъиштирген. Къюуджа къызарып узакътан мунарлангъан тюз-

люкке келип кѳошулгѳан. **Онынѳ** четинден ярим кѳалакѳай шеклинде пейда олгѳан **кѳою** аллыкѳнынѳ кенарлары акѳшам кѳаранлыгѳы башлангѳаныны хабер бериджи шинген когильдиримликлернен кѳаплана башлагѳан эди.

Башларында сачакѳлы сары **пуксюллери**, эсе башлагѳан салкѳынджа ельден япракѳларыны бири-бирине ышкѳалап, **кя яваштан**, кя котеринки сеснен кѳытыкѳлашып ойнашкѳан мысырбогѳдайлар арасында юксельген, лякин, башынынѳ **авурлыгѳыны** котералмагѳанларындан себеп, боюнларыны бурып тургѳан кунѳ табакѳлар артыкѳ комюлип, гѳайып олгѳан **кунешнинѳ** кеткен ягѳына **мугѳайышып** бурулгѳанлар.

(Джафер Гѳафар)

196-иш. Метинни окѳунгѳыз. У арфинен кельген сѳзлерни дефтерингѳизге кочюрип язынгѳыз, созукѳ сеслерни талиль этингѳыз.

Муратчыкѳларнынѳ эви койнинѳ энѳ башында ѳл устюнде эди. Бу алчакѳ эвчикнинѳ юкѳары башы ернен тем-тегиз, ашагѳы кѳарчыгѳасынынѳ да ерден юксеклиги бир саджин бармы-ѳкѳмы. Кѳаралты, кѳора ѳкѳ.

Майыс айынынѳ ортасы эди. Муратларнынѳ кою тавнынѳ этегинде олгѳанындан бус-бутюн ешилликке бурюнген, Муратларнынѳ эвлерининѳ тѳгерегини ешилѳ, кийик отлар саргѳан.

— Мурат! Бар, балам, бир гугюм сув кетирсе!

Анасынынѳ сесини эшиткен Мурат ѳл янындаки озѳ акѳраны балалардан айырылды. О, аман чапып, анасынынѳ элинден гугюмни алды.

(Джафер Гѳафар)

197-иш. Метинни кочюрип язынгѳыз. У арфинен кельген сѳзлерни сечип, созукѳ сеслерни талиль этингѳыз.

Буюк азбар ортасында — чешме. Чешме янында кийиклешкен, тикенли, узун пытакѳлы бир топ гуль осе. Баарѳде онынѳ узерини уфакѳ, кѳырмызы гуллер кѳаплай. Оны бу ерде ким, не заман отурткѳан, кимсе бильмей. Эр йыл шу гульнинѳ пытакѳларында бир бульбуль пейда ола ве бутюн яз гедже-

лери сабагъадже оте. Бизлер эпимиз о гульни ве о бульбульни севиц, оларгъа алышып къалдыкъ. Олар бизни къувандыра эдилер.

(Таир Халилов)

Нутукъ инкишафы дерси

Нутукъ чешитлери. Икяе

Нуткъумызнынъ эсас чешитлери — **икяе, тариф, фикир юрютов.**

Икяеде бир де-бир вакъиа, арекет акъкъында сёз юрьсетиле.

Тариф эткенде, инсанларнынъ, табиятнынъ, эшьяларнынъ аляметлери акъкъында айтыла.

Фикир юрюткенде исе, бир де-бир адисе, вакъианынъ себеби, озъара мунасебетлери талиль этиле.

Нутукъ чешитлерини суаль къойып бельгилемек мумкюн. Икяеге — *не олды?* тарифке — *насыл?* фикир юрютовге *не ичюн?* кибиде суаллер къоймакъ мумкюн.

Нутукъ чешитлеринден бири — икяе.

Икяе — къыскъа бедий эсер. Бу эсерде, адет узъре, бир де-бир къараманнынъ омюринде олып кечкен вакъиа акъкъында икяе этиле.

198-иш. Ашагъыда берильген метинни окъунъыз. Метиннинъ мундери-джесине насъл суаль къоймакъ мумкюн?

Эшреф Шемъи-заде — халкъ тарафындан танылгъан ве урьмет къазангъан, истидатлы шаирлеримизден. О, озъ омрюнинъ къыскъа бир девринде эдебиятымыз ве медениетимизнинъ юкселюви ве инкишафы саасында чокъ хызметлер косьтерди.

Озюни матбуат ве нешприят ишлеринде чалышкыыр ве мукъ-тадир мутехассыс оларакъ, амелий ишлеринен косътерди. Бу алидженап фаалиети ичюн, онъа Озбекистанда нам къазангъан медениет хадими унваны берильди.

Эшреф Шемъи-заде омрю бою, эсасен, эдебиятнен, поэзиянен озъ иджадынен багълы эди.

(Зиядин Джавтобели)

199-иш. Ашагъыда берильген тертип боюнджа чалышып, юкъарыдаки икяеге серлева къойып, язма шекильде беян этингиз.

Метиннинъ мундериджесини агъзавий я да язма шекильде икяе этмеге азырланув.

1. Метинни дикъкъатнен окъунгыз; анълашылмагъан сёзлернинъ маналарыны аныкълангыз.

2. Китапта берильген, я да оджа тизген суаллерге джевап берингиз.

3. Метиннинъ мевзусыны ве эсас фикрини бельгиленгиз.

4. Метин нутукънынъ насыл чешитине аит олгъаныны къайд этингиз.

5. Берильген, я да озюнгиз тизген план боюнджа метинни манаджа уйгун кельген къысымларгъа болунгиз.

6. Метиннинъ чешитини бельгиленгиз. Метинде къулла-нылгъан сёз ве ибарелерни хатырлап, озюнгизнинъ икяенгизде ишлетмеге арекет этингиз.

7. Къысымларны паузаларнен къайд этип, метинни даа бир кере окъунгыз.

8. Китапны къапатынъ; беянынъызны къаралама шекильде язынгыз; тешкерип, хаталарны тюзеткен сонъ, беяны кочурип язынгыз.

200-иш. Ашагъыдаки метинни окъуп, юкъарыда берильген тертипте агъзавий шекильде икяе этингиз.

Алим Азамат огълу халкъымызнынъ айтувлы йигити эди. Онынъ ады тек Къырымда дегиль, та Петербургда падишанынъ озюне белли эди. О, джесюрлиги, алидженаплыгъы, факъыр-фукъареге ярдымлары, эйиликлери ичюн, халкъ арасында алгъышланып, шимдики заманымызгъа къадар анъыла.

Алим Къарасувбазар якъынларында Копюрли койде дюнъягъа кельди. Алим балалыгъындан зеинли ве ишкир эди. О, эв ишле-

рини озю япар эди. Бир кунъ бабасынынъ чызмаларынынъ сёкюк ерлерини тикип, ягълап, байрамлыкъ азырлап къойгъан эди. Бабасы, Азамат акъай:

— Аферин, огълум! — дей онъа. — Гузель япкъансынъ. Машалла! Мен сени бир аяккъапчы этейим.

(Риза Фазыл)

201-иш. Метинни окъунъыз, чешитини бельгиленъыз. Диалог шеклинде берильген метинни монолог шеклинде, озюнъизнинъ адынъыздан икяе этинъиз. Икяе метининъизни кыскъадан дефтерге язынъыз.

Алим даа уфачыкъ олса да, арифлерни язмагъа пек севе. О, эр бир шейни арифлерге бенъзетмеге тырыша. Макъаснен кягъыт кескенде, оны ачып:

— Ана, бу насыл ариф? — деп сорай. Сонъ озю:

— Коръмейсинъми ёкъса, бу «Х» арфи, — дей.

Ойнап отургъан еринде тирсеклерини маса устюне къоя да, эллерини тёпеге котерип, пармакъларынынъ уджларыны къавуштыра.

— Бу, меним арфим — «А», — дей гъурурнен.

Алим кягъыт устюнде «А» арфини яза, лякин арифнинъ таячыкълары йыланчыкъларны анъдыра.

— Огълум, бу арифнинъ «аячыкълары» дос-догъру олмакъ керек. Бакъ, бойле яз, — деп, «А» арфини яза.

— Гъалиба, меним кълемим — къыйыш. Онынъ ичюн меним арифлерим къыйыш ола, — дей огъланчыкъ.

— Ёкъ, огълум, сенинъ кълеминъ пек яхшы кълем. Тек о, бираз ашыкъа. Оны сабырнен, ашыкъмайып язмагъа огретмек керек.

— Я ким огретеджек? — деп сорады Алимчик.

— Сен огретирсинъ. О, сенинъ кълеминъ. О, сенинъ сёзюнъни динълер.

Алим элине кълемни алып, анасы айткъаны киби, язмагъа башлай. Кълем чокъ вакъыткъадже Алимнинъ сёзюни динълемеге истемей. Лякин Алим, пек тырышып, кълемини догъру язмагъа огретти.

(М. Меджитова)

Йотлашкъан арифлер

Берильген сёзлерни окъунъыз. Къайд олунгъан созукъ сеслернинъ теляффузыны козетинъыз.

ястыкъ
ёлджу
ешиль
ювез

лякин
тёль
чекиль
тюшюне

Е, ё, ю, я арифлери сёз башында, эджа башында ве йымшакълыкъ ишаретинден сонъ эки (йотлашкъан) сесни ифаделейлер. Тутукълардан сонъ бу арифлер бир сес бильдирелер.

202-иш. Аталар сёзлерини кочюрип язынъыз. Къайд олунгъан арифлер насыл сеслерни ифаделегенини агъыздан изаланъыз.

1. Аякълар юрьдикче, къоллар ишсиз къалмаз.
2. Яхшы ниет — яры мал.
3. Ямангъа баш олгъандже, яхшыгъа ёлдаш ол.
4. Ерни кунеш яраштырыр, инсанны — иш.
5. Яманнынъ иши яры ёлда къалыр.
6. Яхшыгъа яман юкъмаз.
7. Юзге еттим — юзюктен оттим.
8. Етимнинъ къарыны еди къат.
9. Яхшыдан унер ал, ямандан узакъ къал.
10. Ярынки ишке бугунъден давран.

203-иш. «Ана тили дерсинде» серлевалы диалог тизинъыз. Бир талебе — ана тили оджасы йотлашкъан арифлер акъкъында суаллер бере, экинджи талебе — 5-инджи сыныф талебеси, оджанынъ суаллерине джеваплана.

204-иш. Ашагъыдаки метинни кочюрингъыз. Сёзлерде йотлашкъан арифлерни къайд этингъыз.

Яз акъшамы

Серин ельчик эсе, тынчыкъ аваны тазерте. Ешилъ тереклернинъ артында чалгъы сеси эшитиле.

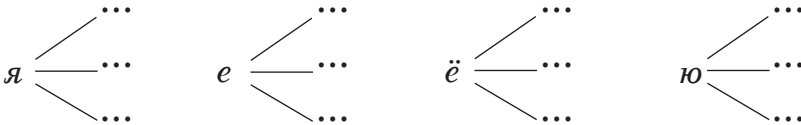
Бугунъ байрам. Эр кес — бала-чагъа, ана-баба, яшлар-къызлар кийинген, къушангъанлар, багъча бойлап кезе, кулюшелер. Гузель яз акъшамы.

(Эрвин Умеров)

205-иш. Аталар сёзлерини кочюрип язынгъыз. Къайд олунгъан арифлернинъ ифаделеген сеслерини изалангъыз.

1. Кичик иш буюк лафтан хайырлы.
2. Хайырлы ишнинъ кечи ёкъ.
3. Ягъмур иле ер ешерир,
Эмек иле иль ешерир.
4. Юргеннинъ ёлу отер,
Яткъаннынъ куню отер.
5. Ер хазине олса,
Сув онынъ джаныдыр.

206-иш. Нокъталар ерине уйгъун кельген сёзлер язынгъыз.

207-иш. Ашагъыдаки шиирни окъунгъыз. Къайд олунгъан сёзлерни кочюрип, созукъ сеслернинъ чешитлерини косътерингъыз.

Турналар кочелер

Бакъынгъыз, балалар,
Турналар **кочелер!**
Сыранен тизильген
Дженюпке кетелер.

Бириси алдында,
Къалгъаны артында,
Токътамай учалар,
Сувукътан къачалар.

Бакъынъыз, балалар,
Турналар **корюне**,
Узакътан не къадар
Уфачыкъ корюне.

Турналар, турналар!
Сырлы козь турналар!
Булуттан сув ичкен
Чыдамлы турналар!

Айтынъыз, турналар,
Ёлунъыз къаякъкъа?
Къайтынъыз, турналар,
Къайтынъыз **бу якъкъа!**
(Джемиль Кендже)

34-юнджи ДЕРС

Ё, Ю арифлери

Ашагъыдаки сёзлерни окъунъыз. Ё арфининъ теляффузыны козетинъыз.

ёкъсул
ёлакъ
ёна
ёкъ
ёрулды

сёнди
тёль
дёнмек
дёрт
тёпе

Ё арфи эджа башында йотлашкъан къалын [o] сесини ифаделей [ÿ+o]. Тутукъ сеслерден сонъ ё арфи индже [ö] сесини ифаделей.

Ашагъыда берильген сёзлерни окъунъыз. Эджа башында кельген ю арфи насыл сес ифаделей? Тутукълардан сонъ кельген ю арфи насыл сесни бильдире?

юкълай
юваш
ютты
ювез

дюгюн
чюнки
тюшюндже
чюрюк

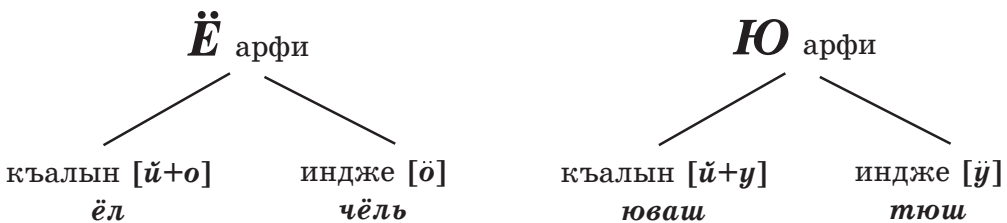
Ю арфи тюрлю сес ифаделей:

а) эджа башында йотлашкъан къалын сесни ифаделей.

Меселя: юва сёзюнде [ÿ+y] — къалын сес;

б) тутукълардан сонъ ю арфи индже [ÿ] сесини ифаделей.

Меселя: тюневин, чюнки.

208-иш. Метинни окъунъыз. Ё арфинен кельген сёзлерни сечип язынъыз. Созукъларны талиль этинъыз.

Зера оджапче, софадаки сеслерни динълеерек, озюнинъ болюнген сёзлерини девам этти:

— Къырымнынъ тарихы, балалар, къадим заманлардан башлана. Бельки сизлер биталарынъыздан ве къартбалаларынъыздан бу аджайип улькеде догъгъан эфсанелерни, масалларны эшиткендирсинъыз. Оларнынъ эксериетинде...

Софагъа немсе офицерлери кирди, къапуны къакъа башладылар.

— Балалар, дерсимизни ярын девам эттирмиз, бугуньлик етер, — деди оджапче ёргъун даушнен. — Шимди эвлеринъизге дагъылынъыз. Ёлда озъ башынъызгъа юрьменъиз. Койде душман барлыгъыны коресинъиз.

(Эмиль Амит)

209-иш. Метинни кочюрип язынъыз. Къайд олунгъан сёзлерни дефтеринъизге кочюрип язынъыз, созукъ сеслерни талиль этинъиз.

Мен мында догъмушларымнен **корюшмек** ве раатланмакъ **ичюн** кельдим. Шаматалы **шеэрден сонъ** бу ерлер пек тынч корюне. **Кенъ** сокъакънынъ четинде балалар бири-бирини кичик арабачыкъкъа **отуртып**, кездирелер, **кулюшелер**. Олар бу ишнен мешгъуллер. **Янларындан** кечкен **ёлджугъа** айланып биле бакъмайлар. **Этрафыма** козь ташладым. Эвлернинъ **эписи** бир бичимде. Пенджерелери сокъакъкъа бакъа, джамлы **аятларынынъ** къапулары азбаргъа ачыла.

(Рустем Алиев)

210-иш. «Ана тили дерсинде» серлевалы диалог тизинъиз. Бир талебе — ана тили оджасы «Ё», «Ю» арифлери акъкъында суаллер бере, экинджи талебе — 5-инджи сыныф талевеси, оджанынъ суаллерине джеваплана.

211-иш. Ашагъыдаки икяени окъунъыз. Индже окъулгъан **ю** арифли сёзлерни язып алынъыз.

Тюневин Рустем достларынен, яызджыларнен олгъан корюшювге барды. Къайткъанда, ягъмур тюбюнде кольмеги сылангъан. Къуругъан сонъ, кольмеги бурюшкен. Рустем, элине утюни алып, кольмегини утюлейджек олды. Буны корьген къардашы Ульвие, онъа деди: «Рустем, кольмегинъни мен утюлейим, чюнки буны мен сенден гузель япарым. Сен исе, тюкянгъа барып, сют алып кель. Мен шимди сютлю чай ичер эдим».

212-иш. Ашагъыда берильген сёзлерге **-лю** эджасыны къошып язынъыз. Бу сёзлернен агъзавий шекильде джумлелер тизинъиз.

Тюр.., юн.., сют.., юз.., бой.., гул.., кой.., кул.., сёз.. .

213-иш. Ашагъыда берильген сёзлерни эджаларгъа болип язынъыз. Бир къач сёзнен джумлелер уйдурьп язынъыз.

Сюрме, сюртмек, чюкюндир, тюневин, тюп, тюрлю, тюс, тютюн, дюльбер, дюрбин, дюльгер, осьмюр.

214-иш. Метинни окъунъыз. Къалын ве индже сеслерни ифаделеген ё, ю арифлерини сечип, талиль этинъыз.

Онынъ суса берюви юрегине ятмай эди. Эки мектюп язды — джевап ёкъ. Сонъ телеграмма ёллады, кене чым-чырт. Баланынъ юрегини сынап бакъмакъ истейми... Алла бильсин! Бираз асретлик чексе, къайтып келир беллейми? Дилявер, керчектен де, къасеветлене. Тюшюнджели олып къалды. Кимерде: «Мектюп», — деп сандыракълай.

(Шамиль Алядин)

215-иш. Ашагъыдаки сёзлерде нокъталар ерине индже ю сесини косьтерген арифни язынъыз. Бир къач сёзнен джумлелер уйдурьп, дефтерге язынъыз.

К..йди, ..з..м, осьм..р, уш..ди, кум..ш, с..рю, ч..к..ндир, п..ск..ль, к..зыг.., ом..р, ..к..мет, т..с, д..нья, с..т, ..з..к, б..ютъмек, с..ртмек, т..шмек, д..рбин.

Нутукъ инкишафы дерси

Метиннинъ планы

216-иш. Ашагъыда берильген метинлерни дикъкъатнен окъунъыз. Мундериджесине эасланып, серлевалар къоюнъыз.

I. Бабам табияты гъает бол, джумерт, мусафирчен, инсан-первер бир адам эди. Чокъ шей корьген, чокъ ер юрьген, чокъ окъугъан, усул джедид усулыны бирден къабул этип алгъан оджалардан олып, озюнинъ табият гузелликлери ве, затен, табий дюльберлигини ич бир ер иле къыясламакъ мумкюн

дегиль дее сайып, бутюн Алма бою, Къачы бою койлерде оджалыкъ эткен.

Анам, Багъчасарайда хасап Мустафа деген бир адамнынъ бирден-бир назлы къызы олгъанына бакъмадан, пек ишсевер, пек чебер экен. Кетен токъур, шербенти, фырланта, явлукъ, юзьбезлер, унчкъурлар токъур, кергеф нагъышлары иле нагъышлар, ве оларгъа орынеклерни озю ясап, тикер эмиш.

(Сабрие Эреджепова)

II. Кунеш бизим улькеде акъшамлыкъ ишини битирди, дигер улькелерде озюнинъ сабалыкъ ишини башламакъ узьре эди. О, бизге акъшам шерэфни хайырлады, сачкъан сонъки нурларыны къаршымыздаки юксек дагъ этеклерине авуштырды.

Эреджеп еринден турды, савутларны чокъракъ сувунда ювды, чадыргъа алып кирди. Джеп фенерининъ ярыгъы саесинде кошеде асылы кеманени тапкъан сонъ, фенерини сѣндюрп, тышкъа чыкъты.

Кеманенинъ къылыч киби индже сеси къаранлыкъ сукюнетте янгъырады, къаршыдаки дагънынъ гурь, ешилъ диварына урунып, о, кери къайтты. Эреджеп бир талай сусты, о, акс саданы динълеп турды, сонъра текрар чалды.

(Рустем Алиев)

217-иш. Ашагъыда берильген анълатманы дикъкъатнен окъуп, 216-нджи иште берильген I метиннинъ планыны тизинъиз.

Метиннинъ планыны насыл тизмели?

1. Метинни окъунъыз, анълашылмагъан сѣзлернинъ манасыны аныкъланъыз.

2. Метиннинъ мевзусыны ве эсас фикрини бельгиленъиз.

3. Метинни мундеридже джеэттен къысымларгъа болюнъиз.

4. Планнынъ къаралама шеклини язынъыз. Бу планы метиннен тенъештирип бакъынъыз: планынъызда метиннинъ мундериджеси акс олунгъанмы; планынъ къысымлары бири-биринен багълымы, метиннинъ эсас фикри ве мундериджесини акс этелерми?

5. Бу плангъа эсасланып, метинни икяе эте билирсизми?

6. Къаралама шеклини тешкерген сонъ, планынъ темиз шеклини кочюрип язынъыз.

218-ип. Ашагъыдаки вазиетке эасланып, диалог тизинъиз. Бир талебе — эдебият оджасы «Къырымтатар аталар сёзлери» мевзусында суаллер бере, экинджиси — 5-инджи сыныф талебеси, оджанынъ суаллерине джеваплана.

219-ип. Ашагъыда берильген мевзулардан бирине метин язынъыз.

1. Сыныфымызда олып кечкен меракълы вакъиа.
2. Кезинтиде олып кечкен меракълы вакъиа.

Язмагъа азырлангъан вакъытта, бир сыра тевсиелерге риает этинъиз:

1. Эр бир мевзуны тарифлегенде, сейир эткен меракълы вакъиаларны муайенлештирмек керек.

2. Хатырланъыз: не ерде, не вакъыт, насыл вазиетте сиз меракълы вакъианы коръдинъиз. Сизинъ дикъкъатынъызны нелер джелъп этти? Козетювлерден сонъ, насыл нетиджелер чыкъардынъыз?

36-нджы ДЕРС

Я арфи

Ашагъыда берильген джумледе **я** арфинен кельген сёзлерни эджалап окъунъыз. Эджа башында ве тутукълардан сонъ кельген **я** арфининъ фонетик хусусиетлерини козетинъиз.

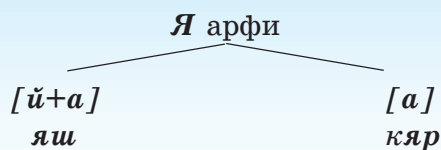
Суфьяннен Лятифе отъмек тюкянына бардылар, лякин, отъмек баят олгъаны ичюн, ялынъыз бир дане алдылар.

Я арфи эджа башында къалын [й+а] киби окъулыр.

Меселя: *ярын, якъын, баят, таякъ, къая, баягъы, ялы, яза, къоя, чая.*

Базы тутукъ сеслеринден сонъ **я арфи** индже [а] сесини ифаделей.

Меселя: *къагъыт, къар, Кямиль, тюкян, къаде, пиляки (таш), лянет, лякин, ляле.*

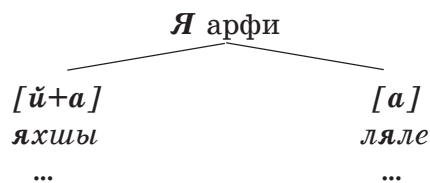
220-иш. Ашагъыда берильген джумлелерни кочюрип язынъыз. **[й+a]** сесини ифаделеген **я** арифлерининъ тюбюни бир сызыкънен, **[a]** сесини ифаделеген **я** арфининъ тюбюни эки сызыкънен сызынъыз.

1. Кямиль имтианлардан яхшы баалар алып, университет талебеси олды.
2. Ярын ягъмур ягъаджакъ экен.
3. Мустафа агъа аризаны кятипке яздырды.
4. Оджа имля янълышларыны тюзетти.
5. Эльдар, тюкяндан къайтаеткъанда, къартийге ярдым этти.
6. Элиндеки лялелер онынъ без антерине пек яраша.
7. Спортчылар ярышлалар.
8. Авескярлар санада янъы пьеса къоялар.

221-иш. Аталар сёзлерини кочюрип язынъыз. **Я** ве **ё** арифлерини ифаделеген сеслерни бельгиленъыз.

1. Яхшы киши яман сёз айтмаз.
2. Ямангъа баш олгъандже,
яхшыгъа ёлдаш ол.
3. Яхшылыкъ яманлыкътан къуветлидир.

222-иш. Ашагъыдаки джедвельни девам этинъыз.

эляк
фелякет
лячере
илян

223-иш. Ашагъыда берильген метинни кочюрип, йотлашкъан сеслерни ифаделеген сёзлерни бельгиленъыз.

...Сериндже бир ель эсе. Кунеш йылтырай, амма сыджагъы чокъ дююлмай. Яз дюньянен сагълыкълашты. Кузбабай таягъыны саллап келеята. Ешилликлернинъ чырайы денъишти.

Къаршыдаки буюк дагъларнынъ япракълары сырлангъан, аллангъан, пуллангъан.

(Абибулла Одабаи)

224-иш. Ашагъыдаки ибарелерни кочюрип язынъыз. **Я** арифлерининъ ифаделеген сеслерини талиль этинъиз.

1. Селям алейкум!
2. Хайырлы яшлар олсун!
3. Алла ярдым этсин!
4. Яхшы тюшлер корюнъиз!

Бу ибарелер не заман айтыла? Юкъарыдаки ибарелерни къулланып, «Догъгъан кунюм» серлевалы субет тизинъиз.

225-иш. Ашагъыдаки сёзлерге нокъталар ерине къалын я да индже, дудакълы я да дудакъсыз созукъ сеслерни косътерген арифлерни язынъыз.

Т..ш, т..ш, т..ш, т..ш, т..ш; ..зды, ..зды, ..зды; ..ч, ..чь; б..ш, б..ш, б..ш; къ..ш, къ..ш, къ..ш, къ..ш; с..з, с..з, с..з, с...з, с..з; б..р, б..р, б..р, б..р, б..р; ..тты, ..тты, ..тты, ..тти; ..р, ..р, ..р, ..ръ; ч..й, ч..й; б..л, б..л, б..ль, б..ль, б..ль.

226-иш. Метинни кочюрип язынъыз. Къайд олунгъан сёзлерде созукъ сеслерни талиль этинъиз.

Салядин бу юртта эр **шейни** озю къургъан, озю ясагъан. О себептен азбарда, аранда, куместе — эпсинде **нумюневий** тертип сезильмекте. Къарысы — Тензиле, намуслы, хош черели, толу **мучели** къадын, ходжасынынъ къатты табиятына ве талапкъарлыгъына, кимерде шефкъатлы ве алидженап экенлигине алышкъан.

Дюльгер, адети узьре, эр кунъ тангда турып, чананы **еке**, **явлукъ** ичине бир коше отьмек, бир баш сарымсакъ къойып, **Фикрет** иле дагъгъа чыкъып кете. Эв шиирлери **Сейяреге** къалдыра.

(Шамиль Алядин)

**Къалын, индже созукъ сеслерни ифаделеген арифлер
(текрарлав дерси)**

227-иш. Ашагъыдаки суаллерге джевап берингъыз.

1. Созукъ сеслерни ифаделеген къач ариф бар?
2. Бу арифлерни окъугъанда, акъ джигерден чыкъкъан ава акъымы агъыз бошлугъындан насыл кече?
3. Къалын сеслерни теляффуз эткенде, тилимиз къайда чекиле, агъызымыз насыл ачыла?
4. Индже сеслерни теляффуз эткенде, агъызымыз насыл ачыла, тилимиз къайда чекиле?
5. Даима къалын ве даима индже сеслери насыл арифлернен косьтериле?
6. Эм къалын, эм индже сеснен окъулгъан созукъ арифлерни айтынгъыз.
7. **Ё** арфи эджа башында ве тутукъ сеслерден сонъ насыл сеслерни ифаделей?
8. **Ю** арфи эджа башында ве тутукълардан сонъ насыл сеслерни бильдире?
9. **Я** арфи эджа башында ве тутукъ сеслерден сонъ насыл окъулыр?

228-иш. Ашагъыдаки джедвельни эзберленгъыз.

Къалын, индже созукъ сеслерни ифаделеген арифлер

Даима къалын сес ифаделеген арифлер	Даима индже сес ифаделеген арифлер	Эм къалын, эм индже сес ифаделеген арифлер
а, ы, я	и, е, э	о, у, ё, ю

229-иш. Ашагъыдаки сѣзлерни эки сырагъа язып алынъыз: биринджи сырагъа — къалын созукъ сеснен кельген сѣзлерни, экинджисине исе индже созукъ сеснен кельген сѣзлерни.

Эвимиз, тахта, пенджере, оджакъ, индже, къурды, рафлар, юксек, скемле, къашыкъ, шекерлик, балабан, къолтава, кольмек, софра, макъас, саба, сютлюк, пычкъы, куречик, оюнджакъ, чапаламакъ, кирмек, чыкъмакъ.

230-иш. Ашагъыдаки джедвельни толдурынъыз.

Къалын созукъ сеслернен кельген сѣзлер	Индже созукъ сеслернен кельген сѣзлер
...	...

231-иш. Шиирни ифадели окъунъыз. Къайд олунгъан сѣзлерде созукъларны талиль этинъиз.

Алтындан къыйметли
Бир сѣз бар алемде,
Лугъатнынъ башында
Бир саифесинде.
Инсанлыкъ о сѣзни
Козюнден зияде
Сакътлыкънен сакълай эм
Кокюс къафесинде.
Барышыкъ! — Алемде,
Тиллерде дестан.
Бу сѣзнен улу ве
Дюльбер эр инсан!
(Ремзи Бурнаш)

232-иш. Метинни кочюрип язынъыз. Сѣзлерде олгъан созукъ сеслернинъ фонетик хусусиетлерини талиль этинъиз.

Кой сокъакъларында, тар аралыкъларда койлюлер пейда олып, бирер-экишер джамиге догъру ашыкъа башладылар. Бираздан, джамининъ кичик софачыгъы папуч, къатыр, чарыкъларнен толып, ичериде уйле намазы башланды. Даа бана минаре устюнден джемаатны дуагъа чагъыргъан Ресуль эфенди, энди минберге кечип, бурун астындан джумалыкъ хутбесини — ваазыны окъумакъта эди.

(Юсуф Болат)

233-иш. «Ана тили дерсинде» серлевалы диалог тизинъиз. Бир талебе — ана тили оджасы къалын, индже сеслер акъкъында суаллер бере, экинджи талебе — 5-инджи сыныф талебеси, оджанынъ суаллерине джеваплана.

234-иш. Берильген сёзлерни джедвельге ерлештиринъиз.

Ургъу, домуз, чёмюч, оксюз, созукъ, тутукъ, куллюк, бой-нуз, гугюм, енгъе, юзюк, къуту, къомшу, бутюн, олюм, солукъ, кузьгю, гъурур, чёкюч, чубукъ, пускюль, мушкюль, нохут, тюшондже.

Къалын созукъ сеслернен кельген сёзлер	Индже созукъ сеслернен кельген сёзлер
...	...

38-инджи ДЕРС

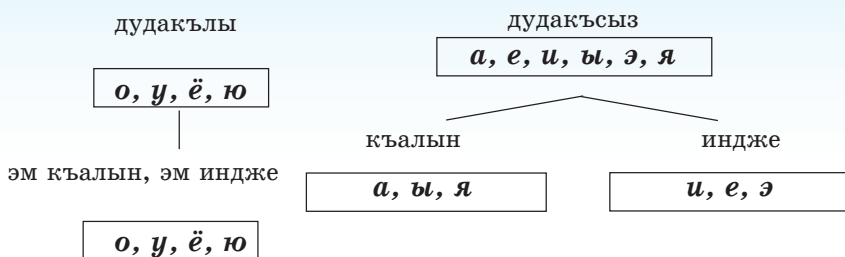
Дудакълы ве дудакъсыз созукъ сеслерни ифаделеген арифлер

Ашагъыда берильген сёзлерни окъунъыз. Сол ве онъ тарафтаки сёзлернинъ созукъларыны тенъештиринъиз. Къайсы созукъ арифлерни окъугъанда, дудакълар тегереклене ве огге узана?

ята	утю
эль	ёл
ине	он
ышыкъ	ушюй

Дудакъларнынъ иштирак этювине коре созукъ сеслер эки чешитке болуноелер: *дудакълы* ве *дудакъсыз*. Дудакълы сеслерни ифаделеген арифлер: *о, у, ё, ю*. Дудакъсыз сеслерни ифаделеген арифлер: *а, е, и, ы, э, я*.
Дудакълы ве дудакъсыз сеслер къалын я да индже олар.

Созукъ сеслерни ифаделеген арифлер

235-иш. Метинни кочюрип язынъыз. Дудакълы созукъ сесни косътерген арифлернинъ астыны бир сызыкънен, дудакъсызларны эки сызыкънен сызынъыз.

Кузь кельди. Сувукъ ягъмурлар ягъа. Авушыджы къушлар сыджакъ мемлекетлерге учып кетмеге азырланалар.

Бу учып кетюв чешит къушларда чешит тюрлю ола. Къушлар озь ерлеринден уфакъ сюрючиклернен кочелер. Дженюпке якъынлашкъанда, сюрючиклер бир ерге къошулалар, бир къач бинъ къуш ола ве илериге догъру булутдай олып кетелер.

Къушларнынъ бир сою кунъдюз учалар, геджелери исе раатланалар. Чокъусы геджелери де учалар. Авушув вакътында чокъ къуш гъайып ола.

(А. Къарабаш)

236-иш. Ашагъыдаки джедвельни толдурынъыз.

Дудакълы, дудакъсыз сеслерни ифаделеген арифлер

Дудакълы	Дудакъсыз
...	...

237-иш. Нокъталар ерине дудакълы созукъ сесни косътерген ариф язынъыз. Бу сёзлернен джумлелер тизинъиз.

Ач — ..чь

чакъ — ч..къ

къаш — къ..ш

сат — с..т

сары — с..рю

сай — с..й

ал — ...л

бир — б..р

серди — с..рди

кечти — к..чти

238-ипш. Ашагъыда берильген ибарелерге джевапларыны язынъыз. Сёзлерде олгъан дудакълы ве дудакъсыз созукъ сеслерни косътерген арифлернинъ астыны сызынъыз.

Сагълыкънен барынъыз! — ...
 Гедженъыз хайыр! — ...
 Огъурлы ёллар олсун! — ...
 Ёлунъыз ачыкъ олсун! — ...

Ї лджу
 Ё лакъ
 Ё нгъа
 Ё ргъун

Бу ибарелер ярдымынен джумлелер тизинъыз.

239-ипш. Ашагъыдаки джедвельни девам этинъыз.

Дудакълы созукънен кельген сёзлер	Дудакъсыз созукънен кельген сёзлер
<i>утю</i>	<i>эте</i>
...	...
...	...

 240-ипш. Ашагъыдаки метинни кочюрип язынъыз. Дудакълы созукъ сеслерни косътерген арифлерни бир сызыкънен, дудакъсыз сеслерни косътерген арифлерни эки сызыкънен сызынъыз.

Коюмизнинъ этрафы дагълыкъ, багъчалыкъ ве багълыкъ. Ортасындан козь яшы киби темиз сувлар акъмакъта. Узун бойлу ешилъ сельби тереклери коюмизни яраштыра. Багъчаларнынъ татлы, сувлу емишлери эр кесни озюне джелъп эте.

Кузь емишлерининъ энъ лезетлилеринден бири юзюмдир. Юзюм багъда етишир. Юзюмнинъ пек чокъ джыныслары бардыр. Меселя, мускат, шашла, чавуш, шабаш ве башкъалары. Къырымда юзюм багъларынынъ чокъусы ялы боюндадыр. Дагъ этеклери ве чёль районларында да юзюм багълары япалар.

(А. Къарабаш)

Нутукъ инкишафы дерси

Табиатны тарифлев

Биз куньде бир де-бир инсанны, предметни, айванны тарифлеймиз. Тариф — нутукънынъ бир чешити. Тариф-лемек — бир де-бир эшья, адисенинъ аляметлерини ачып косьтермек, изаламакъ, тариф этмек.

241-иш. Ашагъыда берильген метинлерни дикъкъатнен окъунъыз. Бу метинлерде тарифленген адисе, вакъиаларны бельгиленъиз.

I. Огюмде денъизнинъ аджайип манзарасы ачылды. Тезден учурым кенарына кельдим. Ашагъыда, теренликте эпкин далгъалар шувулдап келип сары топракъкъа уруна, сонъра кери чекилелер. Олар къадим заманлардан бери бу ерни шыбалай ве кемирелер. Ихтияр чёлнинъ этеклерини парча-парча этип, къопарып ала, ютып йиберелер. Шунунъ ичюн бу якъта денъиз пек сай.

Ювунаджагъым кельди. Учурым бою юрип, эниш ер къыдырдым. Кичик деречикке тюшип, апансыздан кене банаки тозлу ёлчыкъкъа чыкътым. О, мени саильге алып кельди.

(Рустем Алиев)

II. ...Къыйыш-къонгъур, сонъу ёкъ тозлу ёл. Бу ёл бою бир кичкене колетке кете. О, де токътай, де юре, лякин пек яваш кете. Бу, яхшы белли олмагъан, арыкъ, сарышын бетли огъланчыкънынъ кольгеси. Огъланчыкъ кольгенинъ устюне бастым дегенде, о, табанларынынъ астындан чыкъып къача, де сагъ, де сол тарафкъа чыкъа, чокъусы баланынъ огюнде юре, балачыкъ онынъ устюне басалмагъанына тарсыкъа.

(Эскендер Фазыл)

III. Табиатнынъ озю онъа бу топракъта осьмекни, оны яраш-тырмакъны, озь емишлеринен ве озь вуджудынен бутюн джанлы барлыкъны бакъмакъны укюм эткен.

Къушлар, йыланлар, айванлар тынчыкъ яз кунълери саба онынъ ине-япракъларында, пытакъларында, къабугъында топлангъан чыкъларны ялай билелер. «Эпинъизге етер, аш да етер, ер де етер!»

Адамлар да онда дефаларджа озь башларыны сакълап, шу чамгъа сыгъынгъандырлар. Къуру пытакълар узун къыш геджелери ерли дагълынынъ оджагъында январ экенлер, эгер омюр бою топлагъан озь сыджагъынъны аямасанъ, ольгенден сонъ да инсанларгъа хызмет этмек мумкюн деп огретерек, онъа улу аят къыссасыны икяе эткендирлер.

Чамнынъ шуретине аджайип йырлар иджат этильди!

(Амет Адиль)

IV. Юксек армут береги буюк бир ёргъунлыкънен пытакъларыны саллай, дерсинъ, о, пек яман ушюген де озюнинъ бу арекетлеринен кевдесини иситмек истей. Онынъ тёпесинден гъафлеттен яшын яшнады ве шу анъ ерге тюшти. Бундан сонъ къулакъ тындырыджы шатырды къопты. Мен, ер-кок титреди деп, зан этем...

Ягъмур энди сийреклешти, кок гудюрдилери узакълардан эшитиле. Ешилъ сувлу гольчик башында тургъан терек, озюнинъ гъам-кедерини айтып бильдирмеге истеген адам киби, башыны кене тёбен алып, гольчикнинъ сувуна бакъып тура. Онынъ сувгъа салынып тургъан пытакълары, сачлары дагъылгъан гъамлы бир къызны анъдыра.

(Эннан Алимов)

242-иш. Юкъарыда берильген дёрт метинден бирисининъ, мундери-джеси боюнджа планыны тизип, дефтерге язынъыз.

243-иш. Берильген ресимге бакъып, «Яз ягъмуры» серлевалы тариф метини язынъыз.

Тутукъ сеслерни ифаделеген арифлер

Шимдики кырымтатар эдебий тильде, тутукъ сеслерни кось-термек ичюн 25 дане ариф бар: *б, в, г, гъ, д, ж, з, й, к, къ, л, м, н, нъ, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, дж, ш, щ.*

Булардан *ж, ц, щ* арифлери тек башкъа тиллерден кирген сёзлерде ишлетиле.

Пейда олув ерине коре, тутукъ сеслер эки буюк чешитке болюнелер: 1) *дудакъ тутукълары*, 2) *тиль тутукълары*.

1. *Дудакъ тутукълары* эки дудакъ я да дудакъ ве тишлер иштирак этювинен япылалар. Бу тутукълар ашагъыдаки ариф-лернен косьтерилелер: *б, п, м, в, ф.*

2. *Тиль тутукълары* тильнинъ ог кыысында, ортасында я да артында пейда олалар: *т, н, д, р, л, с, ш, ж, з, дж, ч, ц, щ, й, к, г, нъ, гъ, къ, х.*

244-иш. Метинни окъунъыз. Дудакъ тутукъларынен ве тиль тутукъ-ларынен башлангъан сёзлерни эки сырагъа болип язынъыз.

Огюмде чёлъ корюнди. Айланчыкъ, тозлу ёл, чёлъни кести-рип, къайдадыр кете. О, манъа: «Юрь, санъа даа корьмеген ерлеринъни косьтерейим», — деген киби келе. Кери къайтмакъ истемейим, эп илери адымлайым.

Июль кунеси аваны кыыздыра. Аякъкъапларымнынъ тозуны къакъайым деп, ёлнынъ четине чыкътым. Козюме мор, сары чечеклер чалынды. Бу аджайип чечеклерни топламагъа тутун-дым ве уйле олгъаныны дуймай къалдым. Этрафыма бакъ-ындым. Сол тарафта, бираз авлакъта, тегерек дамлы эвчик корюнди. Онъа догъру адымладым, эппейи якъынлашкъан сонъ, онынъ эв олмагъаныны бильдим.

Дженк йылларында япылгъан дот экен. Арадан чокъ йыл-лар кечкен олса да, дешетли чатышманынъ излери даа силин-меген.

(Рустем Алиев)

245-иш. Ашагъыда берильген джедвельни толдурынъыз.

Пейда олув ерине коре тутукъ сеслерни косътерген арифлер

Дудакъ тутукълары	Тиль тутукълары
...	...
...	...

246-иш. Берильген тезайтымларны тез ве догъру теляффюз этмеге огренинъыз. Дудакъ ве тиль тутукъларыны бельгиленъыз.

Къабакъны къакъкъанда
Этеми такъ-такъ?
Тыгъыртсанъ ашагъы,
Кетеми тап-тап?
Пишкенми, чийми?
Истесенъ, ач бакъ.
Лезетин бильмекчюн,
Астына от якъ!

Учь къатлы, учь тезайтым,
Бир кунъ эгерлеп атын.
Энген озенге якъын,
Тюшюнинъ, янъылманъ
сакъын,
Ёлда джоюлгъан айтым,
Тап да, башкъадан айтынъ.

(*Билял Мамбет*)

247-иш. Метинни кочюрип язынъыз. Къайд олунгъан сёзлерде тутукъ сеслерни талиль этинъыз.

Айшечик, **инджечик** бойнуны узатып, газетадаки ресимни дикъкъатнен бакъты.

— Анай, мен де йылдызларгъа учмакъ истейим! — деп къычырды Айшечик ве **бабасынынъ** тизлеринден тюшип, анасынынъ янына барды. **Газетаны** озь элине алып, бир даа ресимге бакъты.

Анасы къакъылдап кульди ве къызынынъ къувурчыкъ сачларындан сыйпап:

— **Окъуп** буюсенъ, бу истегинъ де ерине келир, — деди. — Лякин истек деген шей эр даим къавий олмалы, онъа джангонъюльден ынтылмалы. **Анълайсынъмы?** Зарары ёкъ, буюсенъ, эр шейни анъларсынъ.

(*Эмиль Амит*)

248-иш. Метинни окъунъыз. Къайд олунгъан сѣзлерде тутукъ сеслернинъ чешитлерини бельгиленъыз.

Куку къушунунъ сесинден уяндым. О, тосат-тосат башыны, саат ичиндеки къафестен чыкъарып, кукулай эди. **Динълендим.** Эвде, гъалиба, **кимсе** ёкъ, эр кес эрте-ярыкъ ишке кеткен. **Кийинип,** азбаргъа чыкътым. Аран ичиндеки пиченнинъ къокъусы бурнума урды. Ичимни толдурып нефес алдым. **Чешмеде** бетимни ювдым. Сонъра аятта, софра устюндеки отъметтен бир тилим кесип, копюрте-копюрте **сарымсакъладым,** сют толу **мешребени** огюме чектим.

Ичерицен саатнынъ тыныкъ сеси **эшитильмекте.** Азбарда **зердали** тереги устюндеки къушчыкъларнынъ чивильдисине динълене-динълене бираз къапындым, кене тышары чыкътым.

(Рустем Алиев)

249-иш. Шиирни кочюрип язынъыз. Къайд олунгъан сѣзлернинъ созукъ ве тутукъ сеслерини талиль этинъыз.

Чѣльге чыкътыкъ, **джыйдыкъ** чечек,
Ялан дегиль, айтам керчек.
Пападие, сары ляле,
Эбен комеч, къокъла чечек.

Фатма, Амет, Эсмашерфе —
Кеттик бизлер **чѣльге** эрте.
Эр кес **джыйды** севгенини,
Мен топладым тек мелевше.

(Аблязиз Велиев)

**Сагъыр ве янъгъыравукъ тутукъ сеслерни
ифаделеген арифлер**

Ашагъыда берильген сёзлерни окъунъыз. Къайд олунгъан тутукъларны бири-биринен тенъештиринъыз. Бу арифлернинъ къайсы бири давушнен, ангиси шувултынен айтыла? Къайсы бирилерининъ теляффузында сес безлери иштирак эте?

бара
вакъыт
гуллер
дам
джилек
заман
гъалиплер

пара
факъат
кулер
там
челек
саман
къальплер

1. *М, н, нъ, л, р* арифлерини окъугъанда, давуш эшитиле (сонор сеслер);
2. *Б, в, г, гъ, д, ж, з, й, дж* арифлерини окъугъанда, эм давуш, эм шувулты эшитиле (янъгъыравукъ сеслер);
3. *П, ф, к, къ, т, с, ш, х, ч, ц, щ* арифлерини окъугъанда, тек шувулты чыкъа (сагъыр сеслер).

Тутукълар	Чифтли	Чифтсиз
Янъгъыравукъ Сагъыр	<i>б, в, г, гъ, д, дж, ж, з п, ф, к, къ, т, ч, ш, с</i>	<i>л, м, н, нъ, р, й ц, х, щ</i>

250-иш. Ашагъыдаки джедвельни мисаллернен толдурынъыз.

Янъгъыравукъ тутукънен башлангъан сѣзлер	Сагъыр тутукънен башлангъан сѣзлер
...	...

251-иш. Ашагъыда берильген сѣзлерде нокъталар ерине тутукъларнынъ янъгъыравукъ чифтлерини язынъыз. Бу сѣзлернен бирер джумле тизинъыз.

Акъа — а..а, ис — и.., сес — се.., тава — ..ава, тюс — тю.., эски — э...и, фысылты — ..Ы..ЫЛ..Ы.

252-иш. Ашагъыдаки метинни кочюрип язынъыз. Сагъыр тутукъларны бир сызыкънен, янъгъыравукъ тутукъ арифлерни эки сызыкънен къайд этинъыз.

Сентябрь айынынъ сонъки кунълери эди. Кунешнинъ сьджагъы эксильген. Чѣллерде, къырларда отлар къурумагъа, багъчаларда япракълар сарармагъа башлагъан эди.

Мавы къанатлы, къара бенечиклери олгъан, кок козьлю, назик аякълы, севимли кобелечик къонмагъа бир чечек я бир ешилъ от тапалмай, къайгъыланьп юре эди.

Бир кунъ кобелечик де омюрининъ биткенини тюшюнип юргенде, къаршыдан къалын къурсакълы, къара козьлю, сары къанатлы, токъал бурунлы бир балкъуртнынъ кельгенини коръди.

(Абдулязиз Герайбай)

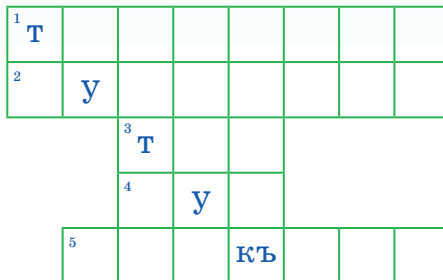
253-иш. Ашагъыда берильген сѣзлерни джедвельге ерлештиринъыз.

Сагъыр тутукълы сѣзлер	Янъгъыравукъ тутукълы сѣзлер
...	...

чий — джый, чай — джай, эски — эзги, адым — атым, куль — гуль, аз — ас, джан — чанъ, джам — чам, дерс — терс, пычакъ — быджакъ, якъ — ягъ, такъ — дагъ, заман — саман, вакъыт — факъат, ягъды — якъты, агъыр — акъыр.

254-иш. Кроссвордны толдурынъыз.

1. Тишлери чокъ, тишлемей.
2. Эки келиним бар: «Кель-кель» — десем, кельмей, «Кельме-кельме», — десем, келелер.
3. Аран толу акъ тавукъ.
4. Мени айры ашамайлар,
Менсиз де ич яшамайлар.
5. Дагъдан келир арапчыкъ,
Аягъында чорапчыкъ.

255-иш. Нокъталар ерине янъгъыравукъ тутукъларнынъ сагъыр чифтлерини язынъыз.

Бара — ..ара
авда — а....а
гуль — ..уль
багъ — ба..
адым — а..ым

джам — ..ам
тюз — тю..
бек — ..ек
аз — а..
був — пу..

*абер
авъяр
адим
айыр
алкъ*

42-нджи ДЕРС

Нутукъ инкишафы дерси

Фикир юрютюв метини

Фикир юрютюв метинине не ичюн? кибди суаль къоймакъ мумкюн.

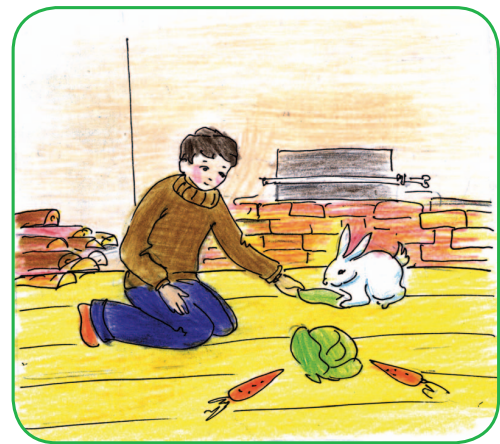
Фикир юрютюв метинининъ язув тертиби:

1. Беян этеджек фикринъизни къыскъа ве анълайышлы шекильде тизинъиз.
2. Бу фикирни исбатламакъ ичюн, козеткен адисе, вакъ-иалардан мисаллер кетиринъиз.
3. Беян эткен фикринъизни нетиджеленъиз.

Фикир юрютюв иншасынынъ схемасы:

1. Эсас фикир.
2. Исбатлар:
  - а) ...;
  - б) ...;
  - в) ...
3. Нетиджелер.

256-иш. Берильген ресимни дикъкъатнен сейир этип, «Тавшанчыкъ» серлевалы фикир юрютюв иншасы язынъыз.

**Текрарлав дерси
(фонетиканы текрарлав ве пекитюв)**

Суаллерге джевап беринъиз.

1. Созукъ сеслерни ифаделеген къач ариф бар?
2. Къалын сеслерни теляффюз эткенде, тилимиз къайда чекиле, агъызымыз насыл ачыла?
3. Индже сеслерни теляффюз эткенде, агъызымыз насыл ачыла, тилимиз къайда чекиле?
4. Даима къалын ве даима индже сеслери насыл арифлернен косьтериле?
5. Эм къалын, эм индже сеснен окъулгъан созукъ арифлерни айтынъыз.
6. Шимдики къырымтатар эдебий тилинде, тутукъ сеслерни косьтермек ичюн къач дане ариф бар?
7. Пейда олув ерине коре тутукъ сеслер насыл группаларгъа болюнелер?
8. Къайсы сеслер тиль ве дудакъ тутукълары сайылырлар?
9. Насыл тутукълар сагъыр ве янъгъыравукъ чешитлерге кирелер?
10. Эджа ве ургъунынъ аляметлерини изаланъыз.

257-инш. Ашагъыдаки икяе парчасыны кочюрип язынъыз. Къайд этильген сёзлернинъ фонетик талилини этинъиз.

Фонетик талиль тертиби:

1. *Сес ве арифлернинъ микъдары (не къадар сес, къач ариф-нен косьтериле?).*
2. *Эджаларнынъ микъдары ве чешитлери (ачыкъ, япыкъ).*
3. *Ургъулы ве ургъусыз эджалар.*
4. *Созукъ сеслернинъ хусусиетлери (къалын-индже, дудакълы-дудакъсыз).*
5. *Тутукъ сеслернинъ хусусиетлери (сагъыр-янъгъыравукъ).*

Олар татлы ве кьокьулы балны чечеклерден топлайлар. Балкьуртлар инсанлар ичюн пек файдалыдырлар. Балкьуртлар пек низамлылар. Бир группасы чечеклерден бал топлай. Экинджиси ювада йымырта кьозлай. Бу йымырталардан яш балкьуртлар мейдангъа келе.

(А. Къарабаш)

258-иш. Метинни окьунгъыз. Сёзлердеки созукъ сеслернинъ хусусиетлерини талиль этингъыз.

Эали тек джума куньлери озь хызмети иле мешгъуль ола... кой этрафындаки кьырларда кутюклерни тюбю-тамырындан сёкип, ташлардан темизлеп, мийра, яхуд чайырлар ясай, оларда богъдай сача, себзеват асрай. Амма эльде этильген бу кичик берекет кечиниш ичюн кяфи дегиль. О себептен, койлюлер тангда тёшектен кьалкьып, бир кесек отьмек ве бир баш сарымсакъ алып, богъчалап, юксек дагъларгъа кете, бутюн кунь къаяларгъа, сырымларгъа тырмашып, доланып, акъшам, кеч олгъанда, аркьаларында ярымшар чувал фындыкъ, ювез, яхуд ахлап иле эвге къайтып келелер.

(Шамиль Алядин)

259-иш. Схемаларгъа эссланып сёзлер язынгъыз.

Шартлы бельгилер: ○ — созукъ сес, △ — тутукъ сес.

○△○   ○△△○   △○△○   △○△○△
...   .

260-иш. Ашагъыдаки джедвельни толдурынгъыз.

Тутукъ сеслерни ифаделеген арифлер		
сагъыр	сонор	янъгъыравукъ
...	...	...

261-иш. Метинни кочюрип язынъыз. Къайд олунгъан сёзлернинъ тутукъ сеслерини талиль этинъиз.

Тамам бу гедже **къаравуллыкъ** Рефатнынъ небетине кельгенинден, Рефат, къаянынъ устюндеки буюк **эмен** агъачынынъ къувушына **кирип** сакъланаракъ, **этрафны козьден** кечирмеге башлады. **Гедже** зиядесиле къаранлыкъ, узакътан ич бир шей корьменинъ чареси ёкъ. **Ялынъыз** чытырдыдан кельген кишини дуймакъ мумкюн эди.

(Джемиль Сейдамет)

262-иш. Схемаларгъа бакъып, сёзлерни дефтеринъизге язынъыз.

с × з	т × ш	къ × ш
с ◦ з	т ◦ ш	къ ◦ ш
къ × рт	с × з × къ	
къ ◦ рт	с ◦ з ◦ къ	

Шартлы бельгилер: × — дудакъсыз сес,
◦ — дудакълы сес.

263-иш. Шиирни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлернинъ созукъ сеслерини талиль этинъиз.

Ана тили

Догъгъан еринъ Къырым сенинъ,
Эр тильнинъ бар догъгъан ери.
Догъгъан еринъ киби дюльбер,
Аджайипсинъ, Ана тили!

Откъа атты, ерге къатты,
Не япмады отмюш санъа!..
Откъа кирип, кульден чыкътынъ
Сен халкъымны **яшатмагъа**.

(Идрис Асанин)

264-иш. «Йылнынъ энъ гузель мевсими» серлевалы метин язынъыз. Джумлелеринъиздеки сёзлерде созукъ ве тутукъ сеслерни къайд этинъиз.

Нутукъ инкишафы дерси

Ресим узеринде иш

265-иш. «Бизим къоранта» ресимини диккъъатнен бакъынъыз. Мында тасвирленген инсанларнынъ кыяфетлерине ве аректлерине эасланып, тарифлейиджи инша язынъыз. План тизип, серлева уйдурынъыз.

Къалын, индже созукъ сеслернинъ уйгъунлыгъы

Ашагъыда берильген сёзлерни окъунъыз. Сёзлернинъ тамырында кельген созукъ сеслерни талиль этинъиз.

азбар
панджа
орду
юкълай

эзбер
пенджере
орътю
тюше

Сёз тамырында созукъ сеслер я къалын, я индже оалар. Меселя: *ана, ине, акъа, еке* киби.

Базы эджнебий тиллерден алынма сёзлер бу къаидеден истисна ола.

Меселя: *газета, талебе, дивар, тарих, макъале* киби.

266-иш. Берильген метинни окъунъыз. Къалын, индже созукъларнынъ имлясыны талиль этинъиз.

Чиркий учып кельди ве арслангъа шойле деди: «Сени пек къуветли деп айталар. Сен тишлеринънен кемире, панджала-рынънен тырнай экенсинъ. Бунынъ керчек олгъаныны анъламакъ ичюн, сенинънен курешмек истейим. Къоркъмасанъ, чыкъ къаршыма!».

Арслан, тишлерини сыкъып ве чырайыны сытып, озь къараманлыгъыны чиркийге бильдирмек истеди. Чиркий, вызылдап, арсланнынъ чыпакъ бетини, бурнуны тишлемеге башлады. Арслан ачувланып, озь бетини панджаламагъа ве тырнамагъа башлады, бетининъ териси сыдырылып, къангъа боянды ве арсланнынъ такъаты битип, ерге йыкъылды.

(Халкъ масалындан)

267-ипш. Метин парчасыны кочюрип язынъыз. Нокъталар ерине, къалынлыкъ-инджелик къайдесине эасланып, келишкен созукъ арифни язынъыз.

Баарь кельди

Сабырс..зл..кънен бекленильген баарь кельд.. . Артыкъ авал..р къызд.. . Тышта къышн..нъ къулакъл..рн.. кираз киби къызарткъ..н серт, сувукъ боран.. ёкъ. Он..нъ ерин.. юзьлерн.. охшагъан серин денъиз ельч..г.. эсе.

Ерн..нъ къышл..къ памукъ ёргъан..н.. — мавы, сары ве без къокъул.. чечеклернен нагъышлангъан ешилъ макъат денъишт.. рд.. . Багъч..л..р гульгюли ве без чечекл..рнен орътюнген кираз, вишне терекл..ринен ярашт.. .

Кузъд.. сыджакъ тарафл..ргъа учып кетк..н къушч..къларн.. нъ бир чокъус.. энди къайт..п кельд..л..р. Олар шенълен..п, чивильдешип уча ве чечеклернен ярашкъан дюльбер терекл..р устуне къонып, шенъ йырларын.. йырлайлар.

(И. Бахшыш, А. Къарабаши)

268-ипш. «Меним севимли масалым» серлевалы къыскъа инша язынъыз. Джумлелерде олгъан сёзлерни, къалынлыкъ-инджелик къайдесине эасланып, талиль этинъиз.

269-ипш. Ашагъыдаки джедвельни мисаллернен толдурынъыз.

Къалын созукъларнен кельген сёзлер	..., ..., ..., ...
Индже созукъларнен кельген сёзлер	..., ..., ..., ...
Эм къалын, эм индже созукълы сёзлер	..., ..., ..., ...

Тамырынъ сонъки эджасы къалын созукъ сеснен кельсе, онъа къошулгъан ялгъамасы да къалын созукъ сеснен олмалы.

Месея: *китап-лар-ымыз-дан, къарандаш-лар-гъа.*

Эгер сёз тамырында сонъки эджа индже созукънен олса, онъа къошулгъан ялгъамалар да индже созукънен олмалы.

Месея: *талебе-лер-и-миз-ни, дефтер-лер-ге.*

270-иш. Метинни язынъыз. Къалын созукълы ялгъамаларны бир сызыкънен, индже созукълы ялгъамаларны эки сызыкънен бельгиленъыз.

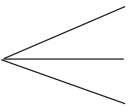
Къышнынъ сонъки айы эди. Алинен Энвер чаналарыны тар-тып, къыргъа ашыкъалар: дерслерден сонъ бош вакъытта ойнамагъа ким истемез?

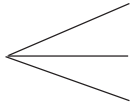
Алинен Энвер — айырылмаз достлар. Олар бир сыныфта окъуйлар. Экиси де аляджылар. Зайыф окъугъан талелелерге достлар ярдым этелер. Арсыз ве тенбель балаларгъа исе къаршы туралар. Спорт ве беден тербиесинен де пек достлар. Хусусан, футбол ойнамагъа пек севелер. Бу эки дост эр бир иште сыныф-дашларына орънек ола билелер...

Олар тезден къыргъа етип кельдилер. Энъ юксек ерге чыкъкъан сонъ, вызнен ашагъы тайдылар. Балаларнынъ оюны эп къызышты: буюк сурьатнен юксекликтен таймакъ эм меракълы, эм де зевкълы ве эеджанлы ола.

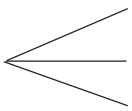
(Эскендер Фазыл)

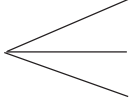
271-иш. Ашагъыда берильген сёзлерге уйгъун кельген ялгъамалар язынъыз. Бир къач сёзнен джумлелер тизинъыз.

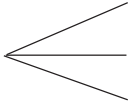
пычкъы ...
...
...

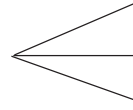
иш ...
...
...

аёнк
сеяат
мельэм
шеэр

эренде ...
...
...

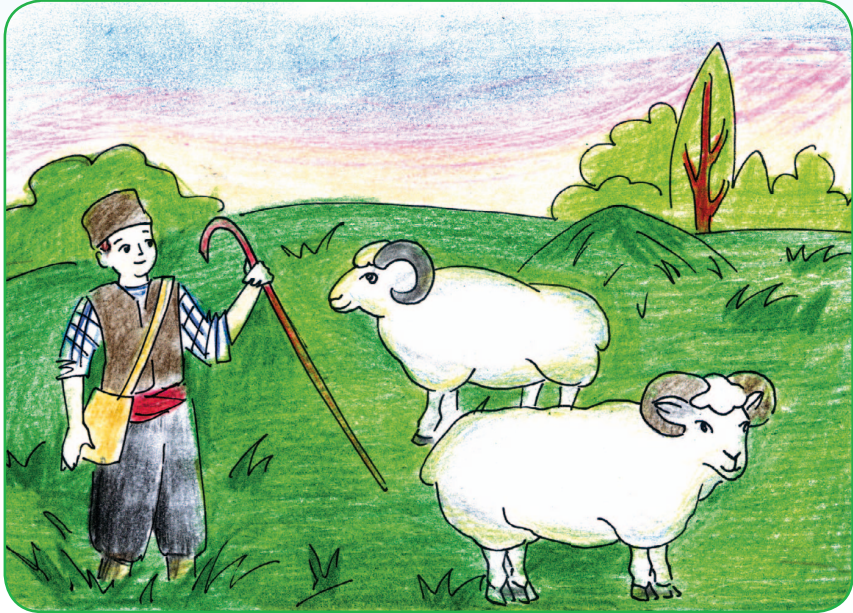
бурав ...
...
...

балта ...
...
...

чёкюч ...
...
...

272-иш. Шиирни окъунъыз. Сёзлерни эки сырагъа кочюрип язынъыз: а) къалын созукълы ялгъаманен кельген сёзлер; б) индже созукълы ялгъаманен кельген сёзлер.

Эмджем къоюн бакъа чокътан,
Пек унерли, намлы чобан.
Яйлаларгъа мен чокъ барам,
Чалашында ятып къалам.

Бу баарь де, кене бардым,
Къозучыкълар корип къалдым.
Не де гузель къозучыкълар!
Мен оларгъа пек сукъландым.

Ешилъ отлар арасында
Ойнашалар, алышалар.
Акъшам олса, къошарларгъа
Сюрю-сюрю толушалар.

(Черкез-Али)

Дудакълы созукъ сеслернинъ уйгъунлыгы

Ашагъыда берильген сёзлернинъ тамырында кельген созукъ сеслерни талиль этинъиз:

бугунъ	утю
одун	копюр
гонъюль	чукъур
осьмюр	узун

Сёзнинъ тамырында биринджи эджа дудакълы созукъ-нен кельсе, онъа къошулгъан экинджи эджа да дудакълы сеснен олмалы (эгер экинджи эждада *а*, *е* созукълары олмаса).

Истисна: экинджи эждада *а*, *е* созукълары келе билир.
Месея: *копек*, *урба*.

273-иш. Нокъталар ерине, дудакълылыкъ къаидесине эасланьп, келишкен созукъ сесни косътерген арифъ язынъыз.

Буг..нь, ком..р, од..н, гонъ...ль, бур..н, кок..с, уз..н, тол.., чукъ..р, коп..р, къурш..н, тют..н, бул..т, докъ..з, бу..к, сув..къ, къоз.., къо.., юз..м, тор..н, осьм..р, урл..къ, бульб..ль, къу.., ургъ.., дом..з, чом..ч, окс..з, соз..къ, тут..къ, кулл..к, бойн..з, гуг..м, юз..к, къут.., къомш.., бут..н, ол..м, сол..къ, кузъг.., гъур..р, чёк..ч, чуб..къ, пуск..ль, мушк..ль, нох..т, тюш..ндже.

274-иш. Ашагъыда берильген джумлелерни кочюрип язынъыз. Къайд олунгъан сёзлернинъ имлясыны талиль этинъиз.

1. Узундыр бою, ешилъдир сою,
Акътыр къаны, сувдыр джаны.
(*dv1qX*)

2. Эв тёпеси оюлды,
Ичиндеки джоюлды.
(*vshd1qwt1qU*)

тюкян
гугюм
мукъфат
теляффюз

3. Меним битам Тавбадракъ коюнде догъды. Догъгъан кунюне мен онъа кузьгю ве пуськюлли шал багъышладым.

275-иш. «Кузьде коюмизде...» джумлесини девам этип, къыскъа икяе язынъыз. Сёзлернинъ имлясыны талиль этинъыз.

276-иш. Ашагъыда берильген сёзлердеки созукъ сеслерни талиль этинъыз: бир эджалы дудакълы сеснен кельген сёз тамырына насыл ялгъамалар къошула?

къуш+чу	дост+лукъ
сют+чю	козь+люк
ёл+джу	туз+лукъ

Бир эджалы дудакълы сеснен кельген сёзлерге къошулгъан ялгъамаларда дудакълы созукъ сес язылыр.

Истисна:

Базы ялгъамалар дудакъсыз шекильде язылырлар.

1. Саиплик ве тюшюм келиш ялгъамалары: *дост+нынъ, сют+ни.*

2. Охшав-кичильтюв ялгъамаларында: *къуш+чыкъ, кузь+чик.*

3. Хаберлик ялгъамаларда: *дост+ым, дост+сынъ, дост+тыр.*

4. Алфииль япыджы ялгъамаларда: *ор+ып, кус+ип.*

5. Кечкен заман фииллеринде: *ол+ды, ур+ды.*

277-иш. Берильген джумлелерден дудакълылыкъ къаидесине бойсунгъан ве истисна оларакъ язылгъан сёзлерни сечип язынъыз.

1. Онынъ устю тем-тегиз, асты исе бираз тюкюлю олып, дигер емиш тереклерининъ япракъларындан буюкче эди.

2. Сыгъыр сютю файдалыдыр.

3. Меним буюк агъам — оджадыр.

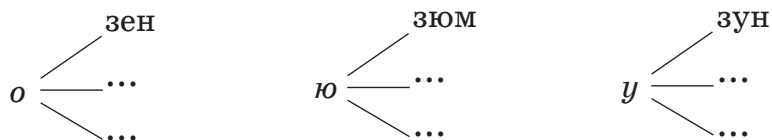
4. Юксек ювез тереклери коюмизни яраштыра.

5. Табиат тегерегинде учюнджи ве дёртюнджи сыныф талебелери кузь осюмликлерини огренелер.

278-иш. Нокъталар ерине уйгъун кельген ялгъамалар язынъыз.

Дудакълы созукънен кельген ялгъамалар язынъыз	Дудакъсыз созукънен кельген ялгъамалар язынъыз
<p>ёл + ... ун + ... дёрт + ... кузь + ... козь + ... от + ...</p>	<p>дост + ... кгол + ... туз + ... ур + ... ол + ... кзуш + ...</p>

279-иш. Берильген схемаларгъа эасланып сёзлер язынъыз.

280-иш. Икяе парчасыны кочюрип язынъыз. Нокъталар ерине дудакълылыкъ къайдесине эасланып, келишкен созукъ сесни косьтерген ариф язынъыз.

Кузьде, авалар сув..магъа башламасынен, авушыджы къушлар сыджакъ мемлекетлерге уч..п кетмеге азырланалар. Бу уч..п кетюв чешит къушларда чешит тюрл.. ола. Къушлар озь ерлеринден уфакъ сюр..чиклернен кочелер. Дженюпке якъынлашкъанда, сюр..чиклер бир ерге къош..лалар, бир къач бинъ къуш ола ве илериге догър.. бул..тдай олып кетелер.

Адетиндже, къушларнынъ эр бир со.. айры башына сюр..нен уча. Лякин чешит къушларнынъ сюр..лери бир ерге къош..лгъан вакъытлар да ола.

Къушларнынъ бир со.. куньд..з учалар, геджелери исе раатланалар. Баарьде бизге кеч уч..п кельген къушч..кълар эрте уч..п кетелер.

(И. Бахшыш, А. Къарабаши)

Нутукъ инкишафы дерси

Оданынъ тарифи

Оданы тарифлегенде, оданынъ аляметлери, анда тургъан эшьялар тасвирлене.

281-иш. «Эмек дерсинде» ресимине бакъып, эмек одасынынъ тарифи язынъыз.

Ашагъыдаки суаллерге эсасланынъыз.

1. Бу насыл устахане?
2. Рафларда насыл алетлер тура?
3. Эмек одасында кимлер чалыша? Балаларгъа адлар къойып, насыл ишлер беджергенлерини тариф этинъиз.

**Созукъ сеслернинъ уйгъунлыгъы
(умумийлештириджи дерс)**

282-иш. Ашагъыда берильген джедвельни дикъкъатнен козетинъиз. Бу джедвельге эасланып, суаллерге джевап беринъиз: 1. Къалынлыкъ-инджелик имля къайдеси неден ибарет? 2. Насыл сёзлер бу къаидеден истисна оларар?

Къалын-индже созуқларнынъ уйгъунлыгъы			
къалынлыкъ		инджелик	
сёз тамырында	ялгъамаларда	сёз тамырында	ялгъамаларда
<i>ана</i>	+ лар + ымыз + ны	<i>ине</i>	+ лер + имиз + ни
<i>яза</i>	+ джакъ + лар	<i>келе</i>	+ джек + лер
<i>алты</i>	+ шар	<i>еди</i>	+ шер
<i>якъын</i>	+ лар + да	<i>бугунъ</i>	+ ден
<p>Истисна: базы эджнебий тиллерден кирген сёзлернинъ тамырлары бу къаидеден истисна ола: <i>газета, дивар, талебе.</i></p>			

283-иш. Метинни ифадели окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлернинъ язылувыны, имля къаидесине эасланып, талиль этинъиз.

Айшечик беш **яшында** олса да, къартанасындан дюнья къа-дар шей **огренди**: ятса — **геджелер** хайыр, турса — сабалар хайыр; **софрагъа** отурса — бисмилля, софрадан турса — кисе-нъизге бинъ **берекет**; мусафир кельсе — хош **кельдинъиз**, эвге **буюрынъыз**, кетселер — **огъурлы ёллар олсун**, кене келинъиз, тиземе, алама, эмджеме, дайыма селям денъиз...

Айшечик къокъласыны тенбиелеп, онъа айнены йырлагъан арада, софагъа **къартанасы** келип кирди.

— Вай, бебийим, сен энди **турдынъмы**? Даа эрте де?

— Эрте тургъаннынъ къысмети артыкъ, — деди Айшечик, къартанасыны такълид этип. — Иш адамлары эрте туралар.

— Я сенинъ насыл ишинъ бар?

— Я мен бугунъ балалар багъчасына бараджам да!

Айшечик къартанасынынъ дюнья къуванчы, эльден-ельден сакълап осьтюрген тосунчыгъы ве бирден бир эгленджеси эди.

(Юсуф Болат)

284-иш. Имля лугъатындан сёзлер сечип, эки сырагъа язынъыз: а) къа-лын созукъларнен кельген сёзлер; б) индже созукъларнен кельген сёзлер.

285-иш. «Табиатшынаслыкъ дерсинде» серлевалы диалог уйдурынъыз. Диалог иштиракчилери: табиатшынаслыкъ оджасы ве талебе (оджа кечкен мевзулар боюнджа талебеге суаллер бере).

286-иш. Джедвельге бакъып «Дудакълы созукъларнынъ уйгъунлыгъы» къайдесини изаланъыз.

Дудакълы созукъларнынъ уйгъунлыгъы	
Сёз тамырында	Ялгъамаларда
<i>омюр</i> <i>гонъюль</i> <i>осьмюр</i> <i>бурун</i>	<i>ёл+джу</i> <i>дёрт+люк</i> <i>туз+лу</i> <i>узъ+дюр+ди</i>
Истисна: <i>копек</i> , <i>урба</i> , <i>ода</i>	Истисна: 1) саиплик ве тюшюм келиши; 2) охшав-кичильтюв; 3) хаберлик; 4) кечкен заман фиили; 5) алфииль ялгъамалары

287-иш. Шиирни кочюрип язынъыз. Дудакълылыкъ къайдесине уйгъун сёзлернинъ тюбюни сызынъыз.

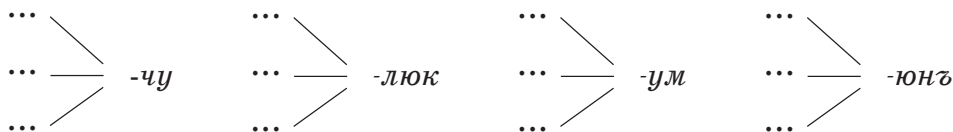
Омузымда — Ер шары,
Тюшюнджемде — халкъ гъамы,
Уфукъларгъа чапмакънен
Оте сабам, акъшамым.

Деделер айткъан киби: —
«Омюр озю беш куньлюк».
Къузгъун киби башымда
Авеленме, тюшкюнлик.

(Мамбет Аблялимов)

288-иш. Имля лугъатындан дудакълы созукъларнен кельген сёзлерни сечип, кочюрип алынъыз.

 289-иш. Схемаларгъа эасланып, сёзлер язынъыз. Бир къач сёзни джумлелер ичинде къулланынъыз.

Тутукъ сеслернинъ уйгъунлыгъы

Ашагъыда берильген сёзлерде ян-янаша кельген тутукъ сеслерни талиль этинъыз.

багъджы
иштен
гузельдже
осьтюрди

тездже
докъуздан
отъкюр
атта

Сёзиниъ тамырында ве тамыргъа къошулгъан ялгъамаларда янъгъыравукътан сонъ янъгъыравукъ тутукъ, сагъыр тутукътан сонъ сагъыр тутукъ келир.

Ихтар:

1. Сонор тутукълар эм сагъыр, эм янъгъыравукъ тутукълар янында келирлер.

2. *-даш, -деш, -дар, -дер* ялгъамалары сагъыр тутукълардан сонъ да келе биле: *меслек-деш, юрт-даш, эмек-дар.*

3. *-чыкъ, -чик* ялгъамалары: *дефтер-чик, козь-чик.*

290-иш. Берильген метинден уйгъунлашып кельген ве тутукълары олгъан сёзлерни кочюрип язынъыз.

Эр куньки киби, бугунь акъшам да таячыгъынен ёл араштырып, Алимни къаршыламакъ ичюн, кой юкъарысына догърулды. Бираздан акъшам тынчлыгъыны бозып, кой сокъакълары отлакътан къайткъан айванларнынъ сеслеринен джанланды.

Азамат акъай, сокъакъ башындаки эв диварына таянып, беклеп турды. Шу арада сыгъырларнынъ бири, онъа догърулып, бир къач керелер мунъреди, тилинен онынъ къолларыны ялады. Азамат акъай сыгъырыны танып, онынъ къашкъа башыны сыйпады.

(Юсуф Болат)

291-иш. Метинни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлернинъ имлясыны изаланъыз.

...О, бешинджи сыныф талebesи. Сыныф аркъадашлары, бутюн мектеп талebelери оны не къадар тербие этмеге тырышса да, о, **олардан** узакълаша, озъ бильгенини япа.

Оджа Аметни харита янына **чагъырды**. Амет не ичюндир утана, **юзю** къызара эди. Оджа:

— Амет, Африканы косьтерчи, — деди.

Амет, къолуна таякъны алып, буюк харита устюнде **о якъкъа-бу якъкъа юрьгюзмеге** башлады ве таякъны Америка устюнде **токътатты** да: « Иште бу, оджам», — деп, яваштан штаныны юкъары котерди.

Оджа:

— Ёкъ, Амет, буюк янълышлыкъ япасынъ, **дерсте** эр вакъыт ойнайсынъ, чалышмакъ керек, **аркъадашларынъдан** утан, бу йыл да **сыныфта** къалсанъ, **мектептен** чыкъарармыз, — деди.

(Бекир Ваан)

292-иш. Шиирни окъунъыз. Тутукъ сеслерининъ уйгъунлыгъы къаидесине уйгъун шекильде язылгъан сёзлерни сечип, дефтерге язынъыз. Имля къаидесини агъзавий шекильде изаланъыз.

Чегертки

Йымыртадан догъармыз,
Баба неслин къувармыз.
Пек чалышкъыр балкъуртдай
Саба эрте турармыз.

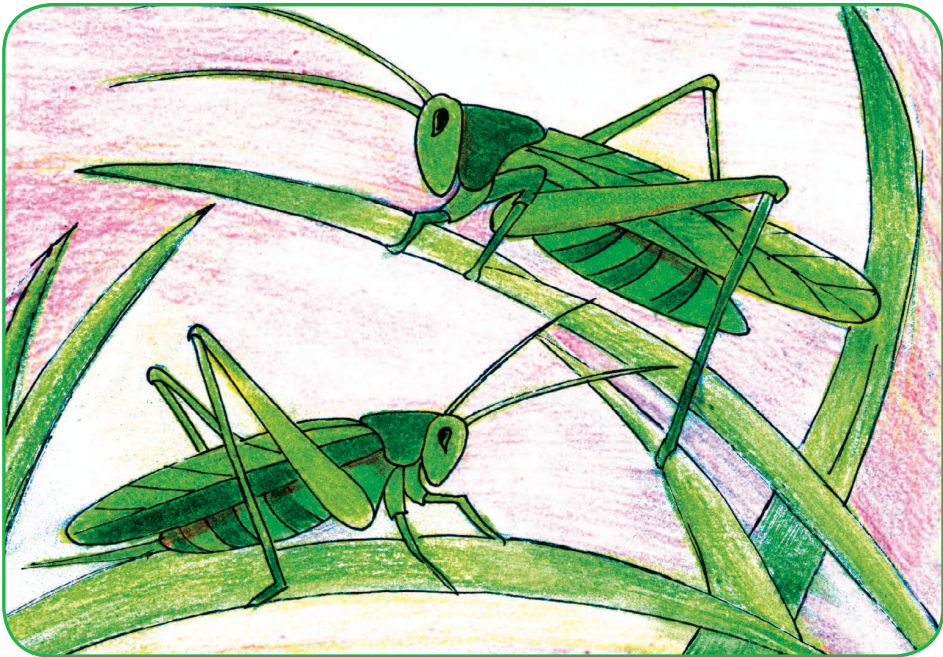

Чельде, къырда яшармыз,
Къуртчыкъларны ашармыз.
Балаларны корьгенде
О якъ, бу якъ къачармыз.

Багъча, бостан севермиз,
Дёрт ай яшай, олермиз.
Омрюмизнинъ ичинде
Эп секирип юермиз.

Бутюн язда эр ерде
Пырылдармыз, пырылдар.
Къурсагъымыз тойгъан сонъ
Чырылдармыз, чырылдар.

(Абдулязиз Герайбайдан)

293-иш. Ашагъыдаки вазиятке диалог тизинъиз: бир талебе — ана тили оджасы «Тутукъ сеслернинъ уйгъунлыгъы» къайдеси боюнджа суаллер бере, экинджи — 5-инджи сыныф талебеси суаллерге джеваплана.

294-иш. Метинни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлерни сечип, созукъ ве тутукъ сеслерни талиль этингиз.

Бекир Чобан-заде **къыскъа** омрю ичинде учъ юзге якъын ильмий ве ильмий-методик эсер яратты. Онынъ **эсерлери** рус, къырымтатар, азербайджан, озъбек, туркмен, къазах, тюрк, маджар, алман, франсыз **тиллеринде** басылып чыкъты. Озь ана тилинден гъайры, Бекир Чобан-заде рус, эрмени, гурджи ве бутюн **тюркий** халкъларнынъ тиллеринде **сербест** лакъырды эте эди. Бунынъле бирге о, эджнебий тиллерден маджар, чех, алман, франсыз, арап, фарс, тюрк тиллерини де яхшы биле эди. Озюнинъ ильмий эсерлеринде айры **фикирлерини** тасдыкъламакъ ичюн, эджнебий тиллерден бир чокъ **мисаллер** кетирген.

(Айдер Меметов)

295-иш. Метинни кочюрип язынъыз. Нокъталар ерине, сагъырлыкъ-янъгъыравукълыкъ къайдесине эасланып, керек тутукъ арифни язынъыз.

Бир кунъ бабамнен дагъ..а бардыкъ. Къызыл..ыкъ джыйдыкъ. Темиз ве буз киби салкъын сувнынъ башын..а отур..ыкъ, отъме..имизни ашадыкъ. Къызылчыкъ толу сепе..леримизни алдыкъ, эвге къайтмакъ ичюн ёлгъа чыкъ..ыкъ. Къайт..анда ёл кенарында бир яш адж..ы алма тере..и корь..ик.

Кузь..е бабам, терекни еринден чыкъарып, кой багъчасына кетирип отурт..ы. Баарь..е бу терек де, башкъалары киби, ешерип ярашты.

50-нджи ДЕРС

Сингармонизм къаиделери (умумийлештириджи дерс)

296-иш. Суаллерге джевап берингиз:

1. Сингармонизм насыл имля къаиделеринден ибареттир?
2. Къалынлыкъ-инджелик къаидесини изалап, мисаллер кетирингиз.

3. Дудакълылыкъ-дудакъсызлыкъ къайдесини анълатынъыз. Дудакъсыз созукъларнен язылгъан ялгъамаларны мисаллернен косьтеринъыз.

297-иш. Метинни окъунъыз. Къалынлыкъ-инджелик къайдесине бойсунгъан сёзлерни бир сызыкънен, дудакълылыкъ-дудакъсызлыкъ къайдесине эсаслангъан сёзлерни эки сызыкънен бельгиленъыз.

Узакътан дагълар айбетли корюнелер. Оларнынъ башлары узеринде топ-топ чуллу булутлар долашалар. Лякин Айдер дагъларгъа якъынлагъан сайын, олар эп арткъа чекильген киби олалар, кичиклешелер. Ягъмурлы авада бу дагъларнынъ кечильмезлиги акъкъындаки теляшлы тасаввур яваш-яваш гъайып ола. Онынъ ерини умют, ишанч ала. Айдер бу ёлдан чокъ кере кечти, эр бир къаяны, эр бир бурулышны биле. Лякин къоджаман дагънынъ этегинде турып, онынъ булутларнен къошулгъан уджуна бакъсанъ, истер-истемез, бойле юксекликтен кечип олур экенимми, деген фикир пейда ола. «Козъ—къоркъакъ, къол—батыр», — дейлер. Тек джесаретнен огге догъру илерилемек керек.

(Эмиль Амит)

298-иш. Шиирлерни кочюрип язынъыз. Къайд олунгъан сёзлернинъ имлясыны изаланъыз.

Кене кельдим

Гузеликнинъ ашыгъы олып,
Кене кельдим яйлаларгъа мен.
Къаяларны экиге болип,
Ортасындан чапмакъта озен.

Узакъларда бадем береги
Чечекленген, сютдай копюрип.
Къара козлю яйла кийиги
Янчыгъымдан отти ювурьп.

Эфсанеде айтылгъан дженнет,
Дестанларда йырлангъан Ватан.
Нефес алмакъ — буюк сеадет,
Дертке шифа олгъан аванъдан.

(Мамбет Аблялимов)

299-иш. «Къырым табияты» серлевалы икяе язынъыз. Къуллаңгъан сёзлеринъизде сингармонизм къаиделерини изаланъыз.

300-иш. Джедвельни мисаллернен толдурынъыз.

Созукъ сеслернинъ уйгъунлыгъы (сингармонизм) къаиделери			
Къалынлыкъ-инджелик къаидеси		Дудакълылыкъ-дудакъсызлыкъ къаидеси	
Сёз тамырында	Тамыргъа къошулгъан ялгъамаларда	Сёз тамырында	Тамыргъа къошулгъан ялгъамаларда
...		...	...
Истисна: ...	...	Истисна: ...	Истисна: ...

301-иш. Метинни кочюрип окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлер насыл имля къаидесине эасланьп язылгъаныны изаланъыз.

Тым-тым эзгиси, телеграфнынъ теллеринден уркютильген къарылгъачлар киби, кеманенинъ теллеринден узюлип, дагъ-ларгъа **учты**, сонъра о якъларда ярым даире шеклине келип, **акс-садагъа** чевирильди, этрафкъа, сель киби, ташты. Гуя, бир кемане дегиль де, юзлернен кеманелер чалмакъта.

Тым-тымны мен ич бир вакъыт бойле буюк эеджаннен динълемеген эдим. **Онынъ** эзгисинден янъы фикир, янъы мана чыкъты. Бу нагъмелер мангъа **балалыкътан** таныш киби кельди. Эреджеп чалып битирген сонъ, бу аэнклернинъ саргъушландырыджы къабилиетини бильмек ичюн, онъа бир къач суаль бердим. О, эппейи вакъыт аякъ устюнде къалды, сусты.

(Рустем Алиев)

302-иш. Метинни язынъыз. Къалынлыкъ-инджелик къаидесине бойсунгъан сёзлерни бир сызыкънен, дудакълылыкъ-дудакъсызлыкъ къаидесине эаслангъан сёзлерни эки сызыкънен бельгиленъыз.

О, арангъа къойларнынъ кирип биткенини корьген сонъ, къапуны къапатты ве, къапу къанатынынъ бири устюне кечирильген демир сюрюни тюртип, сюръмеледи. Шимди

барып, ашханеден балабан асма килитни алып, оны сюръмеге асып, аран къапусыны килитлемек, андан сонъ ашханеге барып ашамакъ, сонъра шорбаджысынен берабер кетип, о, къойларны сайгъанда, оларнынъ яхшы тойып тоймагъанларыны ёкълагъанда ве, ярын соймакъ ичюн айырылгъан сойларынынъ башларына къатраннен нишан къойгъанда, онъа лампа тутмакъ керек эди. Бундан сонъ онынъ шорбаджысы лампаны алып, Асанны къойларнен берабер къалдырып, онынъ устюнден къапуны беклеп кете ве, эрте тангда келип, къапуны ача эди...

(Умер Ипчи)

51-инджи ДЕРС

Нутукъ инкишафы дерси

Ресим узеринде иш

303-иш. Ресимге диккъатнен бакъып, ашагъыдаки суаллерге джевап берингиз.

1. Ресимнинъ мундериджеси акъкъында айтынгыз: бу ерде не олып кече? Не себептен?

2. Ресимде тасвирленген вакъиадан эвель не олгъаныны ве ондан сонъ не оладжагъыны тасавур этингиз.

3. Тизеджек икяенгизнинъ мевзусыны ве эсас фикир, гъасини бельгиленгиз. Бунга коре, серлевасыны уйдурингыз. (Икяенгизнинъ серлевасы ве ресимнинъ ады чешит тюрлю ола биле).

4. Икяенинъ композициясыны хатырлангыз. Ресимде тасвирленген анъ икяенгизнинъ кульминациясы оладжагъына эмиет берингиз. Икяенинъ планыны тизингиз.

5. Ресимде тасвирленген вакъианы толу шекильде акс этмек ичюн, икяенгизге диалог, инсанларнынъ тарифини де кирсегингиз.

Зера хартана хасталанды. Онынъ ал-хатирини бильмек ичюн
Пакизе ве Фатиме кельдилер.

Созукъ сеслернинъ тюшип къалувы

Ашагъыда берильген сёзлернинъ язылувыны козетип, денъишмелерни къайд этинъиз.

илим — ильмий
исим — исми
омюр — омрюм
гонъюль — гонълю

сыныф — сынфий
агъыз — агъзавий
бурун — бурну

Сонъки япыкъ эджада *и, ы* я да *у* олгъан базы сёзлерге созукъ сеснен башлангъан ялгъамалар къошулгъанда, тамырдаки сонъки *и, ы* ве *у* сеслери теляффюзда эм де языда тюшип къала.

304-иш. Метинни кочюрп язынъыз. Къайд олунгъан сёзлернинъ имлясыны изаланъыз.

О, медениетимиз саасындаки муим меселелер акъкъында чокътан-чокъ эсерлер, **ильмий** макъалелер яратты, лякин **озюнинъ** шахсиетине даир бир ерде бир сатыр малюмат къалдырмады. О себептен, шимди бу улу адам узеринде сёз **юрютюв** ниетинде экенмиз, **кучьлюклер** къаршысында булунмакътамыз. Ойле олса да, мен, **вакъты** иле, мутебер муаллимнинъ огюнде дерс алгъан юзлернен татар генчлерининъ бириси сыфатында, онынъ акъкъында, азмы-чокъмы, бильгенлеримни ве эшиткенлеримни шимди, чокъ йыллардан сонъра, икътидарыма коре, икяе этмек ве икяе эткенде, оджанынъ **омрюни**, мисалер саесинде, халкъымызнынъ тарихынен багълап косътермек истейим, чюнки джемаат эрбабынынъ аяты халкъ такъдиринен сыкъы багълы ола.

(Басыр Гъафаров)

305-иш. Ашагъыда берильген сёзлерге мульткиет ялгъамаларыны кёшып язынъыз. Бир къач сёзни джумле ичинде кёулланынъыз.

Асыр, вакъыт, омюр, акъыл, сынъыр, шекиль, девир, фикир, боюн, огъул, нефис, кокюс, акис, гонъюль, зулум, асыл, аджим, бахыт, бенъиз, омуз.

306-иш. Метинни кочюрип язынъыз. Къайд олунгъан сёзлерде созукъ ве тутукъ сеслерни талиль этинъиз.

Ялы боюнда къатты, девамлы къышлар сийрек ола. Ягъмурлар чокъкъа сюрмей, къар чокъ турмай, къа кучълешип, къа сакинлешип рузгярлар булутларны, къарларны сипирип алып кете, ирителер. Къатты олгъанда, яни къар чокъ ягъгъанда, дагъларгъа дувадакълар учып келе тургъан. Къыш пек къатты олгъаныны бильдиреджек олсалар: «О йылы дувадакълар кельген эди», — деп ташлай эдилер.

(Джевдет Аметов)

307-иш. «Меним мышычыгъым» серлевалы къыскъа икяе язынъыз. Джумлелердеки сёзлернинъ язылувыны сингармонизм джеэттен талиль этинъиз.

308-иш. Аталар сёзлерини окъунъыз. Къалынлыкъ-инджелик къаидесине бойсунгъан сёзлерни бир сызыкънен, дудакълылыкъ-дудакъсызлыкъ къаидесине эсаслангъан сёзлерни эки сызыкънен бельгиленъиз.

1. Тирнеклик бахт кетирир, тенбеллик ачтан ольдюрир.
2. Ватан — догъмуш ананъ исе, гъурбет иль — огей ананъ.
3. Юкъусы чокънынъ бахты аз.
4. Бирлик эв — берекетли эв, къавгъалы эв — алекетли эв.
5. Догърудан ач коръмедим, эгриден — токъ.
6. Аш десенъ — чапар, иш десенъ — къачар.
7. Аджджыгъа татлы берильмез.
8. Чокъ динъле, аз сёйле.
9. Кельгенни кёувма, кеткенни тутма.
10. Токъ ачнынъ къадрине етмез.
11. Тенбель акъшам яталмаз, саба туралмаз.
12. Къоркъакъ базиргян не кяр этер, не зарар.
13. Озю йыкъылгъан озю турар.
14. Алгъан бильмез, берген билир.

309-иш. Ашагъыда берильген метинни дикъкъатнен окъунъыз. Метининъ планыны тизип, дефтерге язынъыз.

Имля лугъаты акъкъында

Сёзлерни догъру язмакъ ичюн, имля къаиделерини бильмек керек. Месея: *козюм* сёзюнинъ тамырына *-юм* мулькиет ялгъамасы къошулгъан. Сёзнинъ тамыры индже дудакълы созукъ сеснен кельгени ичюн, индже дудакълы созукънен язылгъан ялгъама къошула.

Бойлеликнен, сиз *козюм* сёзюни догъру язмага огрендинъиз.

Бойле сёзлернинъ язылувыны имля лугъатындан тешкермек мумкюн.

Имля лугъатындан догъру къууллана бильмелисинъиз. Имля лугъатындаки сёзлер элифбе тертибинде ерлешкен, онынъ ичюн элифбени эзберден бильмек лязимдир. Имля лугъатындаки сёзлерге ургъу къоюла (*шеэр, кедерлэнмек, назік*). Ургъу сёзлерни догъру теляффюз этмеге ярдым эте.

Имля лугъатынен ашагъыдаки тертипте иш алып барыла:

- элифбе боюнджа керекли сёзни сечип алынъыз;
- сёзни эджалап ве бутюн шекильде догъру окъунъыз;
- дикъкъатнен бакъып, бу сёзнинъ язылувыны хатырланъыз;
- сёзни дефтеринъизге язынъыз.

Имля лугъатыны эр даим ана тили дерслерине кетиринъиз. О, сизни догъру язмага тез огретир.

310-иш. Берильген шиирлерни кочюрип язынъыз. Юкъарыдаки къаидеге эасланып, язылгъан сёзлернинъ тюбюни сызынъыз. Дудакълылыкъ-дудакъсызлыкъ къаидесине уйгъун сёзлерни къайд этинъиз.

Такъдир тельбевни элинде тутып,
Нурлу уфукъларны козьлеген халкъым.
Бахтыны элял эмекле тапып,
Омрюни эмектен узьмеген халкъым.
(Мамбет Аблялимов)

Омрюнъде эмекнен тынч аят къурсанъ,
Достлукънен яшамакъ не къадар енгиль.
Биревнинъ гонълюни зерредже къырсанъ,
Сонъ онъа шекер сёз, бал — илядж дегиль!
(Ремзи Бурнаш)

Тутукъларнынъ имлясы

Ашагъыда берильген сёзлерни окъунъыз. Кайд олунгъан тутукъларнынъ язылувында насыл денъишмелер козетиле?

мектеп — мектебим
курек — курегинъ

чанакъ — чанагъы
макъсат — макъсадым

Къырымтатар тилинде *п, к, къ*, тутукъларынен биткен сёзлернинъ тамырына созукъ сеснен башлангъан ялгъама къошулса, бу сагъыр тутукълар озъ янъгъыравукъ чифт-лерине чевирилелер.

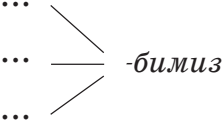
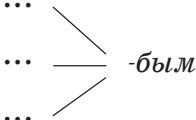
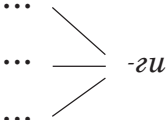
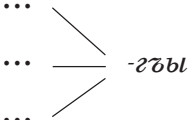
Истисна: бир эджалы сёзлер бу къаидеге бойсунмайлар. Меселя: *сап — сапы, окъ — окъу*.

311-иш. Ашагъыдаки сёзлерге созукънен башлангъан эджа къошып язынъыз.

Иш орьнеги: *мектюп — мектюбинъ*

Мектюп, таякъ, сенек, тилек, козьлюк, чорап, элек, топракъ, долап, дёртлюк, къуйрукъ.

312-иш. Ашагъыда берильген ялгъамаларгъа уйгъун кельген исим-лерни язынъыз.

313-иш. Джумлелерни язынъыз. Нокъталар ерине уйгъун кельген тутукъны кошунъыз.

1. Бизим мектеп шеэрнинъ меркезиндедир.
Мекте..имизнинъ бинасы эки къатлы.
2. Азбарда мышыкънынъ сеси эшитильди.
Мышы..ымызнынъ тюклери пек йымшакъ.
3. Багъчамызда дёрт эрик тереги бар.
Алиенинъ берген эри..и экши эди.

314-иш. Ашагъыда берильген сёзлерни, догъру окъулгъанына ве язылгъанына эмиет берип, хатырлап къалынъыз.

Аэропорт, баарь, антенна, шеэр, центнер, хораз, экскаватор, фаалиет, троллейбус, рюкзак, макъсат, шефтали, сув, цирк, хатире, тешеккюр, себзе, урьмет, укюмет, табиат, риязият, ниает, лейтенант, килограмм, сейирджи, бойлеликнен, зийрек, аякъмашна, космонавт, инженер.

315-иш. Ашагъыда берильген джумлелерни кочюринъиз. Нокъталар ерине сагъыр я да янъгъыравукъ тутукъ арифни язынъыз.

1. Башы тара.., къуйру..ы оракъ.
2. Меним тая..ым, сенинъ тая..ынъдан узундыр.
3. Кузьде тере..лернинъ япра..лары тёкюле.
4. Алма тере..лерининъ япра..лары тегерек ола.
5. Аркъадашым язгъан эки мектю..инден бирини алдым.
6. Бизим мекте..нинъ эдебият тегере..и афтада эки кунъ чалыша.

316-иш. Ашагъыда берильген сёзлерге созукънен башлангъан ялгъама къошып язынъыз. Бир къач данесинен джумлелер тизинъиз.

Мектеп, аякъ, кольмек, юмрукъ, челек, аякъкъап, осьмюрлик, байракъ, оракъ, терек, къушакъ, топракъ, долап, этек, сачакъ, курек, урлукъ, копек, кобелек, эдип, адакъ, гъадап, яшлыкъ.

Тутукъларнынъ имлясы

Берильген сёзлерни окъунъыз. **К, къ** сеслеринен биткен сёзлерге охшав-кичильтюв ялгъамалары къошулса, насыл денъишмелер пейда ола?

чана**къ** — чана**чыкъ**

копек — копеч**ик**

курек — куреч**ик**

къашы**къ** — къашы**чыкъ**

барда**къ** — барда**чыкъ**

юрек — юреч**ик**

Сонъу **к, къ** сеслеринен биткен сёзлерге охшав-кичильтюв **-чик, -чыкъ** ялгъамалары къошулгъан сёзнинъ сонъундаки **к, къ** сеслери тюшип къалыр, язылмазлар.

317-иш. Шиирни окъунъыз. Юкъарыдаки къаиделерге эсасланып язылгъан сёзлерни къайд этинъиз. Къалынлыкъ-инджелик, дудакълыкъ-дудакъсызлыкъ къаиделерине бойсунгъан сёзлерни сечип, оларнынъ имлясыны изаланъыз.

Чокърачыкъ

Аланчыкъ, аланчыкъ ортасында чокърачыкъ.

Сувгъа кельди тавшанчыкъ.

— Чокърачыкъ, чокърачыкъ, мангъа сувунъдан бер, — деди.

Чокърачыкъ тавшанчыкъкъа сув берди.

Сонъ кельди сансарчыкъ.

— Чокърачыкъ, чокърачыкъ, мангъа сувунъдан бер, — деди.

Чокърачыкъ сансарчыкъкъа да сув берди.

Сонъ кельди тилькичик.

— Чокърачыкъ, чокърачыкъ, мангъа сувунъдан бер — деди.

Чокърачыкъ тилькичикке де сув берди.

(Амди Алим)

318-иш. Ашагъыда берильген сёзлерге охшав-кичильтюв ялгъамаларыны иляве этип язынъыз. Бир къач сёзнен джумлелер тизинъиз.

Къушакъ, элек, кобелек, къулакъ, сенек, мыйыкъ, сюек, отъмек, байракъ, бешик, пармакъ, терек, тирсек, кокрек, джуйрюк, кепек, корюк, орънек, къазыкъ.

Гъ, къ арифлери сёзлернинъ башында, ортасында ве сонъунда языла: *гъалебе, гъам, гъыда, гъайрет, багъыр, сагъынмакъ, лагъап, багъ, сагъ, къыркъ, къырмызы, кзошаф, рефикъа, акъыл, батакъ, сокъакъ* киби.

Дж сёзнинъ башында, ортасында ве базан сонъунда расткеле. Меселя: *джевиз, джыймакъ, джылап, оджа, уджуз, илядж* ве башкъалары.

нъ арфи сёзнинъ ортасында ве сонъунда языла, сёз башында расткельмей. Меселя: *денъиз, манълай, танълай, динълемек, анъламакъ, тенъ, бенъ, кенъ, бинъ* киби.

319-иш. Шиирни окъунъыз, **нъ** арфинен кельген сёзлерни сечип, кочюрип алынъыз.

Чамлы озен дживарында,
Юксек дагънынъ астында,
Чамлы озен кою олгъан,
Адамлары шенъ, магърур...
Чамлы озен эп чагълагъан,
Шох папийлер устюнде,
Койнинъ йигит ве къызлары
Халкъчюн олгъан бир гъурур.
Ильде тынчлыкъ,
Эр кес къувнакъ,
Бир олып чалышкъанлар.
Макъсатлары,
Ниетлери,
Истеклери бир олгъан.

(*Билял Мамбет*)

320-иш. Билял Мамбет уйдургъан тезайтымларны догъру ве тез теляф-фюз этмеге огренинъиз. **нъ** арфинен кельген сёзлерни сечип, язып алынъыз.

1. Ялынынъ янында
Ярамаз яланджы
Ялынъыз янтайып
Яткъанда,
Яланджынынъ янына
Янтайып ятманъыз.

2. Къат-къат къатлама,
Отур, Вели, чатлама.
Къатламанынъ къаты чокъ,
Эм тегерек, уджу ёкъ.
Сувор, сонъра тутарсынъ,
Ачкозьленме, ютарсынъ.

3. Чаларгъан чамлар четине   4. Талип тотлу тогъаны танъда
Чыкъкъан чолпан   Таз төпе төпесинде тургъан
Чалылар чынъыны чынълады.   Ташнынъ тюбюнден тапты.

321-иш. Шаир Билял Мамбет уйдургъан тезайтымларны тез ве догъру теляффюз этмеге огренинъиз.

1. Къазыджы къазыкъны къакъты,
Къакъылмай,
Къалпакъчы къалпагъын къакъты,
Къакъылмай,
Къартчыкъ къамбурайды, къалкъты,
Къалкъалмай,
2. Къадыр къотурлы-къонгъурлы
Къыйыш къызылчыкъ къазыкъны
Къалтыравукъ къолунен
Къомшунынъ къорасына къакъты.
3. Къапсхорлы къасапчынынъ къамбур,
Къылыкъсыз Къадыр къартбабасындан
Къалгъан къыйметли къумрал къалпакъны
Къара къаргъалар къонгъан къарт
Къарагъачнынъ къаршысына къакъылгъан
Къалын къызылчыкъ къазыкъта къалдырды.

322-иш. Метинни окъунгъыз. *Дж* арфинен кельген сёзлерни сечип, язып алынгъыз.

Осман Акъчокъракълынынъ экинджи эдебий эсери «Къырым генчлери» олды. Бу икяе озюнинъ мундериджеси, бедиеги итибарынен окъуйдыжыларгъа буюк севинч кетирди. Икяеде Къырымнынъ о девирдеки сиясий-ичтимаий адиселери гъает юксек эдебий усталыкънен тасвир этильген ве табиий зенгинлиги, дюльберлиги муэллифнинъ озюнинъ аджайип рессамлыкъ меаретинен чызылып, яраштырылып берильген. Ресимлердеки денъиз саиллери, багълар-багъчалар, табиат манзаралары юреклерни охшамакъта, инсангъа зевкъ бермектелер. Икяенинъ тили, язы усулы озь девриндеки эдебий яратыджылыкънынъ буюк нумюнесидир.

(Басыр Гъафаров)

323-иш. Шиирни кочюрип язынъыз. Къайд олунгъан сёзлернинъ созукъ ве тутукъ сеслерини бельгилеп, талиль этинъиз.

Кичик усталар
Дёрт-беш бала, топланып
Къарт чинарнынъ тюбюне,
Кичик эвчиклер япып,
— Кой къурдыкъ, — деп, севине.

Эвчиклери — къутудай,
Бичими де келишкен.
Олар, буюк адамдай,
Ишке джиддий киришкен.

(Эшреф Ибраим)

Нутукъ инкишафы дерси

Ресим узеринде язылгъан инша

324-иш. Ашагъыда берильген ресимге бакъып, суаллерге джевап беринъиз. Ресимлернинъ мундериджесини агъзавий шекильде талиль эткен сонъ, инша язынъыз.

Инша язгъанда, неге эмиет бермели:

1. Иншаны беян этмек ичюн къулланыладжакъ сёзлер, сёз бирикмелери, ибарелерни топланъыз.
2. Иншанынъ тизилювини бельгиленъиз.
3. Тариф эткенде, фикирлеринъизни ифаделемек ичюн, шахсий, чешит тюрлю, текрарланмагъан сёзлер къулланмалысынъыз.
4. Язгъан фикирлерни, «гонълюнъизден кечиререк», озъ дуйгъу ве мунасебетинъизни косътеререк, беян этинъиз.

Къуруджылар насыл эвлер къурдылар?

Чѣплюк не ерде ята эди?
Чѣплюкни кимлер джыйыштырды?

Балалар азбарда не сачтылар?

Энди мейданчыкъята ким раатлана?

Буюк (баш) арифлернинъ имлясы

Къырымтатар имля къаиделерине коре, буюк арифлер бойле алларда къулланылалар:

1. Эр бир джумле буюк арифнен башлана.
2. Шиирнинъ эр бир сатыры буюк арифнен башлана.
3. Хас исимлер буюк арифнен язылалар: *Амза, Мемет, Ибраим, Сервер, Энвер, Къырым, Стамбул, Полония.*
4. Сейярелернинъ ве йылдызларнынъ адлары буюк арифнен языла: *Чолпан, Марс, Юпитер.* Амма *кунеш, ер, ай* сёзлери астрономик тюшюндже (планета) адлары олгъанда, буюк арифнен, башкъа вакъытларда исе уфакъ арифнен языла.
5. Мемлекет, иттифакъдаш ве мухтар джумхуриетлернинъ ады олгъан бирикмелернинъ эр бир сёзю буюк арифнен башлана: *Къырым Ханлыгъы, Къырым Мухтар Джумхуриети, Америка Къошма Штатлары* киби. Амма иттифакъдаш ве мухтар джумхуриетлернинъ ичтеки мемурий болюнишлерининъ ады олгъан сёз бирикмелерининъ тек биринджи сёзю буюк арифнен башлана: *Краснодар улъкеси, Чукзурча къасабасы, Къарабий яйла, Чатырдагъ этеклери* киби.
6. Алий унван ады олгъан бирикмелернинъ эр бир сёзю буюк арифнен языла: *Къырымтатар Меджлиси* киби.

325-иш. Имля лугъатындан баш арифнен язылгъан сёзлерни сечип, джедвельге ерлештирингиз.

Хас исимлер	Сейяре ве йылдызларнынъ адлары	Мемлекетлернинъ адлары
...	...	...

326-иш. Ашагъыдаки метинни окъунъыз. Баш арифнен язылгъан сёзлерни сечип, имлясыны анълатынъыз.

Бильги ве меарет Аметханнынъ даимий ёлдашы эди. Озь аркъадашларына хас олгъан бу чизгилерни къайд этерек, Советлер Бирлигининъ Къараманы, СССРде нам къазангъан сынавджы-учуджы Э.В. Елян шойле язгъан эди: «Аметхан Султан башлагъан ишини мытлакъа сонъуна алып чыккъан учуджы эди. Дигер бойле сынавджыны мен бильмейим, башкълар да бильмейлер». 1961 сенеси Тушинодаки ава парадында, энъ янъы реактив самолётлар нумайыш этильген вакъытта, учуджы Аметхан Султаннынъ юксек меаретине бутюн мемлекет шашып къалды...

(Энвер Арифов)

327-иш. Метинни окъуп, баш арифнен язылгъан сёзлернен кельген джумлелерни кочюринъиз.

Дикъкъатымызны эвеля без таштан япылгъан юксек эйкель джелъп этти: совет аскерининъ бир элинде — бала, дигер элинде — къалкъан. Аякълары янында солмагъан чечек дестелери. Эйкельнинъ огюнде къырмазы, мор, без чечеклер ачкъан. Чечеклернинъ мермер диварында: «Олар Судакънынъ азатлыгъы ичюн джанларыны феда эттилер», — эйкельнинъ сол якъындаки иншаатта исе: «Ватанымыз огърундаки дженклерде эляк олгъанлар хатиресине...» — деген сёзлер язылгъан. Бу сёзлернинъ астындаки мермер узеринде алтын арифлернен эбедийлештирилген бир чокъ шейтлернинъ адларыны окъудыкъ. Оларнынъ арасында бизим койдешлеримиз Мамут З., Мемедля Э.С., Осман З., Османов А., Юсуфов Э.Х., Чалаш С.А., Керимов А., Османов У., Ибраимов А. ве дигерлер бар.

(Рустем Алиев)

328-иш. Метинни кочюрип язынъыз. Баш арифнен язылган сёзлернинъ астларыны сызынъыз.

Осман оджа озъ зенааты боюнджа дюнъя джогърафиясыны темелинден бильген ве бир чокъ девлетлерни козьлеринен корьген адам. О, яшлыгъында Одесса, Киев, Петроград, Москва, Къазан, Уфа, Оренбург, Ташкент, Самаркъанд, Ашхабад, Бухара, Баку шеэрлеринде къач дефалар булунгъаны киби, Юнанстанны, Италияны, Сирияны, Мысырны, Тюркиени, Булгъарстанны, Алманияны зиярет этти, Петербург, Истамбул, Бейрут, Каир университетлеринде таъсиль корьди, рус, арап, фарс, алман, франсыз тиллерини мукеммель огренди, ильмий ишлерде бу тиллерден файдаланмагъа бильди. Осман Акъчокъракълы, Исмаил Гаспринский, Исмаил Леманов, Яя Байбуртлы киби, акъикъий халкъ муаллими олды.

(Басыр Гъафаров)

329-иш. Метинни окъунъыз. Буюк арифнен язылган сёзлерни сечип, язып алынъыз.

Улу Ватан дженки йылларында мемлекетимиздеки бутюн къардаш халкъларнынъ языджылары душмангъа къаршы умумхалкъ курешинде фааль иштирак эттилер. Дженкнинъ биринджи кунълеринде бинъден зияде языджылар гонъюлли оларакъ джебэге кетти, элине сила тутып, Ватанны къорчалады.

Бизим эдебиятымызнынъ йигирми векили дженкнинъ ильки кунълеринде Ватан мудафааджылары сафына къошулды ве джебэге кетти. Оларнынъ он экиси эляк олды. Булар: Ыргъат Къадыр, Амди Алим, Осман Амит, Макъсуд Сулейман, Абляй Шамиль, Азам Амет, Бекир Ваап, Мамут Дибакъ, Меннан Джаманакълы, Таир Усеин, Осман Батыров, Эннан Алимов.

Джебэлерден аман-эсен къайткъан эдиплеримиз Абдулла Дерменджи, Шамиль Алядин, Гъафар Булгъанакълы, Энвер Селямет, Джевдет Аметов, Ремзи Бурнаш, Риза Халид, Сеиту-мер Эмин тенлеринде, юреклеринде дженк яраларынен иджат этти ве иджат этмектелер.

(«Йылдыз» меджмуасындан)

Сёз авуштырув

Языда бир сатыргъа сыгъмайып къалгъан эджа экинджи сатыргъа бойле авуштырыла:

а) эджа эсасында: *мек-теп, сай-лав, китап-хане, ки-тапхане* я да *китапха-не*;

б) сёзнинъ биринджи я да сонъки эджасы языда бир арифнен ифаделенгенде, биринджи эджа сатыр сонъунда ялынъыз къалдырылмай я да сонъки бир созукълы эджа башкъа сатыргъа ялынъыз кочюрильмей: *а-ра-сы*, дегиль де *ара-сы, я-нъы-дан* дегиль де *янъы-дан* киби;

в) бир сесни ифаделеген *къ, гъ, нъ, дж* арифлер бирикмелери эджа авуштырув вакътында айырылмайлар: *магъ-рур, макъ-гале, танъ-глай, мед-жлис* оларакъ дегиль де *магъ-рур, ма-къале, танъ-лай, медж-лис* киби шекильде авуштырылалар;

г) теркибинде къаттылыкъ (*ъ*) я да йымшакълыкъ (*ь*) ишаретлери олгъан сёзлер эджаларгъа айырылып кочюрильгенде, бу ишаретлер биринджи сатырда къала: *хавъ-яр, биль-мек, силь-мек*, киби.

330-иш. Метинни окъунгъыз. «Сёз авуштырув» къаидесине эасланып, сёзлерни эджаларгъа болип кочюрингъыз.

Парчалангъан къара-къою булутлар арасындан къырмызы бакъыр синини анъдырып ай ялдап чыкъты, онынъ йымшакъ шавлеси ёл четиндеки эвчикни айдынлатты... Къапу ачыкъ эди. Осъмюрлер нефеслерини тыйып, динълендилер. Энвернинъ бурнуна мелевше къокъусу урды.

(Эскендер Фазыл)

331-иш. Икяени окъунгъыз. Сёзлерни эджаларгъа болип язынгъыз.

Орталыкъ къаранлыкълашты. Кокни булутлар къаплады. Этраф тынчланды. Башта серин ель эсти. Ель, кеткен сайын,

къуветленди. Ондан сонъ къатты боран чель бою увулдады. Боран чельден пиченлерни савурды, ёлда тозларны котерди. Ири ягъмур тюшип башлады.

332-иш. Ашагъыдаки сёзлерниъ башта бир эджалы, сонъ эки, учь, дёрт, беш эджалыларыны язып алынъыз.

Сабан, талебе, чам, тютюн, демирджи, чель, корюшов, мек-теплерден, яйла, гогерджинлер, ойнайлар, эвлеримиз, фын-дыкълар, мемлекетимиз.

333-иш. «Ана тили дерсинде» вазиетте диалог тизинъиз. Бир талебе — ана тили оджасы «Сёз авуштырув» къайдеси боюнджа суаллер бере, экинджииси — 5-инджи сыныф талebesи суаллерге джеваплана.

334-иш. Сатырдан сатыргъа авуштыргъан киби, сёзлерни эджаларгъа болип, кочюринъиз.

Кузь куню олса да, кунеш акъшамгъадже кок юзюнде йыл-тырап турды. Сеер енге соба устюндеки джезвесинден хош къокъулы къавени фильджангъа бошатып, азбаргъа чыкъты, юзюм сергиси тубюндеки скемлеге отурды. Затен акъшамлыкъ къавесини ачыкъ авада ичмесе, оны къаве ичтим деп саймай.

(Юсуф Болат)

335-иш. Ашагъыдаки сёзлерни «Сёз авуштырув» къайдесине эсасла-наракъ язынъыз.

Эниште, дайы, ана, тизе, торун, сою, къайны агъа, къардаш, къайнана, балдыз, апте, эмдже, акъай, ады, къартана, ала, къартбаба.

336-иш. Сёзлерни окъунъыз. «Сёз авуштырув» къайдесине коре эджаларгъа болюнмеген сёзлерни сечип язынъыз.

Окъуп, бешер, сайы, кунеш, емиш, былтыр, ава, мында, яза, куле, эсап, куге, ача, сая, эсе, къагъыт, экен, ода, тая, ине, юва, элек, нохут, нур, назик, мая, мекян, къыр, куръсю, къую, куге, кузь, кунь.

Муреккеп сёзлернинъ имлясы

Муреккеп сёзлер кьошулып, дефиснен ве айры язылырлар.

Кьошулып язылгъан муреккеп сёзлер: *Акъяр, мысыр-богъдай, кунъайлан* — кьошма сёзлер.

Дефиснен язылгъан муреккеп сёзлер: *гедже-куньдюз, яваш-яваш, Алма-Ата, савут-саба, тез-тез* — **чифт сёзлер.**

Чифт сёзлернинъ къысымлары дефиснен (-) языла.

Вагон-вагон, буюк-буюк, келип-келип, чанакъ-чельмек, буюктен-буюк, келир-кельмез, кзарлы-бузлу, къыш-яз, беяз-къара, янъы-эски, яш-кзарт, беш-он, йигирми-йигирми беш, кзой-эчки киби; киловатт-саат, учуджы-сынавджы киби исимлер.

Айры язылгъан муреккеп сёзлер: *юз йигирми беш, яза берди, акъкзайын мантары, сырлы бакъла* — **муреккеп сёзлер.**

337-иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Муреккеп сёзлерни сечип, имлясыны изаланъыз.

Ханджами мааллесининъ эсли-башлы эркек эалиси шимди уйле намазында. Ибадетханеде... тюрлю мемурлар тенеффюс маначыгъынен къавеханелерге толущкъанлар.

Шеэрнинъ меркез мааллелеринде уйлелик тенеффюске риает этильсе де, Келир къапы бетте, Гъазы-Мажурда, Шейтан-Чаршыда иш токътагъаны ёкъ.

(Шамиль Алядин)

338-иш. Муреккеп сёзлерни эки тарафкъа болип, язынъыз: айры язылгъан, къошулып язылгъан муреккеп сёзлер.

Кийик эчки, къырбакъасы, эркек бузав, пардош мышыкъ, къаплыбакъа, айбалыкъ, кёр сычан, аюв баласы, яркъанат.

339-иш. Метинни окъунъыз. Муреккеп сёзлерни къайд этинъыз.

Къаплыбакъа макътанды: «Мен чапышта биринджи кельдим. Мени кимсе озамады», — деди. Лякин сиз къаплыбакъанынъ бу джюйрюклигине шашманъыз. Онынънен чапышкъан сюмюк-либоджек ве чыкъчыкъбалабан эдилер.

Кочюрильме лаф ве муэллифининъ сёзлерини бельгиленъыз.

340-иш. Ашагъыдаки сёзлерни джедвельге ерлештиринъыз.

Къошулып язылгъан муреккеп сёзлер	Айры язылгъан муреккеп сёзлер	Дефиснен язылгъан муреккеп сёзлер
...	...	...

Алабаш къапыста, юре-юре, хастахане, Эски Къырым, ал-хатир, Къарасувбазар, азып-тозмакъ, чакъмакъташ, бир къач, дост-эш, ельдегирмен, кочюрип язды.

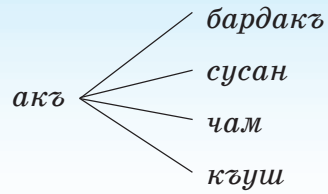
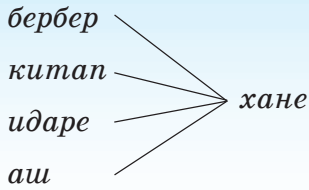
341-иш. Ашагъыдаки джумлелерден къошма сёзлерни сечип, имлясыны изаланъыз.

Энвер Багъчасарайда яшай. Саба эрте турып, о, къол-бетини юва, юзьбезнен сюръте. Къартана, къартбабасынынъ эллерини опип, саба шерифлерини хайырлай. Ашханеде сабалыкъ емегини ашай. Сонъ, аякъкъабыны кийип, мектепке кете. Дерстен сонъ китапханеде дерс япа. Акъшамлары ана-бабасына ярдым эте.

342-иш. Схема узьре къошма сёзлер тизинъыз.

къара   \
мысыр   /   *богъдай*

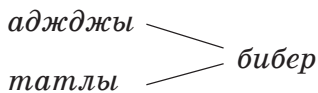
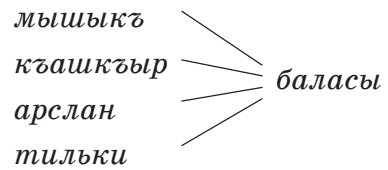
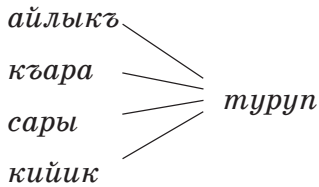
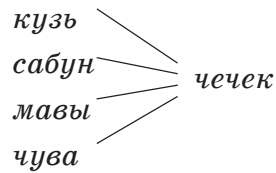
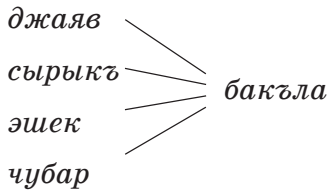
къозу   \
ат   /   *къулакъ*

343-иш. Берильген къошма сёзлерни джумлелерде къулланынъыз.

Куньдогъуш, куньбаты, акъкъайын, къарагъач, итбурун, кокагъач, къыркъаякъ, кунъайлан, ельдегирмен.

344-иш. Схема узъре муреккеп сёзлер язынъыз.

345-иш. Берильген муреккеп сёзлерни джедвельге ерлештиринъыз.

Къошма сёзлер	Муреккеп сёзлер
...	...

Бакъаяпракъ, йылантиль, пире оту, аджджы бакъла, татлы бибер, таракъот, мис оту, сасыкъ ляле, чанъчечек, турна берджимеги, къаргъа согъаны, арпачыкъ согъан, алабаш къапыста, айлыкъ туруп, мысырбогъдай, къара богъдай, сырыкъ бакъласы, домузтамыр, къозукъулакъ, аткъулакъ, итдудакъ, къозу лялеси, борсукъ агъачы, тильки джилеги, мышыкъ нанеси, акъчам, акъкъайын, акъбардакъ.

346-ипш. Хавусларны ачып, муреккеп, чифт ве къошма сёзлерни догъру язынъыз. Бир къач сёзни джумлелерде къулланынъыз.

Арпачыкъ (согъан), дост (эш), ат (къулакъ), къозу (лялеси), дос (догъру), акъ (къайын), сырыкъ (бакъла), агъыр (сабыр), таракъ (от), татлы (бибер), агъа (къардаш), мысыр (богъдай).

59-ынджы ДЕРС

Нутукъ инкишафы дерси

Ресим узеринде тизильген икяе

Инсаннынъ омрюнде олып кечкен бир де-бир вакъиа жанрлы ресимде тасвирлене биле. Тасвирий санатта олгъан пейзаж, портрет, жанрлы ресимлерни талиль эте, тарифлейлер.

Рессамнынъ боянен тасвирлеген эсерини сиз де озь сёзлерингизнен тарифлей билесингиз.

Ресим узеринде икяе язмакъ мумкюн. Ресимде рессам омюрден сечип алынгъан бир анъны тасвирлей. Бу анъ тасвирленген вакъианен багълы оларакъ, пек муим ве ифаделидир. Ресимге бакъып, бу анъден эвель ве сонъ олып кечкен вакъиаларны козь огюмизде джанландыра билемиз.

347-ипш. Берильген «Къыш оюнлары» ресимине дикъкъатнен бакъып, берильген вазифелерни беджерингиз.

1. Ресимнинъ серлевасына дикъкъат этингиз. Бу серлева рессамнынъ ифаделеген эсас фикрини акс этеми?

2. Ресимге дикъкъатнен бакъып, айтынъыз: рессам къыш мевсимини тасвирлемек ичюн насыл ренклерден файдалангъан?

3. Бу ресимге бакъкъанда, сизде насыл дуйгъулар пейда ола?
4. Балаларнынъ къыш мевсимине сеvingенини рессам насыл тасвирле-ген? Суаллерге джевап берген сонъ, къыш акъкъында план тизиц, икяе язынъыз.

ЛЕКСИКОЛОГИЯ

60-ЫНДЖЫ ДЕРС

Сёз ве онынъ манасы. Бирманалы ве чокъманалы сёзлер

Шиирни окъунъыз.

Сёз акъкъында сёз

Эр шей сёзнен бильдириле,
Сёз — эр шейнинъ кузьгюси.
Къуванч, козьаш — сёзнен келе,
Кучлю онынъ ургъусы.
Гъарезлик де, чин достлукъ да,
Акъикъат да, ялан да,
Ифадесин сёзден тапа
Тили олгъан адам да.

(Ремзи Бурнаш)

Шаир сёзнинъ эмиети акъкъында не дей? Сёзлер нени ифаделейлер?

Эр бир тиль сёзлерден ибарет. Эр бир сёз белли бир мана анълата. Меселя: «*Мен къалемнен язам*» джумлесинде: *мен* — шахыснынъ ады ола, *къалем* — язмакъ ичюн къулланылгъан алетни бильдире, *язам* — арекетни анълата. Демек, сёз предмет, алямет, арекетнинъ ады олып келе.

348-иш. Ашагъыда берильген маналаргъа уйгъун кельген дёртер сёз язынъыз. Бир къач сёзнен джумле уйдурып язынъыз.

Предметнинъ ады: гогерджин, ..., ...

Предметнинъ алямети: беяз, ..., ...

Предметнинъ арекети: уча, ..., ...

349-иш. Ашагъыда берильген сёзлернинъ маналарына уйгъун кельген сёзлерни язынъыз. Сёзлерни фонетик талиль этинъыз.

Зенаат бильдирген сёзлер: *эким*, ..., ..., ..., ...

Догъмушлыкъны бильдирген сёзлер: *эниште*, ..., ..., ..., ...

Къырым шеэрлерини бильдирген сёзлер: *Ялта*, ..., ..., ...

350-иш. Ашагъыдаки джумлелерни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлер насыл маналарны ифаделейлер?

1. Саатымыз догъру **юре**. Азбарымызда эв къушлары **юре**.

2. Али низамлы талебе олмагъа сёз **берди**. О, мангъа китап **берди**.

3. Айше **янгы** антер кийди. Биринджи сентябрь куню **янгы** окъув йылы башлай.

Къушлар, антер сёзлери къач мана анълаталар?

Къырымтатар тилиндеки сёзлер бир я да чокъ маналарны ифаделей билірлер.

Бир мана ифаделеген сёзлерге бирманалы сёзлер дейлер. Чокъ мана ифаделеген сёзлерге чокъманалы сёзлер дейлер.

351-иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Чокъманалы сёзлерни сызыкънен бельгилеъыз.

1. Балалар мектепке кельди. Къыш кельди. Онынъ юкъусы кельди.

2. Тиземнинъ алтын юзюги бар. Алтын кузь кельди. Эништем — алтын табиатлы адам. Онынъ эллери — алтын.

3. Эмен терегининъ япракълары тегерек ола. Китапнынъ япракълары бурюшкен.

352-иш. Джумлелерни окъуп, айтынъыз: къайсы джумледе «*сыныф*» сёзю «*талебелер*» манасыны анълата, къайсы джумлелерде «*ода*» манасыны ифаделей?

1. Келеджек афта бизим сыныф мектепте невбетчилик япаджакъ.

2. Бизим сыныф гузель донатылгъан.

3. Дёртюджи сыныф бугунъ кезинтиге барды.

4. Сыныфымызда янгы ралелер тура.

353-иш. Берильген сёз бирикмелеринен джумлелер тизинъиз (агъзавий).

1. Къыскъа ёл, къыскъа антер, къыскъа лаф.
2. Аякъ (адам, скемле аягъы).
3. Инсаннынъ тиши, тырнавучнынъ тиши.
4. Якъын сой, якъын вакъыт, якъын бина.
5. Къушнынъ къанаты, къапунынъ къанаты, учакънынъ къанаты.

354-иш. Нокъталар ерине чокъманалы сёзлерни къойып, джумлелерни язынъыз.

1. Терекнинъ ... чюрюген экен. Сёзнинъ ... ялгъамалар къошула.
2. Курешчи ... устуне йыкътырылса, енъильген сайыла. Къайыкътаки адамлар тез-тез ... чекип ялыгъа якъынлашмакъталар. Алим ...нен къар курей.
3. Чайникнинъ ... тыкъылгъаны ичюн, чай тёкюльмей эди. Инсаннынъ ... — нефес алув мучесидир.

Къулламанмакъ ичюн сёзлер: *тамыр, курек, бурун.*

61-инджи ДЕРС

Нутукъ инкишафы дерси

Нутукъ услюплери (лакъырды ве китабий услюплер)

Агъзавий ве язма нуткъумыз, кимге, не акъкъында, не макъсатнен айтылгъаны я да язылгъанына коре, **лакъырды ве китабий услюплерге болюнелер.**

Услюплернинъ чешитлери бир сыра къонушув шартларынен багълыдыр:

Къонушув шартлары:

- не акъкъында айтасынъ (язасынъ);
- насыл макъсатнен айта (язасынъ);
- кимнен лакъырды этесинъ (кимге язасынъ);
- не ерде айтасынъ (язасынъ).

Лакъырды улюблен, къоранта азалары, достларымызнен къонушкъанда, къулланамыз.

Китабий улюб бир къач чешитке болюнир: *ильмий, бедий, публицистик, ресмий*.

Бедий улюбте шиир, повесть, роман, поэмалар языла. Бедий улюбнинъ макъсады — окъуйдыжы я да динълейиджиге чешит левха ве образлар вастасынен тесир этмек. Бедий улюбте язылгъан метинлерде тюрлю васталар къулланыла: *къыяслав, метафора, эпитет* киби.

355-иш. Ашагъыда берильген метинлерни окъуп, насыл улюбте язылгъаныны бельгиленгъыз. Метинлер арасындаки фаркълайдыжы хусусиетлерни изалангъыз.

I. — Эмине, ярын ана тили дерсимиз саат къачта оладжакъ?

— Саат секизде, гъалиба. Кель, телефонлашып, Авадан сорайыкъ.

— Онынъ да хабери ёкъ, чюнки о, хасталанып, бугунъ мектепке келип оламады.

— Ойле олса, ал-хатир сорамакъ ичюн, онъа мусафирликке барайыкъ.

II. Чынълар ве манелер яратыджылыгъымызнынъ энъ муим бир къысмыны тешкиль этелер. Истидатлы халкъымыз чынъ ве манелерде озъ арзу-умютлерини, истеклерини, севгилерини, нефретлерини ифаде этмекнен къалмай, омюрде олгъан мунасебетлерни де бильдиргенлер. Тенбель, къалпазан, къопайчора, макътанчакъ адамлар чынъ ве манелерде анълы оларакъ кульюге алынгъанлар.

(А. Селяметов)

III. Чечек! Ер юзюнде оны севмеген адам бармы?!

Ильки баарьде, къар астындан башыны котерген акъбардакъ анги бир къырджымангъа генчлигини эслетмей? Балалыгъында тегенеклер астында мавымсырап тургъан мор мелешелерни узьмек ичюн, анги бир инсан къолларыны ал къангъа боямай?

Анги бир йигит севимлисине, эдие оларакъ, чечек багъышламай?! Анги бир тотай къыз, севимлисини эске кетирип, чечек опьмей?

Аналар севимли эвлятларыны багърыларына басып: «Сен меним дюнъяда бирден-бир чечегимсинь!» — деп охшайлар.

(Юсуф Болат)

356-иш. Юкъарыдаки мешгъулиетте берильген метинлернинъ бирисине, мундериджеси боюнджа, планыны тизип, дефтерге язынъыз.

357-иш. Берильген чокъманалы сёзлерни къулланып, джумлелер уйдурып язынъыз.

Этек (дагънынъ, антернинъ).

Бурун (инсаннынъ, чайникнинъ, къайыкънынъ).

Япракъ (кягъыт, терекнинъ).

358-иш. «Эдебият» дерслигинъизден бедийи услупте язылгъан метинни сечип, дефтеринъизге язынъыз.

62-нджи ДЕРС

Омонимлер

Берильген джумлелерни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлернинъ маналарыны бельгиленъиз.

Чыкъ, чыкъ, кунешим,

Къыз, къыз, сен ишим.

Орталыкълар ешерсин,

Эр кес къызгъын ишлесин.

Айтылувы бир, амма маналары башкъа-башкъа олгъан сёзлерге омонимлер дейлер. Меселя, *багъ* (юзюм багъы) — *багъ* (алякъа); *сагъ* (тири) — *сагъ* (онъ). **Бойле сёзлерге тильшынаслыкъта лексик омонимлер дейлер.**

359-иш. Шиирни окъунъыз. Омоним сѣзлерни сечип язынъыз. Бу сѣзлернинъ ифаделеген эр манасыны изаланъыз.

Бахшыш

Бундан учъ йыл огюне,	Далыны тепрете ель,
Азбарымыз четине,	Алмагъа узатам эль.
Сачтым алма фиданы,	Терек эгиле, мангъа
Бакътым-осьтюрдим оны.	Дей: «Чокъ тешекюр сангъа!
Алмалары сары, ал,	Алмаларым джый да ал!
Эр бири дей: «Мени ал!»	Пек татлыдыр, дерсинъ бал».

(Иса Абдураман)

360-иш. Сѣз бирикмелерини кочюрип язынъыз. Чокъманалы сѣзлерни тапып, асыл мана ифаделеген сѣзни эки сызыкънен, кочъме маналы сѣзни исе бир сызыкънен белгиленъыз.

Ачыкъ ава, ачыкъ юзлю, ачыкъ агъыз, ачыкъ къапу; хорлукъ чекмек, ах чекмек, сигар чекмек, (къайыкъта) курек чекмек, чекмеджени чекмек, къасевет чекмек; сѣз тутмакъ, имтиан тутмакъ, озюни тутмакъ, иш тутмакъ, ораза тутмакъ, эльден тутмакъ, балыкъ тутмакъ; (къокъу) бурнуны йырта, антерни йырта; котек ашамакъ, аш ашамакъ, мийини ашамакъ, акъкъыны ашамакъ; нур сачмакъ, урлукъ сачмакъ, зеэр сачмакъ, къокъу сачмакъ; талагъы къатмакъ, сувукътан къатмакъ, къурып катмакъ; таш кесильмек, арды кесильмек; сесини кесмек, къыймет кесмек, иш кесмек, макъаснен кесмек.

361-иш. Ашагъыда берильген омонимлерни тюрлю маналарда джумлелер ичинде къуллаунынъыз.

Бакъа, сач, тюш, куль, тай, багъ, чыкъ, къокъла, къаза, къайсы, сай.

362-иш. Шиирни окъунъыз. Омоним сѣзлерни сечип, ифаделеген маналарыны изаланъыз.

Ерде къалын къар ятса,
Декабрь — мартны атса,
Берекетли яз дейлер,
Тизлеринъ къаргъа батса...

Акъшамки къара топракъ,
Саба бакъсам энди акъ.
Къалын къаргъа комюльген
Чевремизде эр бир якъ.

(Гъафар Булгъанакълы)

363-иш. Ашагъыдаки шиирни окъунъыз. Омоним сёзлерни сечип, олар анылаткъан маналарны изаланъыз.

Ягъ, ягъ, ягъмурым,
Текне толсун хамырым.
Араба, араба чамурым,
Тез ягъсын ягъмурым.

364-иш. Ашагъыда берильген чокъманалы сёзлернен джумлелер тизинъыз.

Тиш (инсаннынъ, тырнавучнынъ).
Курек (къайыкънынъ, инсаннынъ).
Къанат (къушнынъ, учакънынъ, къапунынъ).
Тирсек (собанынъ, адамнынъ).

365-иш. Ашагъыда берильген омонимлернинъ эр бир манасынен джумле тизинъыз.

Къямиль, чал, къой, топ.
Сание, ат, яш, ава.

366-иш. Ашагъыдаки омонимлерни джумлелер ичинде эр бир манасында къулланынъыз.

Нумюне: *бет* (юзь, чере) — *бет* (саифе) — *бет* (тараф).

1. Нариман эрте турды, бетини ювды ве ашамагъа отурды.
2. Китапнынъ секизинджи бетини бакъынъыз.
3. Мусафирлер, эвден чыкъып, озен бетке кеттилер.

Чекмек, чалмакъ, бар, чал, яз, сой.

Синоним ве антонимлер

Ресимге бакъып, суаллерге джевап беринъиз.

бина

мескен

ЭВ

1. Ресимде къач предмет тасвирленген?
2. Бу предмет къач сёзнен адлана?

Айтылувы ве язылувы башкъа, амма маналары бир я да бир-бирине якъын олгъан сёзлерге синонимлер дейлер.
Меселя: *тюз* — *ренк*, *юрек* — *кальп*, *таякъ* — *сопа*, *такъ-дир* — *талий* киби.

Синонимлер, адет узьре, бир сёз чешитине аит олалар:
йыр — *тюркю*, *бет* — *тараф* (исим сёз чешити); *кичик* — *уфакъ*, *татлы* — *шырын* (сыфат сёз чешити); *ишлемек* — *чалышмакъ*, *бенъземек* — *ошамакъ*, *болдурмакъ* — *ёрулмакъ* (фииль сёз чешити); *озю* — *кенди*, *не вакъыт* — *къачан?* — *не заман?* (замир сёз чешити); *бирден* — *апансыздан*, *даима* — *эр вакъыт* (зарф сёз чешити) киби.

367-иш. Ашагъыдаки сѣзлерни окъуп, якъын маналы сѣзлерни синонимик сырларгъа язынъыз.

Кенар, апте, ушюмек, сайгъы, енге, бита, сес, арзу, сатыр, келир, зарар, къааръ, омюр, сыра, урьмет, чет, истек, къартана, тата, дуду, бузламакъ, давуш, кяр, къасевет, къадын, чамур, сене, баш, къырмыскъа, дигер, шавле, юрек, къарынджа, балчыкъ, аят, зиян, къальп, апай, башкъа, къафа, нур, йыл, тежаран, текрарламакъ, акъыллы, алев, къара, кере, зийрек, азачыкъ, сия, къайтармакъ, дефа, атеш.

368-иш. Ашагъыда берильген джедвельге мисаллер язынъыз. Бир къач синоним сѣзлеринен джумлелер тизинъыз.

Синоним исимлер	Синоним сыфатлар	Синоним замирлер	Синоним зарфлар	Синоним фииллер
...	...	...	...	...
...	...	...	...	...

369-иш. Ашагъыда берильген сѣзлерни окъунъыз. Чифтлеп язылгъан сѣзлер насыл маналарны ифаделейлер? Бу сѣзлер насыл сѣз чешитлерине аитлер?

яхшы — ярамай (адам)
балабан — кичкене (эв)
сувукъ — сыджакъ (къаве)
(къапуны) ачты — къапатты
(ишнинъ, ёлнынъ) башы — сонъу
(гедже) ярыкъ — къаранлыкъ

Къарама-къаршы маналарны ифаделеген сѣзлерге антонимлер дейлер.

Къырымтатар тилинде антонимлер тюрлю сѣз чешитинде олалар. Меселя: *ярыкъ* — *къаранлыкъ* (исимлер), *къарт* — *яш (адам)* (сыфат), *кирди* — *чыкъты* (фииль), *анда* — *мында* (зарф).

370-иш. Ашагъыдаки сѣз бирикмелеринен джумлелер тизингъиз (агъ-завий).

Узакъ ёл — якъын ёл, узун антер — къыскъа антер, яш адам — къарт адам, ярыкъ ода — къаранлыкъ ода.

371-иш. Нокъталар ерине къаршы маналы сѣзлер язынъыз.

Джесюр йигит — ... йигит. Ишкир койлю — ... койлю. Сагъ-лам къарт — ... къарт. Балаларнынъ буюги — балаларнынъ ... . Эвге кирди — эвден ... .

372-иш. Нокъталар ерине къаршы маналы сѣзлер къойып язынъыз.

Былтыр баарь сыджакъ олды, бу йыл исе ... .

Тюневин ава булут эди, бугунъ исе ... оладжакъ.

Кунъдюз серин ельчик эсти, акъшам исе ... .

Бугунъ ава сувукъ олды, тюневин исе ... эди.

373-иш. Нокъталар ерине къайд олунгъан сѣзлернинъ антонимик чифтини язынъыз.

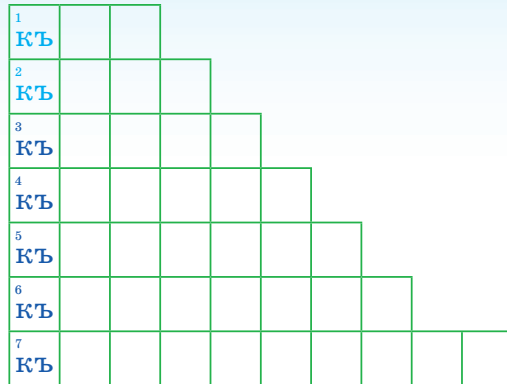
Тирнеклининъ тери чыкъкъандже, ... джаны чыкъар. Халкънынъ ишанчыны **джоймакъ къолай**, ... **Айткъан** сача, ... джыя. Душманнынъ **кичиги** де ... беля кетирир.

374-иш. Ашагъыдаки аталар сѣзлеринден антонимлерни тапып, оларны чифтлеп дефтерлерингъизге язынъыз.

1. Яхшы достнынъ файдасы тиймесе де, зарары да тиймез. 2. Душманнынъ кичиги де буюк беля кетирир. 3. Истегеннинъ юзю бир къара, бермегеннинъ — эки. 4. Аз берген — джандан берир, чокъ берген — малдан. 5. Аджджыгъа татлы берильмез. 6. Зарардан къоркъкъан кяр этмез. 7. Кельгенни къувма, кеткенни тутма. 8. Мусафир аз отурыр, чокъ корер. 9. Байнынъ мусафири олсанъ — джанынъ чыкъар, фукъаренинъ мусафири олсанъ — къарынынъ чыкъар. 10. Къасевет олмаса, къуванч да олмаз эди. 11. Чокъ дингле, аз сѣйле. 12. Усттен ялтырай, ичтен къалтырай. 13. Токъ ачнынъ къадрине етмез. 14. Бир къулагъындан кире, экинджисинден чыкъа.

375-иш. Ашагъыда берильген сёзлернинъ синонимлерини кроссворд-гъа язынъыз.

1. Ыргъат
2. Баш
3. Такъат
4. Антер
5. Къайгъы
6. Учкъун
7. Тез ачувлангъан инсан

376-иш. Ашагъыдаки сёзлернинъ антонимлерини тапынъыз ве антонимик сёзлер ярдымынен эки-учъ джумле тизинъыз.

Семиз, батыр, дюльбер, яз, къатты, къалын, фукъаре, узакъ, сыджакъ, агъламакъ, къара, юксек, тар, яваш, токъ, сагълам, тири, агъыр, узун, аз, беяз, яхшы, ярыкъ.

Нутукъ инкишафы дерси

Нутукъ услюплери (ильмий услюп)

Китабий услюплернинъ даа бир чешити — **ильмий услюп**.

Ильмий услюп дерслик, лугъат, ильмий макъалелерде къулланыла. **Ильмий услюпнинъ эсас макъсады — ильмий билъгилер акъкъында хаберни окъуйдыжы я да динъ-лейиджиге еткизмек.** Ильмий нутукъта истилалар (термин-лер), муреккеп джумлелер ве ибарелер ишлетиле.

377-иш. Ашагыда берильген метинлерни окъунъыз, эсас мевзуларыны бельгиленъыз; къулланылгъан тиль васталарыны козетип, насыл услюпте язылгъаныны къайд этинъыз.

I. Кузь кельгенинен, тереклернинъ япракълары сарарып, тѣкюльмеге башлайлар. Къушлар сыджакъ ерлерге учып кетмеге азырланалар. Табиатта эр шей къышкъа азырланмагъа башлай. Ялынъыз чам тереги озюнинъ ярашыкълы, зенгин ешилъ урбасыны денъиштирмей. О, яз-къыш ешилъ тура. Аджеба, не себептен бойле ола экен?

(М. Меджитова)

II. Эшреф Шемъи-заденинъ «Алиме» адлы ири колемли ве салмакълы поэмасы гъае ве нефасетче юксек севиiede язылгъан эсердир. Поэма — Улу Ватан муаребеси девринде Къырымда немсе-фашист душманларына къаршы курешкен, разведкаджы Алиме Абденнанованынъ адден тыш федакярлыгъы акъкъында. Джермай-Къачыкъ коюнде буюп-осъкен бу къыз душманнен олгъан куреште буюк ярарлыкълыр косътере, озъ вазифесининъ эдасы эснасында фашистлер тарафындан якъалана ве джанаварджа джезалана.

Поэмада бу акъта ойле икяе этиле ки, окъуйдыжыларнынъ къальбинде Алимеге буюк урьмет, ифтхар ве севги, фашист джеллятларына къаршы исе сынъырсыз ачув ве нефрет дуйгъулары къабара. Шаир, эр бир эсери киби, бу корюмли поэмасы узеринде де озюне хас олгъан шаирлик зекавет ве кемалатыны екерек, айры джошкъунлыкъ ве месулиетнен чалышкъаны эсернинъ гъаеси ве зенгин мундериджесинде айдын-ачыкъ корюне.

(Зиядин Джавтобели)

III. Чокъ татсам да омюрнинъ
Ачлыгъын ве токълугъын,
Сездирмедим сизлерге
Ананъызнынъ ѳкълугъын.
Етим акъкъын емедим,
Къараны акъ демедим,
(Эшреф Шемъи-заде)

378-иш. Метинни дикъкъатнен окъунъыз. Метин ильмий услюпте язылгъаныны тасдыкъланъыз.

Грамматика фени бойле къысымлардан ибареттир: *фонетика, имля, лексикология* ве *фразеология, морфология, синтаксис*.

Фонетика — нуткъумызда олгъан сеслерни огрене.

Имля — сёзлерни догъру язув, эджаларны сатырдан сатыр-гъа авуштырув акъкъында къаиделер джыйымы.

Лексикология ве *фразеология* сёзлернинъ ве ибарелернинъ маналары акъкъында анълатма бере.

Морфология сёз чешитлерини огренип, оларны джумлелер ичинде догъру къуullanмагъа огрете.

Синтаксис фикримизни беян этмек ичюн, джумлелерни догъру тизмеге огрете.

Бу окъув йылы грамматиканынъ бойле къысымларынен танышаджакъсынъыз: фонетика, имля, лексикология.

Бу меракълы бильги алемине огъурлы ёллар олсун!

(*Ление Алиева*)

379-иш. Ашагъыда берильген план боюнджа ильмий услюпте метин язынъыз.

1. Грамматиканынъ лексикология болюги.
2. Синонимлернинъ аляметлери.
3. Антонимлернинъ маналары ве хусусиетлери.
4. Чокъманалы ве омоним сёзлер арасындаки умумий ве фаркълы аляметлер.

65-инджи ДЕРС

Лексикологияны текрарлав

380-иш. Суаллерге джевап беринъиз:

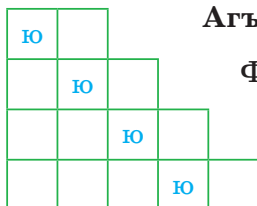
1. Лексикология нени огрене?
2. Чокъманалы сёзлер ве омонимлер арасында насыл фаркълар бар?
3. Синоним ве антонимлер — бу насыл сёзлердир?

381-иш. «Дагъгъа кезинти» серлевалы метин язынъыз. Джумлелери-нъизде ашагъыдаки антоним сёзлерни къулланынъыз: *котериле — энге, агъыр рюкзак — енгиль рюкзак, балабан — кичкене, яваш — тез, къара кольмек — безъ кольмек, куле — чырайыны сыта.*

382-иш. Ашагъыда берильген сёзлерни синонимлеринен чифтлеп язынъыз.

Тюс, юрек, ашай, болдургъан, озю, кетирди, авлакъ, сес, парылдагъан, этраф, козь этти, тьюбу, гузель, шавле, ушюди, даима, бет, юре, акъча, сайгъы, безъ, къартана, кенар, атеш, апансыздан, чалыша, не вакъыт, тюркю, сене.

383-иш. Кроссвордларны толдурынъыз.

Агъырлыкъ сёзюнинъ синоними.

Файдалы ичимлик.

Мейва.

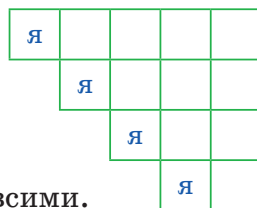
Етим сёзюнинъ синоними.

Хата сёзюнинъ синоними.

Одун сёзюнинъ синоними.

Эски сёзюнинъ антоними.

Йыл мевсими.

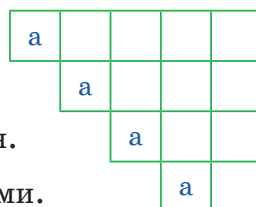

Матюв сёзюнинъ синоними.

Мейва.

Кийик айван.

Емек сёзюнинъ синоними.

384-иш. Шиирни окъуп, омонимлерни язып алынъыз.

Акъ гогерджин, кок гогерджин,
Къонунъыз яныма.
Дост олайыкъ, дерглешейик
Бизлер даима.
Сиз учунъыз юксеклерге,
Беклерим сизни.
Авеленинъ мавы кокте,
Йырлап йырынъызны.
Сиз бахтлысыз, гогерджинлер,
Ер, кок сизинъдир.
Мен эминим, сербест омюр
Сиз ве бизимдир.

(Аблязиз Велиев)

385-иш. Ашагъыдаки джумлелерни кочюрип, синонимлернинъ астларыны сызынъыз.

1. Сялядиннинъ элинден омюр бою балта тюшмеген, о себептен къолларынынъ пармакълары ичке букленип къалгъанлар. (Ш.А.) 2. Азбарда копек авылдады, ёлда адам сеслери эшитильди. (И.П.) 3. Инсан, догъып тиль саиби олгъан сонъ, ана сютюни денъиштире отъмекке. (Ч.А.) 4. Къычыргъанда, кишининъ елкеси устуне, гупс этип, агъыр шей тюшти. (Ш.А.) 5. Гульчеренинъ муляйим сымалы, индже ве узунджаракъ кельген бети чокъ вакъытлар агъырларнен чекишкен хастаны анъдыра эди. (Ю.Б.) 6. Осман козь айдын лафыны эшиткенинен, абдырагъандай олды ве шу саат чересини тебессюм къаплады. (Ю.Б.) 7. Мурат, кулюмсиреп, Билял акъайнынъ муляйим юзуне бакъты. 8. Эмине апте огълунынъ къара сачларыны сыйпап, эгилип, янагъындан опыти. (А.М.) 9. Дюльбер, сия сачлары онынъ акъ юзюни олдыкъча яраштыралар. (А.М.) 10. Рузгарнен бирге кучлюю ягъмур ягъмагъа башлады. (Ю.Б.)

386-иш. Ашагъыдаки сёзлерни антонимлеринен чифтлеп язынъыз. Бир къач сёзнен джумлелер уйдурып язынъыз.

Узун, тез, чиркин, алмакъ, сувукъ, ог, тар, къуванч, файда, душман, фукъаре, узакъ, батыр, къатты, къалын, сыджакъ.

5-ИНДЖИ СЫНЫФТА КЕЧИЛЬГЕНЛЕРНИ ТЕКРАРЛАВ

Фонетика. Имля.

387-иш. Суаллерге джевап беринъиз:

1. Фонетика тильнинъ насыл къысымларыны огрене?
2. Ариф ве сес арасында насыл фаркълар бар?
3. Созукъ сеслер насыл чешитлерде олалар?
4. Тутукъ сеслер насыл чешитлерге болюнелер?

388-иш. Метинни кочюрип язынъыз. Къайд олунгъан сёзлерни фонетик талиль этинъиз. Биринджи джумлени синтактик талиль этинъиз.

Кузь кунълеринден бири. Танъгъа якъын, къопкъалап тёккен киби, шиддетли **ягъмур ягъды**. Ярым саат сель киби акъкъан бу ягъмурны дам сачакъларындан борю киби улугъан, сызгъыргъан ель алып кетти. Булутлар арасындан липильдеп-йылтырап йылдызчыкълар козьлерини къыпып алдылар. Пенджере огюндеки эрик терегининъ къуруу пытагъы ельден саллангъанда, пенджерере урула. Инсаннынъ джаныны **сыкъыджы** сес чыкъара.

Танъ атты. **Орталыкъ** ярыкъланды. **Табиат куюсьюн** чырайыны бираз ачса да, сыкъ элекнинъ козюнден сепелеген киби, кузь сагъанагъы тосат-тосат озь серпиндисини косьтерип тура эди.

(Гъани Мурад)

389-иш. Кроссвордны толдурынъыз.

1. Айтылувы ве язылувы башкъа, амма маналары бир, я да бир-бирине якъын олгъан сёзлер.
2. Биз оны теляффуз этемиз ве эшитемиз, лякин язмаймыз.

3. Къырымтатар тилинде «созукъ сеслернинъ уйгъунлыгъы» къаидеси.

4. Белли бир тертипте ерлешкен арифлер джыйымы.

5. Бу сеслерни биз теляффуз эткенде, опыкеден чыкъкъан ава ич бир манягъа огърамай.

1		Н								
	2	е								
3		Г								
	4	И								
	5	З								

390-иш. Шиирни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлерни фонетик талиль этинъыз.

Батырлар ольмейлер

— **Къыркъ йылдан** зияде, — деди бир ана, —
Огълумдан хабер **ёкъ**, козьлерим яра.
Азбарда доланып юргенин анъам...
Нейлейим, яралы юрегим яна...

Тиз **чёкип** ананынъ къолуны **оптим**,
— Янманъыз сиз, ана, огълунъыз ольмеди,
Сиз киби юрекли чокъ ана корьдим,
Ич бири хаялын олюмге больмеди.

Бакъынъыз, сиз ана, **эйкельнинъ** алдында
Янгъан от — **эбедий**, о — аят, сёнмей.
Батырлар эр вакъыт инсанлар анъында,
Бизлернен яшайлар, бир вакъыт ольмей!

391-иш. Ашагъыдаки метинни кочюрип язынъыз. Къайд этильген сёзлернинъ фонетик талилини этинъыз.

Фонетик талилининъ тертиби:

1. *Сес ве арифлернинъ микъдары (не кзадар сес, кзач ариф-нен косьтериле?)*

2. *Эджаларнынъ микъдары ве чешитлери (ачыкъ, япыкъ).*

3. *Ургъулы ве ургъусыз эджалар.*

4. Созукъ сеслернинъ хусусиетлери (къалын — индже, дудакълы — дудакъсыз).

5. Тутукъ сеслернинъ хусусиетлери (сагъыр — янъгъыравукъ).

Кузьнинъ ахырлары. Яры гедже маали. Ягъмур ягъып токъ-тагъан. Тильки-Гечти дересинде инъильдеп, буланчыкъ сув акъ-макъта. Бадемликнинъ ашагъы якъындаки почта ёлуны бойлап эки атлы кельмекте.

... Атлар ёргъунлар. Устьлериндеки адамлар исе енъгильден юкъсырай, о якъкъа-бу якъкъа салланалар.

Олар, ниает, почта ёлдан чыкъып, ташлы-чукъурлы сокъакъ иле эки къатлы, таш диварлы эвге догърулдылар. Эвнинъ ашагъы къатындаки пенджересинде къандиль янмакъта эди.

— Сеттар агъа! — деди о, ёлдашына. — Биз артыкъ Бадем-ликтемиз! Бу дагъларгъа бакъ! Олар не къадар буюклер!

(Шамиль Алядин)

392-иш. Имля лугъатындан муреккеп, къошма, чифт сёзлерини сечип, дефтеринъизге кочюрип язынъыз. Оларнынъ язылувыны изаланъыз.

Суаллерге джевап беринъиз:

1. Имля нени огрене?
2. Къалынлыкъ-инджелик имля къайдеси неден ибарет?
3. Дудакълы-дудакъсыз созукълар насыл имля къаидесине эсасланып язылалар?
4. Тутукъларнынъ имлясына аит насыл къаиделерни билесинъиз?
5. Сатырдан сатыргъа эджа авуштырылгъанда насыл имля къаиделерине эмиет бермек керек?

393-иш. Метинни кочуринъиз. Къайд олунгъан сёзлернинъ язылувыны имля джеэттен талиль этинъиз.

Эвель-эзельден берли ялы боюнда багъ къазмакъ, онъа **ара-къазым** дейлер, эркеклернинъ иши **олып** кельген. Ара-къазым дегени — багъдаки **юзюм кутюклерининъ** араларыны лескернен къазмакъ **демектир**. Эм къазгъанда да лескерни **топракъ-къа** тепиндисине къадар кирсетмек керек. **Кутюклер тюбюне**

авдарылгъан топракъ чанакъ шеклинде олмалы, яни, ягъмур сувуны, сакълап къалдырмакъ ичюн, оюкъ олмакъ керек.

(Джевдет Аметов)

394-иш. Шиирни окъунъыз. Тутукъ сеслернинъ (к, п, къ) алмашувы имля къайдесине бойсунып язылгъан сёзлерни сечинъиз. Бу сёзлерни дефтеринъизге чифтлеп язынъыз **к - г, къ - гъ**.

Мен бир баарь ельчигим,
Хоштан-хош гонъюльчигим.
Юреклерге зевкъ берем
Юзьни сыйпар эльчигим.
Гуль-чечекнинъ янагъын
Опе назик дудагъым.
Балаларнынъ юзюни
Сыйпамакътыр мурадым.

(Зейтулла Албатлы)

395-иш. Метинни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлернинъ имлясыны аңлатынъыз.

Алим даа кичик олгъаны ичюн, озю **окъумагъа** бильмей. Лякин анасы окъугъан **масалларны** китаптан **ресимлерге** бакъып икяе эте.

Акъшам Алим «Къашкъыр ве еди **улачыкъ**» масалыны динъ-леди. Улачыкъларнынъ сагъ къалгъанларыны эшиткен сонъ да, джаны раат олмады. Анасындан:

— Ана, къашкъыр улачыкъларны анасынынъ **сёзюни** тутмагъаны ичюн ашайджакъ олдымы? Улачыкъларнынъ эписи сагъ къалдымы? — деп сорады.

Анасы Алимни тынчландырып:

— Эчки **сюрю бойнузларынен** улачыкъларнынъ эписини къашкъырдан къутарды. Олар эписи сагъ къалды, энди ят да юкъла. Гедженъ хайыр! — деп огълунынъ яначыгъындан опип, устюни ортти.

— Хайыргъа къаршы, аначыгъым! — деп, анасыны опыти ве, эллеринен бойнуна сарылып:

— Ана манъа «Улачыкълар» масалыны окъуса, — деди.

— Олмаса, китапны кетир, — деди анасы.

Алим китаплар арасындан масал китабыны тапып алды ве анасына узатты.

Алим бир джесюрлик япкъан адам киби:

— Ана, къашкъыр улачыкъларны коръмесин деп, мен оларны сакъладым, ренкли борнен бояладым. Ярамаз къашкъырны исе йыртып аттым. Азбарда Акъбашнынъ ювасынынъ янында ята. **Копегимиз** оны энди ичери къоймаз, — деди Алим.

(М. Меджитовадан)

Лексикология

396-иш. Суаллерге джевап беринъиз:

1. Лексикология нени огрене?
2. Чокъманалы сёзлер ве омонимлер арасында насыл фаркълар бар?
3. Синоним ве антонимлер — бу насыл сёзлердир?

397-иш. Шиирни кочюрип язынъыз. Сёз ве онынъ манасы акъкъында не билесинъиз? Джумлелерде бирманалы сёзлерни бир сызыкънен, чокъманалы сёзлерни эки сызыкънен бельгиленъиз.

Сёз олмаса, алем бойле олмаз эди.
Гонъюль гульдай ачмаз, яки солмаз эди.
Эр бир тильде эр бир сёзнинъ манасы бар.
Татлы-шербет, я къаргъышлы къарасы бар.
Сёзнен эмир этемиз биз, айбетлеймиз,
Риджа эте, макътай я да лянетлеймиз.
Татлы-шербет сёз бу — чыракъ, ярыкъ алем,
Бу чыракъсыз, эльбетте, ёкъ дертке мельэм.

(Ремзи Бурнаш)

398-иш. Ашагъыда берильген сёз бирикмелерини окъунъыз. «Ачмакъ» сёзюнинъ асыл ве кочъме маналарыны бельгиленъиз. Кочъме мананы ифаделеген сёзлернен джумлелер тизинъиз.

Агъыз ачмакъ, сыр ачмакъ, козь ачмакъ, атеш ачмакъ, къапуны ачмакъ, дефтер ачмакъ, танъ ачылмакъ.

«Алмакъ» сёзюнинъ асыл ве кочъме маналарыны бельгилеп, кочъме мананы ифаделеген сёзлернен джумлелер тизинъиз.

Гонъюль алмакъ, къалем алмакъ, китап алмакъ, сёз алмакъ, эльге алмакъ, нефес алмакъ, дерс алмакъ, агъызындан сёз алмакъ, сатын алмакъ, отъмек алмакъ.

399-иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Чокъманалы сёзлернинъ астыны сызып, кочъме маналарыны (агъзавий) анълатынъыз.

1. Меним битам, ораза туткъанда, кунъ чыкъар-чыкъмаз, козюни ачып, танъ ачылаяткъаныны корип, агъыз ачмакъ ичюн тедарик эте. Ашханенинъ къапусыны ачып, ашыны къызыдырып ашай, сонъ бутюн кунъ онынъ къарны ачмай.

2. Бааръде, кунъ нурларыны сачып башлагъанда, биз тюрлю чечек урлукъларыны сачамыз. Бу чечеклер бааръ, яз ве кузьде, ачкъан вакъытта, этрафкъа къокъуларыны сачалар.

400-иш. Имля лугъатындан сёзлерни сечип, ашагъыда берильген чешитлерге язынъыз.

Синоним исимлер: ..., ..., ...

Синоним сыфатлар: ..., ..., ...

Синоним фишлер: ..., ..., ...

401-иш. Шиирлерни окъунъыз. Джумлелерде олгъан омоним сёзлерни сечип, олар анълаткъан маналарны изаланъыз.

Помидор

Помидор олса къызыл — ал,
О, пишкендир — узь де ал!
Ондан эр кунъ ашасанъ,
Вуджудынъда артар къан.

(Иса Абдураман)

* * *

Ап-акъ далдан къара къаргъа
Козьлерини тикип къаргъа,
Богъазыны аямайып,
Эп къар арай токътамайып.

Ап-акъ дамлар, тарла ве ёл,
Къар орътюси къалын ве бол,
Лякин, къаргъа эп багъыра;
О, не тына, не агъара.

(Шукри Аппазов)

402-иш. «Ана тили дерсинде» серлевалы диалог тизинъиз. Бир талебе — ана тили оджасы синоним, антоним ве омонимлер акъкъында суаллер бере, экинджи талебе — 5-инджи сыныф талевеси, оджанынъ суаллерине джеваплана.

403-иш. Шиирни окъунъыз. Къайд этильген сёзлернинъ синонимлерини тапынъыз.

Лезет олсун, десенъ сен,
Еген отъмек, ашынъда,
Бер эмиет ишке сен,
Ишке ляйыкъ яшынъда.

Эмек — сенинъ шенъ гонълюнъ,
Олсун онъа къол чебер.
Багъынъ-багъчанъ, ал гулюнъ,
О, эр шейден мутебер.

Кенар турсанъ эмектен,
Биль, тамакътан аш отъмез.
Тез соларсынъ юректен,
Ич бир эким къар этмез.

(Зейтулла Албатлы)

404-иш. Имля лугъатындан сёзлерни сечип, учъ сырагъа язынъыз:

Антоним исимлер: ..., ..., ...
Антоним сыфатлар: ..., ..., ...
Антоним фишллер: ..., ..., ...

селям эт
сабыр эт
дикъкъат эт

Нутукъ инкишафы дерси

Ресим узеринде иш

405-иш. Ашагъыдаки ресимге бакъып, тариф метинини язынъыз. Метинде диалогларны къулланынъыз.

НУТУКЪ ИНКИШАФЫ ДЕРСЛЕРИНДЕ КЪУЛЛАНМАКЪ ИЧЮН МЕТИНЛЕР

1. Билесинъизми, къарынджалар озьлерине къышлыкъ богъдай данечиклери, отъмек парчалары топлайлар. Къарынджалар ойле акъыллы, чалышкъырдырлар ки, ич бир вакъытларыны бош кечирмезлер. Оларнынъ бир буюклери олур. Буюклери юваларында иш такъсими япар. Месея: къуветли сойларыны, тыштан богъдай данечиклери, отъмек парчачыкълары ташымакъ ичюн, айыра. Бу айырылгъан къарынджалар исе, кетирген шейлерни буюклернинъ янында ташлайлар, ве озьлери даа ем къыдырмагъа кетелер.

(Абдулязиз Герайбай)

2. Юзюмджи къарт

Серги тюбю не салкъын!
Кейф чатамыз.
Тёпедер кербар салкъым,
Козь атамыз.

О, алтындай сарарды.
Пишкен, эльбет.
Багъджы бизни сыйлады.
Дады — шербет.

Юзюмджиден сорадыкъ:
— Сыры неде?
— Бильмейим, шай асрадыкъ, —
Кульди деде.

— Берекет Алла бере
Чалышкъангъа.
Чалышмагъа яшлыкътан
Алышкъангъа.

(Юсуф Аким)

3. Мартнынъ йигирми биринджи кунюнде ер юзюнде куньдюз иле гедже мусавий дереджеге келелер. Дюнъянынъ бир ягъында он эки саат айдынлыкъ, дигер ягъында он эки саат къаранлыкъ укюм сюре. Шиддетли къыш бите. Летафетли баарь башлай.

Кунеш зияларынынъ кучю арта. Къар йымшай. Эв сачакъларынъдан саркъып тургъан буз сырғалары ирип, суву ерге тамгъанда, торгъайлар онынъ астында ювуналар. Рутубетли занларда экинлер ешере. Бостанджы себзеват ишине тутуна.

(Шамиль Алядин)

4.

Алма

Тереклерде чешит алма,
Пишмегенни узип алма.
Пишкенини юв да аша,
Оны ашасанъ, къуветинъ аша.

(Иса Абдурамандан)

5. Шевкет кой четиндеки къырчыкъ устюне чыкъкъанда, кунеш, къаршыдаки дагънынъ артына сакъланаракъ, алтын нурларынен яйла устюнде джайылгъан акъ булутларны, къаннен боягъан киби, къызарткъан эди. О, бираз токъталып, балалыкътан гонълюни охшагъан дагъларны, багъ-багъчаларны, ашагъыдаки уджсуз-буджакъсыз сувлу денъизни, озенге бенъзеп тургъан айланчыкъ таш ёлны ве балалыгъындан таныш олгъан Алан коюни козьден кечирди. Койнинъ энъ дюльбер ве корюмли биналары олгъан ерлерде, таш обалары арасындан узанып тургъан оджакълар ве койге кирген ёлнынъ эки кенарындаки бадем тереклеринден къалгъан алчакълы-юксекли кутюк сыралары Шевкетнинъ козьлерине мазлум бир левха олып корюнди.

(Рустем Муедин)

6. Кунеш артыкъ озюнинъ сачакълы зиясыны денъиштирген. Узакътан мунарлангъан тюзлюкке келип къошулгъан. Джемай ызаннынъ башына кельди. Онынъ башы къаранлыкъта талдаланып къарышкъан эди. Санки сонъсузлыкъкъа узанып кеткендайын, тура.

Кокман мысырбогъдай сабакъларына сыйпаланды. Оларны абдыратыр тарзда силькиндирди. Ызан ичини бойдан-бойгъа акътарып чыкъмакъны озь устюне алгъан эди.

(Джафер Гъафар)

ДИАЛОГЛАР

Талебелернинъ агъзавий нуткъуны инкишаф этмек макъ-садыны беджермек ичюн бир сыра диалог метинлерини оджаларгъа, ярдымджы васта оларакъ, дерсте къулламакъ ичюн тевсие этемиз.

Насыл спортнен огърашасынъ?

1. Окъунъыз ве динъленъыз.

— Мераба, Сафтер.

— Мераба, Шевкет.

— Бугунъ волейбол ойнаджакъсынъмы?

— Ёкъ, волейбол ойнамагъа севмейим.

— Я насыл спортны бегенесинъ?

— Футбол ойнамагъа севем.

— Футбол чокъ ойнасынъмы?

— Э, достларымнен эр афта ойнаймыз.

2. Суаллерге джевапланып, субетни битиринъыз.

— Энъ чокъ насыл спортны бегенесинъ?

— ... ..

— Маса тенисине ойнамагъа севесинъми?

— ... ..

— Энъ бегенген спортчынъ кимдир?

— ... ..

3. Джевапларгъа суаллер уйдурып, диалогны битиринъыз.

— ... .. ?

— Эбет, волейбол ойнамагъа севем.

— ... .. ?

— Афтада эки кере ойнайым.

— ... .. ?

— Тенис ойнамагъа севем.

— ... .. ?

— Эбет, спортнен огърашмакъ файдалыдыр. Спорт инсангъа сагълыкъ бере.

Къайдан келесинъ?

1. Окъунъыз ве динъленъыз.

Азиме: Мераба Алиме.

Алиме: Мераба, Азиме.

Азиме: Алиме, къайдан келесинъ?

Алиме: Мен хастаханеден келем.

Азиме: Ким хаста?

Алиме: Къартбабам хаста, сувукъланды.

Азиме: Кечмиш олсун, Алла сагълыгъыны берсин.

Алиме: Я сен къайдан келесинъ?

Азиме: Мен мектептен къайтам.

Алиме: Айды, берабер кетейик.

2. Суаллерге джевапланып, диалогны битиринъыз.

— Энвер, сен къайдан келесинъ?

— ... ..

— Я Эдем къайдан къайта?

— ... ..

— Сен ярын мектептен саат къачта къайтаджакъсынъ?

— ... ..

3. Джумлелерге суаллер уйдурып, диалогны битиринъыз .

— ... .. ?

— Фатиме китапханеден къайта.

— ... .. ?

— Мен спортзалдан къайтам.

— ... .. ?

— Биз бугунъ футбол ойнадыкъ.

— ... .. ?

— Бизимкилер футбол оюнында гъалип чыкътылар.

Сагълыгъынъ насыл?

1. Диалогны окъунъыз.

Аким: Селям алейкум.

Эким: Буюрынъыз. Отурынъ. Не олды?

Аким: Бутюн гедже тишим агъырды.

Эким: Ач агъызынъны. Тишинъни кърт ашагъан.

Аким: Я не ичюн ойле олгъан?

Эким: Шекер чокъ ашайдырсынъ? Я да догъру темиз-лемейдирсинъ?

Аким: Татлы чай чокъ ичем. Хурабье де чокъ ашайым.

Эким: Тишинъни деваларым. Сен исе татлы емеклерни эксильтмек керексинъ. Тишлеринъни кунъде эки кере темиз-лемелисинъ.

Аким: Яхшы, эким агъа, айткъанынъызны этерим.

Эким: Кечмиш олсун.

Аким: Сагъ олунъыз.

2. Суаллерге джевапланып, субетте иштирак этинъыз.

— Не еринъ агъыра?

— ... ..

— Чокътан агъырамы?

— ... ..

— Насыл агъыра?

— ... ..

— Сыджагъынъ чыкъамы?

— ... ..

— Кечмиш олсун. Алла сагълыгъынъны берсин.

— ... ..

3. Суаллер уйдурып, диалогны битиринъыз.

Али: Селям алейкум, эким.

Эким: Алейкум селям, ... ?

Али: Богъазым агъыра.

Эким: ... .. ?

Али: Э, терлеп, сувукъ сув ичтим.

Эким: Сизге илядж язып берерим. Бу иляджларны алынъыз ве эвде деваланынъыз.

Али: Сагъ олунъыз.

НУТУКЪ ИНКИШАФЫНЕН БАГЪЛЫ ДЖЕДВЕЛЛЕР ВЕ ХАТЫРЛАТМАЛАР

1. Нутукъ чешитлери

Нуткъумызнынъ эсас чешитлери — **икяе, тариф, фикир юрют-тюв.**

Икяеде бир де-бир вакъиа, арекет акъкъында сёз юрьсетиле. Тариф эткенде, инсанларнынъ, табиатнынъ, эшьяларнынъ аляметлери акъкъында айтыла. Фикир юрюткенде исе, бир де-бир адисе, вакъианынъ себеби, озъара мунасебетлери талиль этиле.

Нутукъ чешитлерини суаль къойып бельгилемек мумкюн. Икяеге — *не олды?*, тарифке — *насыл?*, фикир юрютювге — *не ичюн?* киби суаллер къоймакъ мумкюн.

2. *Диалог* — эки я да бир къач адам ортасындаки субет. Юнан тилинден алынма сёз *диалогос* — *эки шахыснынъ нуткъу манасыны анълата.*

Субетте иштирак эткен эр бир шахыснынъ сёзю янъы сатырдан языла. Сёзден эвель тире къоюла.

Бундан гъайры, нуткъумыз монолог шеклинде ола билир. Монолог бир инсаннынъ нуткъудыр. Юнан тилинден алынма сёз *монологос* — *бир шахыснынъ нуткъу манасыны анълата.*

3. Къонушувнынъ эсас къаиделери:

1. Лакъырды эткен вакъытта сизнен къонушмакъ меракълы ве файдалы олмасына арекет этинъиз. Инсанларгъа сёзюнъизнен ве ишинъизнен ярдым этмеге тырышынъыз.

2. Къонушкъанда, субетдешинъизнен урьмет ве сайгъы иле лаф этинъиз.

3. Башкъаларны дикъкъатнен динълемеге огренинъиз.

4. Хатырангъызда олсун: субетдешнинъ лафыны больмек ве озюнъиз акъкъынъызда пек чокъ лаф этмек чиркиндир.

5. Субетдешинъизнинъ яшы, табиатыны даима назарда тутмалы ве онъа меракълы олгъан шейлер акъкъында лакъырды этмелисинъиз.

4. Нутукъкъа кьоюлган талаплар

Нутукъ насыл олмалы?	Бунга насыл иришмели?
Мундериджели	Беян эткен фикринъиз эсас мевзугъа аит олмалы, ондан арткъач бир шей айтма ве язманъыз.
Изчен	Фикиринъизни белли бир тертипте беян этинъиз.
Ифадели	Эсас фикирни ифаделеген сёзлер ве ибарелерни сечип къулланынъыз.
Ерине коре уйгъун	Кимнен ве насыл шараитте лаф эткенинъизни даима назардан къачырманъыз.
Догъру	Теляффюз этюв къаиделерине риает этинъиз, джумлелеринъизни догъру тизинъиз.

5. Метиннинъ планыны тизюв тертиби?

1. Метинни окъунъыз, англашылмаган сёзлернинъ манасыны аныкъланъыз.

2. Метиннинъ мевзусыны ве эсас фикрини бельгиленъиз.

3. Метинни мундеридже джеэттен къысымларга болюнъиз.

4. Планнынъ къаралама шеклини язынъыз. Бу планны метиннен тенъештирип бакъынъыз: планынъызда метиннинъ мундериджеси акс олунгъанмы; планнынъ къысымлары бири-биринен багълымы, метиннинъ эсас фикри ве мундериджесини акс этелерми?

5. Бу планга эсасланып, метинни икяе эте билирсизми?

6. Къаралама шеклини тешкерген сонъ, планнынъ темиз шеклини кочюрип язынъыз.

6. Фикир юрютюв метинининъ язув тертиби:

1. Беян этеджек фикринъизни кыскъа ве анълайышлы шекильде тизинъиз.
2. Бу фикирни исбатламакъ ичюн, козеткен адисе вакъиялардан мисаллер кетиринъиз.
3. Беян эткен фикринъизни нетиджеленъиз.

Фикир юрютюв метинининъ схемасы:

1. Эсас фикир.
2. Исбатлар:
  - а) ...;
  - б) ...;
  - в) ...;
3. Нетиджелер.

7. Инша язгъанда, неге эмиет бермели:

1. Иншанынъ мевзусыны сечип алынъыз.
2. Иншаны беян этмек ичюн къулланыладжакъ сёзлер, сёз бирикмелери, ибарелерни топланъыз.
3. Иншанынъ тизилювини бельгиленъиз.
4. Тариф эткенде, фикирлеринъизни ифаделемек ичюн, шахсий, чешит тюрлю, текрарланмагъан сёзлер къулламанмалысынъыз.
5. Язгъан фикирлерни «гонълюнъизден кечиререк», озь дуйгъу ве мунасебетинъизни косътеререк, беян этинъиз.

8. Беян язмагъа азырланув тертиби:

1. Метинни окъунъыз.
2. Метиннинъ мевзусынен багълы сёз ве ибарелерни язып алынъыз.
3. Беянынъизны насыл нутукъ чешитинде язаджакъсынъыз (икъе, тариф, фикир юрютюв).
4. Насыл нутукъ услубинден къулланаджакъсынъыз (лакъырды, бедий).
5. Беянынъ планыны тизинъиз.
6. Беянынъ кысымларыны озъара багъламакъ ичюн, насыл сёзлер, ибарелер, джумлелерни къулланаджакъсынъыз.

7. Беянынъ къаралама шеклини тешкерип, хаталарыны тюзеткен сонъ, дефтеринъизге кочюрп язынъыз.

9. Икяе акъкъында

Икяеде кириш ве нетиджелев къысымлары ола билир. Кириште муэллиф икяе этеджек вакъиа не вакъыт, не ерде ве кимнен олып кечкени изалана. Нетиджелевде тариф этильген вакъиалар акъкъында муэллиф озъ фикир ве муляазаларынен пайлаша. Адий икяенинъ тизилувини (композициясыны) ашагъыдаки схеманен косътермек мумкюн:

10. Метиннинъ мундериджесини агъзавий я да язма шекильде икяе этмеге азырланув:

1. Метинни дикъкъатнен окъунъыз; анълашылмагъан сёзлернинъ маналарыны аныкъланъыз.

2. Китапта берильген, я да оджа тизген суаллерге джевап беринъиз.

3. Метиннинъ мевзусыны ве эсас фикрини бельгиленъиз.

4. Метин нутукънынъ насыл чешитине аит олгъаныны къайд этинъиз.

5. Берильген, я да озюнъиз тизген план боюнджа метинни манаджа уйгъун кельген къысымларгъа болюнъиз.

6. Метиннинъ услубини бельгиленъиз. Метинде къулланылгъан сёз ве ибарелерни хатырлап, озюнъизнинъ икяенъизде ишлетмеге арекет этинъиз.

7. Къысымларны паузаларнен къайд этип, метинни даа бир кере окъунъыз.

8. Китапны къапатынъ; беянынъызны къаралама шекильде язынъыз; тешкерип хаталарны тюзеткен сонъ, беянын кочюрп язынъыз.

11. Нутукъ услюплери

Агъзавий ве язма нутукъумыз, кимге, не акъкъында, не макъсатнен айтылгъаны я да язылгъанына коре, лакъырды ве китабий услюплерге болюнелер.

Услюплернинъ чешитлери бир сыра къонушув шартларынен багълыдыр:

Къонушув шартлары:

- не акъкъында айтасынъ (язасынъ);
- насыл макъсатнен айта (язасынъ);
- кимнен лакъырды этесинъ (кимге язасынъ);
- не ерде айтасынъ (язасынъ).

12. Лакъырды услюбинен, къоранта азалары, достларымызнен къонушкъанда, къуллаунамыз.

13. Китабий услюплернинъ даа бир чешити — **ильмий услюп.**

Ильмий услюп дерслик, лугъат, ильмий макъалелерде къуллауна. Ильмий услюпнинъ эсас **макъсады** — **ильмий бильгилер акъкъында хаберни окъуйыджы я да динълейиджиге еткизмек.** Ильмий нутукъта истилалар (терминлер), муреккеп джумлелер ве ибарелер ишлетиле.

ГРАМАТИКАНЕН БАГЪЛЫ ДЖЕДВЕЛЛЕР СИНТАКСИСНЕН БАГЪЛЫ ДЖЕДВЕЛЛЕР

Сёз бирикмеси (умумий малюмат)

Тильде беджерген вазифеси	Тизилиши	Сёзлер озъара насыл багълана
Предмет, алямет, иш-арекетни адлай	<p style="text-align: center;">таби сёз баш сёз</p> <p style="text-align: center;">нени?</p> <p style="text-align: center;">китапны окъуй</p>	<p style="text-align: center;">манаджа ве грамматикаджа</p> <p style="text-align: center;">насыл?</p> <p style="text-align: center;"> </p> <p style="text-align: center;">ненинъ?</p> <p style="text-align: center;"> </p>

Сёз бирикмелери ве джумлелернинъ тенъештирме таснифи

Сёз бирикмеси	Джумле
Предмет, алямет, арекетни адлай.	Там фикир ифаделей.
Сёзлер мана ве грамматика джеэттен озъара багълылар.	Сёзлер мана ве грамматика джеэттен озъара багълылар.
Интонациясы там дегиль.	Там интонациягъа малик.

Джумленинъ баш азалары

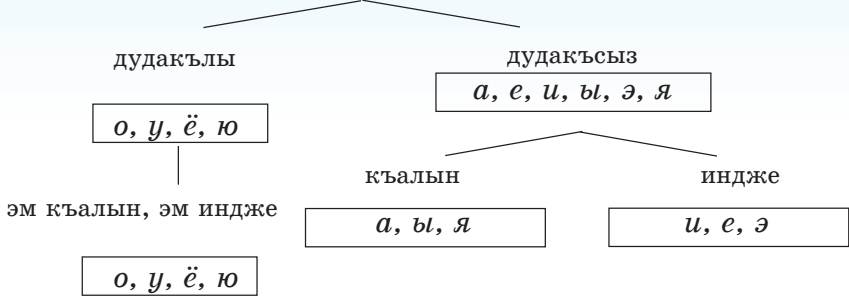
Нени бильдире?	Муптеда	Хабер
	Предметни	Предметнинъ алыны, арекетини
Насыл суаллерге джевап бере?	<i>ким? не?</i>	<i>не япты? не олды? не япа? не ола? не япаджакъ? не оладжакъ? кимдир? недир? къачтыр? къачындыдыр?</i>
Насыл сёз чешитлеринен ифаделенир?	<i>исим, сыфат, сайы, замир</i>	<i>фииль, исим, сыфат, сайы, замир</i>

Джумленинъ экинджи дередже азалары

Не ифаделейлер?	Тамамлайды	Айырыды	Ал
	предмет	предметнинъ аляметини я да саибини	иш-арекетнинъ аляметини (ерини, вакъ-тыны, макъсадыны, тарзыны)
Насыл суаллерге джевап берелер?	<i>кимни? кимге? нени? неге? неде? неден? кимде? кимден? ким акъ-къында? кимнен? ненен?</i>	<i>насыл? кимнинъ? ненинъ?</i>	<i>къаерге? къаерде? къаерден? не заман? не ичюн? насыл тарзда? не себептен?</i>
Насыл сёз чешитинен ифаделене?	<i>исим, замир, сайы</i>	<i>сыфат, исим, сайы, замир</i>	<i>исим, зарф, сайы, замир, сыфат</i>

ФОНЕТИКАНЕН БАГЪЛЫ ДЖЕДВЕЛЛЕР

Созукъ сеслерни ифаделеген арифлер

Тутукълар	Чифтли	Чифтсиз
Янъгыравукъ Сагъыр	б, в, г, гъ, д, дж, ж, з п, ф, к, къ, т, ч, ш, с	л, м, н, нъ, р, й ц, х, щ

ИМЛЯНЕН БАГЪЛЫ ДЖЕДВЕЛЛЕР

Къалын-индже созукъларнынъ уйгъунлыгъы			
къалынлыкъ		инджелик	
сёз тамырында	ялгъамаларда	сёз тамырында	ялгъамаларда
<i>ана</i>	+ лар + ымыз + ны	<i>ине</i>	+ лер + имиз + ни
<i>яза</i>	+ джакъ + лар	<i>келе</i>	+ джек + лер
<i>алты</i>	+ шар	<i>еди</i>	+ шер
<i>якъын</i>	+ лар + да	<i>бугунъ</i>	+ ден
Истисна: базы эджнебий тиллерден кирген сёзлернинъ тамырлары бу къаидеден истисна ола: <i>газета, дивар, талебе</i> .			

Дудакълы созукъларнынъ уйгъунлыгъы	
Сёз тамырында	Ялгъамаларда
<i>омюр</i>	<i>ёл+джу</i>
<i>гонъюль</i>	<i>дёрт+люк</i>
<i>осьмюр</i>	<i>туз+лу</i>
<i>бурун</i>	<i>узъ+дюр+ди</i>
Истисна: <i>копек, урба, ода</i>	Истисна: 1) саиплик ве тюшюм келиши; 2) охшав-кичильтюв; 3) хаберлик; 4) кечкен заман фиили; 5) алфииль ялгъамалары

КРОССВОРДЛАРНЫНЪ ДЖЕВАПЛАРЫ

- 11 с.: 1. сыгъыр; 2. мых; 3. софра; 4. къазан; 5. ат.
- 28 с.: 1. хыяр; 2. ай; 3. борю; 4. озен; 5. хораз.
- 69 с.: 1. сычан; 2. орюмчек; 3. йылдыз; 4. кунеш; 5. къыш.
- 77 с.: 1. акъшам; 2. рале; 3. талебе; 4. къыш; 5. инсан.
- 82 с.: 1. тиш; 2. кунеш; 3. оджа; 4. ренк.
- 117 с.: 1. тырнавуч; 2. дудакълар; 3. тиш; 4. туз; 5. балкъурт.
- 173 с.: 1. къул; 2. къафа; 3. къувет; 4. къафтан; 5. къасевет; 6. къыгылчым; 7. къызматабан.
- 176 с.: 1. юк; 2. сют; 3. юзюм; 4. оксюз.
- 176 с.: 1. янълыш; 2. ярма; 3. янъы ; 4. яз.
- 176 с.: 1. анъкъав; 2. айва ; 3. аюв; 4. аш.
- 179 с.: 1. синоним; 2. сес; 3. сингармонизм; 4. элифбе; 5. созукъ.

ИМЛЯ ЛУГЪАТЫ

А

авдарылды
авескяр
авиавокзал
авуч
агроном
агъув
акимьет
акис
аксине
аля
ахлякъ
аэнк
аюв
аякъдаш

Б

баас
багъыр
бакъырташ
баскъын
баскъыч
басмахане
бахчеван
бахшыш
башакъ
баштан-аякъ
бедий
бейит
берберхане
бой-къыяфет
бугунъде-бугунъ
бурунгъы
бурьлемек
буюмек

В

ваде
вадий
вазгечмек
вакъиа
вариет
васиет
векиль

Г

геджелейин
гизлемек
гонъдже
гонъюлли
гонъюльдеш
гугюм
гульджю
гунях
гурюльти
гуя

Гъ

гъае
гъайрет
гъайып
гъалип
гъафлет
гъыябий

Д

даима
даимий
даире
далланмакъ
дандюрюк
дарма-дагъын
дегерли
дегирмен
демирёл

дервиза
дефаларджа
дёрткошелик
дёртлюк
дикъкъат
дюдюк
дюмен
дюнья
дюрбин

Е

екюн
елькъанат
елькъуван
енъильмез
енъиш
ерасты

Ё

ёгъурмакъ
ёкъсул
ёлакъ
ёнгъа
ёргъун

Ж

жюри

З

забит
зайыф
замет
занбакъ
захире
зевкъ
зеин
зекя
зельзеле
земин
зенаат

зенгер
зенгин
зердали
зийрек
зиян
зыфыр

И

идаре
изаат
иззет
изин
изчен
икмет
икълим
илери
ильмий
иляве
илян
имкян
инкъиляп
инсаниетли
интизам
инша
истисна
ифтихар
иджат
иджра
ишарет
ишкузар
иштаа

Й

йигирми
йигит
йип
йылдыз
йыр
йыргыджы
йырджы

К

кезинти
кейфиет
кемалатлы
кениш
кенъеш
кечмиш
килит
килограмм
кино
кираз
культе
кульче
кулюк
курью
кягъыт
кяинат
кяр
кятип

Къ

къааръ
къабиле
къабилиет
къаверенки
къайыш
къафие
къыяфет

Л

лакъырды
левха
лезет
лейтенант
лиман
лисан
лязим

М

магърур
маденджи
макъсат
малюмат
маниа
менба
мензиль
менсюп
меслекдеш
меджбур
мешгъуль
микъдар
муаллим
музакере
мукъяфат
муляхаза
мураджаат
мусааде
мусафир
муджизе

Н

насиат
невбетчи
незакет
ниает
нумюне
нутукъ

О

огют
ойле

П

паалы
пайтахт
пексимет
пелит

Р

раат
реин
рей

С

сагълыкъ
себзе
суаль
сюнгю
сюрю

Т

табиат
такъсим
талиль
танъ
тариф
тарих
тасвир
тедбир
теклиф
телефон
теляффюз
тешеккюр
туткъал
тынчлыкъ
тюшюндже

У

уйгъун
уйдурмакъ
уйкен
уйле
укюмет
умют
учълюк

Ф

фаалиет
файыз

Х

хайырлы
халкъ
хызмет

Ц

центнер
цирк

Ч

чавдар
чаршаф
чѣкюч

Дж

джемаат
дженюп
джумерт

Ш

шаат
шень
шефтали
шималь
шукюр

Ы

ынтылув
ынджынмакъ
ыргъакъ
ыргъат

Э

эали
эбедийлештирмек
эйилик
эксиклик
экскаватор
эскалатор
эшья

Ю

юзьбез
юзьсюз

юньюлю
юдже

Я

ябанджы
яйла
янардагъ
янъгъыз
янълыш
ярыш
яшын

МУНДЕРИДЖЕ

1-инджи дерс. Тиль ве бильги акъкъында дерс..... 3

3-4-юнджи сыныфларда кечильгенлерни текрарлав

2-нджи дерс. Сёз теркиби. Исим..... 5

3-юнджи дерс. Сыфат, сайы, замир..... 7

4-юнджи дерс. Фииль 10

5-инджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси

Нутукъ ве къонушув 12

Къонушувнынъ эсас къаиделери 12

Синтаксис

6-нджы дерс. Сёз бирикмелери..... 15

7-нджи дерс. Джумле 19

8-инджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси

Нутукъ шекиллери 22

9-ынджы дерс. Джумленинъ баш азалары. Муптеда..... 25

10-унджы дерс. Хабер 27

11-инджи дерс. Джумленинъ экинджи

дередже азалары. Тамамлайыджы..... 30

12-нджи дерс. Айырыджы 33

13-юнджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси

Диалог ве монолог 37

14-юнджи дерс. Ал..... 40

15-инджи дерс. Сойдаш азалы джумлелер..... 43

16-нджы дерс. Нутукъ инкишафы дерси

Мектюп язув тертиби..... 47

17-нджи дерс. Кочюрюльме лаф..... 48

18-инджи дерс. Муреккеп джумле 52

19-ынджы дерс. Муреккеп джумленинъ

синтактик талили 55

20-инджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси

Незакет ибарелери 58

21-инджи дерс. Синтаксисни умумийлештирюв

ве текрарлав 61

Фонетика

22-нджи дерс. Сес ве ариф..... 64

23-юнджи дерс. Нутукъ сеслери.

Созукъ ве тутукъ сеслер. 67

24-юнджи дерс. Созукъ сеслерни

ифаделеген арифлер..... 70

25-инджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси. Метин 73

26-нджы дерс. Къалын ве индже созукъ сеслерни ифаделеген арифлер	76
27-нджи дерс. Индже созукъ сеслерни ифаделеген арифлер.....	78
28-инджи дерс. Къалын созукъ сеслерни ифаделеген арифлер.....	80
29-ынджы дерс. Нутукъ инкишафы дерси Метиннинъ чешитлери. Метиннинъ мевзу ве мундериджеси	83
30-ынджы дерс. Эм къалын, эм индже созукъ сеслерни ифаделеген арифлер	85
31-инджи дерс. У арфи.....	88
32-нджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси Нутукъ чешитлери. Икяе.....	91
33-юнджи дерс. Йотлашкъан арифлер.....	94
34-юнджи дерс. Ё, Ю арифлери.....	96
35-инджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси Метиннинъ планы	99
36-нджы дерс. Я арфи	101
37-нджи дерс. Къалын, индже созукъ сеслерни ифаделеген арифлер (текрарлав дерси)	104
38-инджи дерс. Дудакълы ве дудакъсыз созукъ сеслерни ифаделеген арифлер	106
39-ынджы дерс. Нутукъ инкишафы дерси Табиатны тарифлев.....	109
40-ынджы дерс. Тутукъ сеслерни ифаделеген арифлер.....	112
41-инджи дерс. Сагъыр ве янъгъыравукъ тутукъ сеслерни ифаделеген арифлер	115
42-нджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси Фикир юрютюв метини	117
43-юнджи дерс. Текрарлав дерси (фонетиканы текрарлав ве пекитюв).....	119
44-юнджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси Ресим узеринде иш.....	122
45-инджи дерс. Къалын, индже созукъ сеслернинъ уйгъунлыгъы	123
46-нджы дерс. Дудакълы созукъ сеслернинъ уйгъунлыгъы	127
47-нджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси Оданынъ тарифи	130
48-инджи дерс. Созукъ сеслернинъ уйгъунлыгъы (умумийлештириджи дерс)	131

49-ынджи дерс. Тутукъ сеслернинъ уйгъунлыгъы	133
50-нджи дерс. Сингармонизм къаиделери (умумийлештириджи дерс)	136
51-инджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси Ресим узеринде иш.....	139
52-нджи дерс. Созукъ сеслернинъ тюшип къалувы	142
53-юнджи дерс. Тутукъларнынъ имлясы	145
54-юнджи дерс. Тутукъларнынъ имлясы	147
55-инджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси Ресим узеринде язылгъан инша.....	150
56-нджи дерс. Буюк (баш) арифлернинъ имлясы.....	153
57-нджи дерс. Сёз авуштырув	156
58-инджи дерс. Муреккеп сёзлернинъ имлясы.....	158
59-ынджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси Ресим узеринде тизильген икяе	161

Лексикология

60-ынджи дерс. Сёз ве онынъ манасы. Бирманалы ве чокъманалы сёзлер	163
61-инджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси Нутукъ услюплери (лакъырды ве китабий услюплер)	165
62-нджи дерс. Омонимлер	167
63-юнджи дерс. Синоним ве антонимлер	170
64-юнджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси. Нутукъ услюплери (ильмий услюп)	173
65-инджи дерс. Лексикологияны текрарлав.....	175

5-инджи сыныфта кечильгенлерни текрарлав

66-нджи дерс. Фонетика. Имля	178
67-нджи дерс. Лексикология.....	182
68-инджи дерс. Нутукъ инкишафы дерси Ресим узеринде иш.....	185
Нутукъ инкишафы дерслеринде къулламанмакъ ичюн метинлер.....	186
Диалоглар.....	188
Нутукъ инкишафынен багълы джедвеллер ве хатыратмалар	191
Грамматиканен багълы джедвеллер.....	196
Кроссвордларнынъ джеваплары	199
Имля лугъаты.....	200

Навчальне видання

МЕМЕТОВ А.М., АЛІЄВА Л.А., МЕМЕТОВ І.А.

КРИМСЬКОТАТАРСЬКА МОВА

*для закладів загальної середньої освіти
з навчанням кримськотатарською мовою. 5 клас*

Видання друге, доопрацьоване

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Відповідальний за друк *І. Б. Чегертма*
Художник *Мустафаєва Е.*

У підручнику використано матеріали з вільних інтернет-джерел

Формат 70x100/16.

Ум. друк. арк. 16,84. Обл.-вид. арк. 12,00.

Наклад 300 прим. Зам. № 1298.

Видавець і виготовлювач видавничий дім «Букрек»
вул. Радищева, 10 м. Чернівці. 58000

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ЧЦ № 1 від 10.07.2000 р.

ТИПЬ АКЪКЪЫНДА ИЛИМНИНЪ ЭСАС БОЛЮКЛЕРИ

Болюкнинъ ады

Не акъкъында?

Фонетика

Нутукъ сеслери

Имля

Догъру язув къаиделери

Лексикология

Сѣз (онынъ манасы, пейда олувы, къулланылувы)

Сѣз теркиби

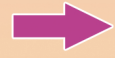
Сѣзнинъ къысымлары

Сѣз япылувы

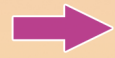
Сѣзлернинъ япылув усумлары

Морфология

Сѣз чешитлери

Синтаксис

Сѣз бирикмелери ве джумлелер

Пунктуация

Токътав ишаретлерини къоюв къаиделери

Тильге итибар — ильге итибар.

Тиль — акъыл теразесидир.

Тильге урьмет — ильге урьмет.

Тиль олмаса — иль олмаз.